İSLÂM İKTİSAT TARİHİNE GİRİŞ

ABDULAZÎZ DÛRÎ

ÇEVİREN: SABRİ ORMAN



İKTİSADİ DÜŞÜNCE

insan yayınları

insan yayınları : 636
iktisadi düşünce dizisi : 7

copyright©**insan yayınları**

birinci baskı, 2014

yayıncı sertifika no: 12381
isbn 978-975-574-726-2

orjinal ismi
mukaddimetun fi't-târih el-iktisâdi el-arabî

islâm iktisat tarihine giriş
abdulazîz dûrî

çeviren
sabri orman

editör
erhan güngör

iç düzen
zeyd karaaslan

kapak düzeni
zeyd karaaslan

baskı-cilt
aktif matbaa ve
reklam hizmetleri san. tic. ltd. şti
söğütlüçeşme mah. halkalı cad. no:245/1-A
küçükçekmece/istanbul tel:0212 698 93 54-55
matbaa sertifika no: 13978

insan yayınları
istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul
tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56
www.**insanyayinlari**.com.tr
insan@**insanyayinlari**.com.tr

İSLÂM İKTİSAT TARİHİNE GİRİŞ

ABDULAZÎZ DÛRÎ

Çeviren
Sabri Orman



insan yayınları

ABDULAZÎZ DÛRÎ

Arap dünyasının en tanınmış tarihçilerinden ve dünyada İslâm tarihi otoritelerinden biri olarak kabul edilen Dûrî, 1919 yılında Bağdat'ta doğdu. Lisans derecesini London School of Economics and Politics'ten (1940), doktora derecesini iktisat tarihinde "Studies on the Economic life of Mesopotamia in the 10 th. Century A.D" adlı teziyle yine aynı kurumdan aldı (1942). Bağdad Üniversitesi'nin kurucularından olan Dûrî, 1963-1968 yılları arasında bu üniversitenin rektörlüğünü yürüttü. Daha sonra University of London'da, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde misafir profesör olarak ders verdi. Ürdün Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptığı sırada 2010 yılında vefat etti.

İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen Dûrî'nin çok sayıda kitap ve makalesi vardır. Eserlerinin başlıcaları şunlardır:

Mukaddimetün fi't-Târîh el-İktisadî el-Arabî, *Mukaddimetün fî Târîh-i Sadr el-İslâm* (İlk Dönem İslâm Tarihi, Endülüs Yayınları, İst, 1990); *Bahsün fî Neş'et İlm et-Târîh İndel Arab* (İslâm Dünyasında Tarih İlminin Doğuşu Hakkında Bir Araştırma); *Târîh el-Irâk el-İktisâdî fi'l-Karn er-Rabi' el-Hicrî* (Hicretin Dördüncü Asrında Irak İktisat Tarihi); *el-Asru'l-Abbâsî el-Evvel* (İlk Abbâsî Dönemi); *Dirâsât fi'l-Usûr el-Abbâsiyye el-Müteahhire* (Geç Abbâsî Dönemleri Hakkında Araştırmalar); *et-Tekvîn et-Târîh li'l-Ümme el-Arabiyye* (Arap Milletinin Tarihsel Oluşumu); *en-Nuzum el-İslâmiyye* (İslâm Kurumları).

SABRİ ORMAN

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü ve İstanbul Üniversitesi(İ.Ü.) İktisat Fakültesi mezunu. 1980 yılında İ.Ü. İktisat Fakültesi'ne asistan olarak girdi. Bir yıl sonra aynı fakülteden "İktisat Doktoru" unvanı aldı. 1982 yılı sonunda yardımcı doçent olarak M.Ü. İktisadî ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü'ne geçti. Aynı bölümde 1986'da doçent, 1993'te profesör oldu. 2003 yılında Marmara Üniversitesi'ndeki profesörlük görevinden emekliye ayrıldı. 2007-2009 yılları arasında İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde rektör yardımcılığı ve 2009-2011 yılları arasında aynı üniversitede rektörlük görevinde bulundu. Sabri Orman'ın dördü telif, altısı edisyon ve ikisi tercüme olmak üzere on iki adet kitabı ve çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Halen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası meclis üyesi olarak hizmete devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

TÜRKÇE BASKI İÇİN ÖNSÖZ 7
ÇEVİRENİN NOTU 11
ÖNSÖZ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
ÜMMET VE CİHAD 17

İKİNCİ BÖLÜM
İSLÂM, KABİLECİLİK VE TOPRAK 43

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TİCARET TOPLUMU VE ŞEHİRLERİN GELİŞMESİ 65

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ARAP OLMAYAN UNSURLARIN HÂKİMİYETİ
VE ASKERÎ İKTA' REJİMİNİN BAŞLAMASI 91

BEŞİNCİ BÖLÜM
İKTİSADÎ DURAKLAMA, GERİLEME VE YENİ İKTA' DÜZENİ 119

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA
I - Bazı Arapça Kaynaklar 155
II - Diğer Bazı Kaynaklar 158

TÜRKÇE BASKI İÇİN ÖNSÖZ

Bu araştırma, bir yandan İslâm toplumlarının biyografisini anlamada iktisat tarihinin önemine dikkat çekmek, diğer yandan sosyo-ekonomik ve politik alanların kamu hayatındaki iç içeliğini ve giriftliğini ortaya koymak için yazıldı.

Akademik araştırmalar genel olarak birincil ve ikincil kaynakları ihata etmek, eleştirel ve analitik olmak, belgelemeye özen göstermek ve araştırma konusunu derinliğine incelemek eğilimindedir. Ama bu araştırma kültürel bir karakter taşır; aynı anda hem iktisat araştırmacılarını hem de tarihle ilgilenenleri hedeflemiştir. Şimdiki çerçevesiyle de araştırma sadece genel hatların resmedilmesini, sosyo-ekonomik gelişmenin aşamalarını ortaya koymak için çaba göstermeyi ve temel bazı problemleri tartışmaya açmayı amaçlamaktadır. Nitekim bu yüzden gelişme aşamaları peşpeşe sıralanmıştır: Fetihler ve akabindeki düzenlemelerde görüldüğü gibi ümmetin teşekkül edip cihada yönelmesi, Arapların değişik yörelere dağılması, hicret yurtlarının inşası, ziraî arazilere yaklaşım tarzının ve büyük mülkiyetlerin oluşumu, Uzak Doğu ile Akdeniz arasında büyük bir uluslararası pazar teşkîli neticesinde yerleşikliğe ve ticarî hayata doğru eğilimin başlaması ve bunun paralelinde husule gelen finans

kurumlarındaki aktivite, sermayelerin teşekkülü ve şehirlerin gelişip büyümesi gibi. Ziraat, en fazla geçimlik ekonomiye ulaştırabilir, ama ticaret çağlar boyunca Orta Doğu'nun iktisadî refahının temeli olmuştur.

Devletin gelişmelerde, cihadda, hicret yurtlarının inşasında, fethedilen bölgelerin iktisadî hayatının düzenlenmesinde, uluslararası pazar haline gelebilmek için uluslararası yolların nüfuz altına alınmasında ve kurumların oluşturulmasında büyük bir rolü olmuştu. Ne var ki, göründüğü kadarıyla devlet, Abbâsî döneminde -askerî müesseselerden başlayarak dîvânların tanzimine kadar- kurumlarını yerleşik, ticarî bir toplumun gereklerine uygun olarak yenileyemedi. Bu durum da bölünmeye ve Buveyhîlerin Bağdat'a egemen olmasına -ki Buveyhîler henüz kabilevî bir aşamadaydılar-, malî kurumların gerilemesine ve parasal ekonomiden toprağa dayalı tarımsal ekonomiye geri dönmeye yolaçtı.

Böylece Buveyhîler döneminde Irak'ta askerî iktâ' başlamış oldu. Askerî iktâ' Buveyhîlerden sonra Selçuklularda daha net bir görünüm kazanmış, batıda Şam ve Mısır'a uzanmış, Eyyûbîler ve Memlukler zamanında iyice yerleşmiş ve nihayet Osmanlı döneminde son şeklini almıştır.

Yine de tarımsal ekonomiye geri dönüş tüm Arap ülkelerini kapsamamıştı. Aynı şekilde askerî iktâ', iktâ' sahibinin mutlak egemenliğini ifade etmiyordu. Askerî iktâ'ın ortaya çıkışından sonra bile ticaret Şam ve Mısır'da iktisadî hayatın önemli, iktisadî refahın temel unsuru olmaya devam etmişti. İktâ'da esas olan arazinin temliki veya miras bırakılması değil, vereceği hizmet ve/veya askerler karşılığında, devletin kendi hakkı olan gelirin bir kısmını iktâ' sahibine vermesi demekti. İktâ' sahibinin yasal olarak çiftçiler üzerinde egemenlik hakkı bulunmuyordu; bazı tecavüzler meydana gelmiş olsa da çiftçiler hürriyetlerini korudular ve denetim devletin yetkisinde kalmaya devam etti.

Coğrafî keşiflerden ve batılı devletlerin uluslararası ticaret yollarına hâkim olmasından sonra durum değişmeye başladı. Bunun neticesinde doğu Arap dünyası, Uzak Doğu ile Batı arasındaki büyük ticarî öneminden ve sağladığı kazançlardan mahrum kaldı. Bu da 16. Yüzyıl'ın sonlarından itibaren iktisadî durgunluğa ve daha

çok ziraate dayanmaya sebebiyet verdi. Bu esnada Arap ülkeleri Osmanlı hâkimiyetine girerek kendi bünyesinde dolaşım ve iç ticaret imkânını korudu.

Nihayet Batı'yla ticaret yolları açıldı. Bu gelişme bir yandan Batı yayılmasının hammadde bulma ihtiyacının, öte yandan mamül maddeleri pazarlama isteğinin bir neticesiydi. Temelde Batı'nın lehine olan bu durum, Batı'nın özellikle 19. Yüzyıl'daki bilimsel, teknolojik, siyasî ve askerî üstünlüğü ile pekişti. Bunun sonucunda, yerli sanayi darbe yemeye başladı ve Arap ülkelerindeki iktisat, artan bir ivmeyle malî açıdan Batı'ya bağımlılığa itildi.

Osmanlı Devleti (ve Mısır) askerî iktâ'ın ilgasını, vergi düzenlemesini ve arazi mülkiyetinin yeniden tanzimini kapsayan idarî ve malî ıslahatlar yapmaya çalıştı. Bu ıslahatlar ilke olarak çok önemli olmakla beraber, tatbikatın hedeflere uygun düşmemesi neticesinde kabile şeyhleri, şehirdeki tüccar ve finansörlerin çıkarına uygun yeni bir iktâ' türü ortaya çıktı.

Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki yeni oluşumlar bu problemleri devraldı ve başarı veya başarısızlık derecesi değişik çeşitli çözümler bulmaya gayret etti.

Genel olarak göründüğü kadarıyla siyasal değişme ve genel gelişmeler, iktisadî dönüşümlere tesir etmişti. Bu dönüşümlerin, İslâm'ın ilke ve kavramlarına nisbet edilmesi yanlış bir akıl yürütme olur.

Bu kitabın yazımından beri Arap ülkelerinin iktisadî tarihinin değişik dönemlerini konu edinen araştırmalar yapılmıştır. Bunlar konuyu zenginleştirmekle beraber bu kitabın ortaya koyduğu temel çizgileri çok az miktarda değiştirmektedir. Bu araştırmalara bibliyografyada işaret edilmiştir.

Son olarak bu girişin iktisat tarihinin ana hatlarını çizmeye ve genel tarih konusunda şümullü bir fikir oluşturmaya yardım etmesi umulur.

Abdulazîz Dûrî
Amman 16.9.1991

ÇEVİRENİN NOTU

Prof. Abdulazîz Dûrî'nin, kendi türünün Türkçedeki ilk örneği sayılabilecek olan bu eseri, İslâm Dünyası'nın adeta metruk halde olan "İktisadî Tarih"inin genel bir haritasını çizerek konuya duyulan "acil" ilk bilgi ihtiyacını karşılamayı hedeflemektedir.

Dûrî, İslâm Dünyası'nın, başlangıçtan Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadarki iktisadî, sosyal ve siyasî serencamını ve geçirdiği büyük dönüşümleri, temel süreçler halinde ve özlü bir biçimde tasvir ve tahlil etmektedir.

İslâm'ın getirdiği yeni ilke ve değerlerin, iktisadî, sosyal ve siyasî hayata, ilişkiler, kurumlar, statüler ve dengeler şeklinde nasıl ve ne ölçüde yansıyabildiğini; teorik ilkelerin sosyo-ekonomik realiteyle girişiği diyaloğun yol açtığı oluşumlar, açılımlar, dönüşümler ve sancıları; İslâm medeniyetinin gelişme yolu üzerindeki uygarlıklarla hayatın her alanında gerçekleştirdiği alışverişleri ve nihayet tarihin seyri içinde muhatap olduğu krizleri dirayet, maharet ve ustalıkla değerlendiren Prof. Dûrî, bu konularda mevcut bilgi yetersizliğinin giderilmesi hususunda son derece değerli katkılarda bulunmaktadır. Hem bilgi müktesebatımıza yaptığı doğrudan ilaveler, hem geliştirdiği yeni bakış açıları, hem de yeni çalışmalar için harekete geçirdiği ilhamlarla...

İsminden de pekâlâ anlaşılabileceği gibi bu eser, esas itibariyle ilgili olduğu konuya bir "giriş" çalışmasıdır. Ancak hemen ilave edilmelidir ki "giriş" kelimesinin düşündürebileceği gibi o elemanter bir çalışma değil, son derece geniş bir bilgi müktesebatına dayalı ve özün özü niteliğine sahip yüksek düzeyli bir özettir. Diğer taraftan, böyle olmakla beraber, bizzat yazarın da ifade ettiği gibi o kendini İslam Dünyası'nın Batı Asya'daki merkezî kısmıyla sınırlayan bir çalışmadır ve maalesef yazarın onu özellikle İslam Dünyası'nın batı kısmına doğru genişletme temennisi gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Aynı durum İslam Dünyası'nın doğu kısmı için de geçerlidir.

Değinmek istediğimiz diğer bir husus, metnin bazı yerlerine son derece ılımlı bir Arap milliyetçiliği tonunun sinmiş olmasıdır. 1968 yılında, yani soğuk savaş döneminin tam orta yerinde ve Arap dünyasının o zamanki ortamında yayınlanmış bir kitap için sürpriz olmayan bir durumdur bu. Mütercim olarak bizim açımızdan dikkate değer olan husus, bunun kitabın bilgi değerini haleldar edecek boyutlara varıp varmadığıydı. Bizimle birlikte, okuyucularımızın, böyle bir riskin mevcut olmadığını tespit etmede sıkıntı çekmeyeceklerini umuyoruz. Hatta söz konusu unsurun, ideolojik bir tercihten ziyade, konunun esas itibariyle Arap dünyasıyla sınırlanmış olmasının bir yansıması olduğunun dahi söylenebileceğini düşünüyoruz. Nitekim kitabın orijinal başlığında da bizim kullandığımız "İslam" kelimesi yerine "Arap" kelimesi yer almaktadır. (Biz kitabın bilgi muhtevasına pekâlâ uygun düşmesi sebebiyle, muhterem yazarın da onayını alarak, hâlihazırdaki başlığı tercih ettik.).

Bu vesileyle 1990 veya 1991 yılında İstanbul'a yaptığı bir ziyaret esnasında Prof. Dûrî'yle görüşme imkânı bulduğumuzu ve Türkçe tercümeyle ilgili izni ve onayı bizzat kendisinden alabilme bahtiyarlığını elde ettiğimizi belirtmek isteriz. O görüşmede Türkçe baskı için yeni bir önsöz yazma vaadinde bulunmuş ve daha sonra bu baskının baş tarafında yer almakta olan metni göndermişti. 2010 yılında vefat etmiş olan yazarımıza rahmetler diliyoruz.

Sabri Orman

ÖNSÖZ

Bir toplumun yaşadığı tecrübelerin iyi bilinmesi ve tarihî seyrinin derinliğine araştırılması, o toplumun bugününün anlaşılması için temel bir zorunluluk ve geleceğe doğru yolculuğu için de gerekli bir hareket noktasıdır. Herhangi bir toplumun iktisat tarihi ise, onun tarihî tecrübesinin hayatî bir cephesini temsil ettiği gibi tarihi mirasının büyük bir bölümünün anlaşılmasında da esaslı bir rol oynar.

Orijinal düşünceler, toplumların tarihlerinin analitik bir şekilde kavranmasının sağladığı zemin üzerinde yükselir. Toplumların geleceklerinin planlanmasına yönelik teoriler de aynı şekilde bu tür analizler üzerine kurulur. Eğer düşünce hayatımızda asalet istiyorsak ve eğer hayatımızın vuzuha kavuşmuş bir fikrî temeli olmasını istiyorsak, buna her zamandan daha fazla ihtiyacımız vardır.

İzleyen sayfalarda, şimdiye kadarki araştırmalara bir ilavede bulunmak gibi bir niyetim yok. Tek amacım, milâdî yedinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasındaki iktisat tarihimizin bir ilk taslağını çizmektir; her ne kadar konunun genişliği ve çok sayıda boşluk içermesi bazı tahminî hükümlerde bulunmayı gerektirecek ve her ne kadar bazı kısımları hâlâ anlaşılmaz kalacak ise de...

Bu taslak, herhangi bir teoriye ulaşmaya çalışmadan ve sadece

ana hatlarına dokunarak, İslâm iktisat tarihinin tahlilî bir özetini vermeye yönelik bir çabayı temsil ediyor. Ama böyle bir takdim tarzı, ister-istemez şu veya bu kısmında ortaya çıkan birtakım görüşlere de yöneltebilecektir. Tarihe kuşatıcı bir bakışla bakmanın, özellikle böyle geniş bir alanda, eleştiriye açık bazı basitleştirmeler veya genellemeler içerdiği doğrudur. Fakat tarih kesintisiz bir akış olarak görüldüğü ve tarihin geleceğe bakışın belirlenmesinde bir rol alması istendiği sürece, o, tarih metodolojisinin en önemli unsurlarından biri olarak kalmaya devam edecektir.

Elimden geldiğince tarihî dikkat ve titizliği gözettiğimi söylemeye gerek yoktur. Lakin akademik çalışmalarda mutad olan şekliyle kaynakları göstermedim. Zira bu çalışmayı uzmanlar için değil -her ne kadar onları ilgilendirecek bazı görüşleri de içerdiğini umuyor isem de- belirli bir kültür seviyesine sahip okuyucu kitlesi için kaleme alıyorum.

Okuyucuya kolaylık olsun diye, önce ayırımsız bir şekilde kaleme aldığım bu kitapçığı, daha sonra bölümlere ayırdım. Bu bölümleme, ayrıca, Arap toplumunun geçirdiği önemli merhalelerle de örtüşme halindedir. Hicrî birinci (Milâdî yedinci) yüzyılı, ümmetin oluşumu ve cihada hazırlanması, kabilelerin şehirlere büyük göçü ve göçebelikten yerleşikliğe geçiş dönemi olarak aldım. Bunu izleyen dönem, -Hicrî ikinci yüzyılın büyük kısmı (Milâdî sekizinci yüzyıl)- toprak mülkiyetine verilen önemin pekiştiği, büyük mülklerin baş gösterdiği, İslâm'ın yayılmasıyla Mevâlîlerin yeni bir güç olarak ortaya çıktığı, kabile taassubunun alevlendiği ve Abbâsî ihtilâliyle sonuçlanan bunlara benzer diğer problemlerin eşlik ettiği dönemdir. Bunu üçüncü dönem -Hicrî dördüncü (Milâdî onuncu) yüzyıla kadar- izlemiştir ki bu, şehirlerin gelişme, ticaret ve sarraflığın parlama, toprakta büyük ölçekli mülklerin genişleme, ticaret ve sarraflığa dayalı bir kapitalizmin ortaya çıkma ve ihtilâlci millî hareketlerin boy gösterme dönemidir.

Dördüncü dönem, Buveyhîler'in (Hicrî dördüncü yüzyıl ortalarında/Milâdî onuncu yüzyılda) hâkim güç haline gelmesi ve iktisadî gelişme çizgisinin sapma göstermesiyle başlar. İktisadî gelişme çizgisindeki sapmanın göstergeleri ise ticarî hayattaki canlılığın gerilemeye başlaması, paranın ve parasal kurumların zaafa uğraması, zi-

raate dayalı bir yapıya geri dönülmesi ve hepsinden daha tehlikelisi yavaş yavaş bütün bölgeye yayılacak olan askerî iktâ' rejimi (askerî feodalite)nin ortaya çıkmasıdır. Bu dönem, önce Buveyhîler, sonra Türkler gibi yabancı unsurların egemen hale gelmesi sebebiyle Arapların siyasî varlıkları ve özgürlükleri için sonun başlangıcı olmuştur. Yine bu dönem, Haçlı Seferleri örneğinde Avrupa'dan gelecek olan saldırıların ilk belirtilerine şahit olduğu gibi Arap memleketleri için bir parçalanma dönemi de olmuştur.

Nihayet Osmanlı hâkimiyeti dönemi olan, son dönem gelir. Bu dönem, Arap memleketleri için bir iktisadî durgunluk dönemi olmuştur. Portekizlilerin Hint ticaret yolunu ele geçirmesi ve böylece Arap denizciliğine -ki bu, iktisadî refahın en önemli unsurlarından bir tanesi idi- darbe vurmasıyla başlayıp, Batı sömürgeciliğiyle sonuçlanan bir durgunluktur bu. Sözünü etmekte olduğumuz dönem, devletin empoze ettiği ya da onaylamak durumunda kaldığı bir iktâ' düzeni [feodal düzen] ile başlamış ve XIX. yüzyıl-XX. yüzyıl başlarında oluşturulan yeni iktâ' düzeniyle son bulmuştur. Arap memleketlerinin olayların kenar kısmında yer alan, Batı'nın yoğun müdahalelerine maruz devletler haline getirildiği ve gerilemenin pekiştiği bir dönemdir, bu.

Kitap, sözü edilen dönemlere genel bir bakışla sona erecektir. Sözün burasında, çalışmamı Arap dünyasının doğusuyla sınırladığımı belirtmek istiyorum. Umarım şartlar elverir ve ilerde çalışmamı Arap Mağribi ülkeleriyle genişletme imkânı bulurum.

Beyrut, 15. 12. 1968
Dr. Abdulazîz Dûrî

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜMMET VE CİHAD

I

Ümmetin durumunun gerçek yüzü ve buna eşlik eden trendler ve problemler, ancak kriz zamanlarında ve iç ve dış meydan okumalara maruz kaldığında kendini açığa vurur. Bu tesbit ise bizi değişme ve dönüşmeyi anlamaya yönelik incelememizde, kriz dönemlerini üzerinde yoğunlaşılacak noktalar olarak almaya götürür.

İslâm, Arap tarihinde yeni bir sayfa açmıştır; fakat tek başına değil. İslâm bağlılarının gelişmesi, İslâm'ın içinde doğduğu ortamdan etkilendiği gibi, İslâm uygarlığının gelişimi de en geniş anlamıyla Arap mirasından etkilenmiştir. Belki de Güney Arabistan Uygarlığı'nın İslâm Arap toplumunun gelişmesi üzerindeki etkisi, diğer faktörlerin çoğundan daha geniştir.

Arap Yarımadası'nın kenar bölgelerinde bazı yerleşik Arap toplumlarının ortaya çıkmasında coğrafî faktörlerin kendine özgü bir etkisi vardır. Bu toplumların bir kısmına tarımsal bir karakter

hâkim iken, diğer bir kısmında, özellikle yarımadanın batısı ve güneyindeki şehirlerde ticarî bir karakter hâkimdi. Yarımadanın orta kısmı, bu sırada, çoğunlukla çobanlıkla geçinen göçebe toplumların dolaştığı bir alan görünümündeydi. Çöl ve deniz, beşerî bir soyutlanmanın oluşumunda kendilerine has roller oynamışlar; ancak gerek ticaret yoluyla, gerekse yarımadanın kuzeyinde komşu ülkelerle olan sıkı temaslar sonucu olarak bazı kültürel etkiler gelmişti. Yabancı etkilerin sınırlı kaldığını, belki de kenar bölgelere inhisar ettiğini; ancak iç bölgelerin, Araplara özgü oturmuş yapıların etkileri dışındaki etkilerden uzak kaldığını söyleyebiliriz.

Yarımadanın orta kısmında, siyasî ve sosyal birimler olan kabileler, sosyal muhafazakârlıkta ve gelenek ve göreneklerin kararlılığında ifadesini bulan bir kendi kendini tekrarlayıp duran hayat yaşıyorlardı. Hukukî, ahlâkî ve siyasî kavramların kabile örfleri şeklinde ortaya çıktığı bir cemaat hayatıydı bu.

Milâdî VI. yüzyıl yerleşik hayatın çöküşüne ve kabileci hayat tarzının geçerli olduğu alanın genişlemesine şahit oldu. Öyleki kabile merkezli kavramlar, yerleşik toplumlarda bile belirgin bir güç haline gelmişti.

Arap toplumları, Milâdî VI. yüzyılda son derece müşkül bir vaziyetle karşı karşıya geldi. Bu dönemde iki büyük devlet, batıda Bizanslılar, doğuda Sasanîler Arap toplumlarına saldırmaya başladı. Bizanslılar'ın müttefiki olan Habeşliler, Yemen'i istilâ ettiler. Buna, Kinde'nin çöküşü eşlik etti. Bizanslılar, Gassanîler'in Şam'daki varlığına darbe vurdular. Diğer taraftan Sasanîler, Münziroğulları'nın Irak'taki varlığına son vererek, onun ve Basra Körfezi'nin diğer bazı kısımları üzerindeki dolaysız hâkimiyetlerini genişlettiler. Sasanîler'in nüfuzu altına girinceye kadar Yemen, iki devlet arasında bir mücadele alanı olarak kaldı. Bu sûretle Araplara ait yönetimler ortadan kalkarak, Arap toplumu yabancıların direkt tehdidiyle yüzyüze geldi.

Hıristiyanlık ve Yahudilik de Arap Yarımadası'na nüfuz etmeye çalışıyordu. Her birinin saldırgan iki devletten biriyle müttefik olarak ortaya çıkmasından anlaşılabileceği gibi, ikisi de siyasî mücadeleyle ilişkiliydi. Yemen'in önce bir çeşit tevhîde yönelmesi, sonra Zu Nuvas'ın Hıristiyanlık'a baskı uygulamaya başlaması bu siyaset ilişkisinin bir göstergesiydi.

Durumu daha da karmaşık hale getiren sebeplerden bir tanesi de Sasanîler ve Bizanslılar'ın ticaret yolları, özellikle bir taraftan Basra Körfezi yoluyla Irak üzerinden Şam'a ulaşan; diğer taraftan da Yemen, oradan Kızıl Deniz ya da Yarımada'nın batısı üzerinden geçerek Akdeniz'e varan Hint yolu üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmalarıydı. Ebrehe'nin (Fil yılında) Hicaz'a yaptığı sefer, Yarımada'nın batısından geçen ticaret yolu üzerinde hâkimiyet kurma teşebbüslerinin sonuncusuydu.

Bizanslılar ve Sasanîler'in, Yarımada'nın kuzeydoğu, batı ve güney kıyılarındaki ticaret yollarını ele geçirme, siyasî hâkimiyet ve nüfuzlarını genişletme teşebbüsleri sürekli bir huzursuzluk ve karmaşa kaynağı olmuştu. Bazen buna bir nevi siyasî bilinçlenme de eşlik ediyordu. Meselâ, İmriu'l-Kays, Milâdî dördüncü asrın başlarında Yarımada'nın ortası ve batısı üzerinde otoritesini kuruyor ve kendi kendine "Arapların Meliki" ünvanını veriyordu. Aynı şekilde, Kindeliler, Yarımada'nın orta kısımlarında kabile topluluklarından bir siyasî birlik oluşturabiliyordu. Bunlar, gelecekteki muhtemel gelişmelere işaret eden örneklerdir. Altıncı yüzyılda Mekke ön plâna çıktığında ise çatışma halindeki iki güç arasında bir tarafsızlık politikası izleyerek kendine özgü bağımsız bir rota çizdi.

Diğer taraftan bazı yerleşik toplumlarda sosyal çalkantılar başgösterdi. Mekke'de göçebelik ekonomisinden ticarî ekonomiye geçiş sonucunda ve Medîne'de yine bir göçebelik ekonomisinden ziraî bir ekonomiye geçiş sonucunda olduğu gibi. Aynı şekilde Irak, Suriye ve Yemen gibi bazı tarımsal mıntıkalarda iktâ' rejiminin genişlemesine çiftçilerin sömürülmesinin ve çok kere kölelik statüsüne düşmelerinin eşlik ettiğini görürüz.

Mekke, merkez oluşu ve aktivitesi sayesinde çalkantı ve uyanışı bir arada tanıdı. Milâdî VI. yüzyılda Mekke dinî ve ticarî bir merkez olduğu gibi aktivite alanı da hayli genişlemişti. Özellikle, Bizans-Sasanî mücadelesi, Basra Körfezi'ne gelen Hint ticaret yolunu işlemez hale getirmişti. Öte yandan Sebe Devleti'nin Habeşliler eliyle yıkılması ve Kızıl Deniz yolunun zorlukları Kureyşlilere Yarımada'nın batısından geçen ticaret yoluna hâkim olma imkânı sağladı. Böylece Arap Yarımadası'ndaki zengin kervan ticareti Kureyşlilerin eline geçmiş oldu. Hindistan ve Habeşistan kaynaklı lüks

malların ve Yemen kaynaklı parfümeri (bahur)nin Şam ve Akdeniz ülkelerinin ürünleriyle mübadelesini sağlamanın yanı sıra, ticarî bağlarını Basra Körfezi ve Irak'a kadar uzatabiliyorlardı Kureyşliler. Hem mal, hem de para ticareti yapıyorlardı. Zira borç ve kredi işlemleri ticaret için zorunlu şeylerdi. Bunların sonucu olarak Kureyşliler arasında tekelcilik yoluyla servetlerini artırmaya çalışan ve malları kudret ve nüfuzlarını pekiştirme aracı olarak kullanan bir aristokrasi oluştu.

Bu gidiş güçsüzlerin ve fakirlerin ağır bir şekilde sömürülmesine, sıkıntılı bir sosyal çelişkiye yol açtı ve bireyci sömürücü bakış açısını pekiştirdi. Bu gidiş diğer diğer yandan da kabilevî kavramları sarstı, kabilenin kollektif ruhunu zayıflattı ve Kureyş'in alt ve üst tabakaları arasındaki mesafeyi genişletti. Zenginlerin, servetlerini bir güç ve güvenlik kaynağı olarak gördüğü bir zamanda, diğer insanlar, cemaat bağlarının çözülmesi ve sömürünün acımasızlığı sonucu, bir çeşit endişe ve burukluk hissi içinde yaşıyorlardı. "Mele' " ya da Kureyş Meclisi'nin düzenlenişinde, Mekke'nin dinî merkez olma özelliğinden ve pazar yerlerinden Kureyş ticaret alanının ve nüfuzunun genişletilmesi amacıyla yararlanılmasında ticarî hayattaki dönüşümün etkisini görebildiğimiz gibi, Kureyşlilerin Bizanslılarla Sasanîler arasında tarafsız bir tutum benimsenmesinde de aynı şeyi görüyoruz. Hatta Kureyşlilerin iç ilişkilerinde, andlaşmaların yapılmasında, malî tekellerin ve hegemonyanın gücüyle muarız güçler arasındaki mücadelede bile ticaretin etkisini görürüz.

Bundan başka, bazı Arap topluluklarında, aşağıdaki örneklerde ifadesini bulan bir uyanışın ipuçlarını da yakalayabiliriz: Putperestliğe karşı sınırlı bir başkaldırı olan ve iki semavî dinin çerçevesi dışındaki bir nevi tevhîde ulaşan Hanifler hareketinde, yabancıların meydan okumasına karşı şiddetli bir nefreti sembolize eden Zî Kar* olayında, gelecek karşısında duyulan tedirginlikte, panayırlarda edebî ve kültürel faaliyetlerin canlanmasında ve ortak bir edebî dilin ortaya çıkmasında olduğu gibi. Bütün bunlar, bazı genel ictimaî ve kültürel bağların varlığına ilişkin bir çeşit bilinçle birlik-

* Zî Kar, Vâsit ile Kûfe arasındaki bir yer olup, milâdî beşinci yüzyılın başlarında Vail Araplarıyla Farslılar arasında meydana gelen savaşla ünlüdür. (Çeviren).

te oluyordu. Hayat, bazılarının zannettiği gibi, çölün kuruluğunda değil, işte bu sancılı uyanışta gizliydi.

Bu anlattıklarımız, bulanık bir uyanıştan öteye geçmez. Bundan dolayıdır ki yeni İslâmî hareket güçlü bir mukavemetle karşılaştı. Yolunu açabilmesi ve Yarımada'nın birliğini sağlayabilmesi için sürekli bir cihadın içinde bulunması ve çok sayıda kurban vermesi icab etti.

II

İslâm kapsamlı bir devrimle geldi. Kabile taassubunu ve ona dayalı kavramları reddetti. Siyasî birim olarak kabile yerine "ümmet" kavramını getirdi. Bölünme veya parçalanma yerine birliği vurguladı. Akîde uğruna cihada davet ederek başka amaçlar uğruna savaşmayı reddetti. Hukuk (ya da Şeriat) kavramlarını getirerek kabile örfünü bir kenara attı. Sömürüye ve madde düşkünlüğüne hücum ederek sosyal adalet üzerinde ısrarla durdu.

İslâmî davet, ferdin kendi yaptığından sorumlu olmasını kuvvetle vurgulayarak, bunu, kabilecilik anlayışındaki kabile mensupluğu kriteri yerine değerlendirme ölçüsü olarak kabul etti. Ama aynı zamanda, tekelcilik, sömürü ve servet yığma peşinde koşan mutlak ferdiyetçiliği de reddetti. Bu noktada Mekke'nin ticarî ekonomisinin kavramlarının bedevîlik ekonomisi ve kavramlarıyla çatıştığını ve birincisinin küçük bir grubun yararına olan bir değişme meydana getirdiğini hatırlamalıyız. İşte böyle bir ortamda İslâm, bedevîlik kavramlarıyla çatışan, ama aynı zamanda değişmeyi küçük bir grubun çıkarı için isteyen ticaret erbabının kavramlarını da red eden köklü bir değişikliği vücuda getirmek için ortaya çıktı. Çünkü İslâm, değişikliğin bir bütün olarak toplum yararına olmasını istiyordu. Böylece onu, ferdî sorumluluğu vurgulamanın yanı sıra sömürüye saldırırken ve sosyal adalet düşüncesini pekiştirirken görüyoruz.

İslâm'a ilk inananlar ve onun bayrağını ilk taşıyanlar şehirli Araplar oldu. İslâm da medenî hayatı teşvik etmiş ve bedevîlik ve göçebelik hayatı yerine yerleşikliğe yönelmişti. Tıpkı İslâmî hare-

ketin, belirgin bir şekilde Yarımada'nın birleştirilmesine yönelmiş olması gibi. Nitekim bu yöneliş Allah'ın Elçisi (s)'nin[1] zamanında başlamış ve tamamlayıcı adımlar da Ömer b. Hattâb'ın halifeliği zamanında atılmıştı. Araplara, dil temeline dayalı bir sosyal olgu olarak -herhangi bir ayırımcılık anlamı taşımamak üzere- kendi başına bir beşerî topluluk gözüyle bakıldığı anlaşılıyor. Kur'ân'ın Arapçayla indirilmiş olması, bir ilk temel teşkil eden bu dile bir takviye olmuştu. Her ne kadar Arap toplulukları tarafından neseb bağının da yukardaki kavramı açıklamada bir başka yol olarak düşünüldüğü olmuş ise de Arap dili, başta gelen beşerî bağ olarak kalmıştır.

İslâm, daha önce mevcut olan şeylerin bir kısmını olduğu gibi ya da düzelterek almış olmasına rağmen toplumda köklü bir değişikliği temsil ediyordu. Ümmetin temel bağı olarak akîdeyi görüyordu. Her ne kadar kabileler ümmetin çerçevesi içinde diyet ve seferlere katılmak gibi bazı ortak işlerde etkisi olan sosyal birimler olarak kalmaya devam ettiyseler de, ümmet ve akîdeye bağlılık diğer bütün bağlılıkların önünü alıyordu. Müslümanlar arasında mutlak eşitlik geçerliydi ve çalışma dışında herhangi bir üstünlük esası sözkonusu değildi. Yeni düzen, kabileciliği ve onu temsil eden her şeyin red edilmesi temeli üzerinde yükseliyordu. Eğer uygulamada ona ait bazı unsurlar devam etmişse, bunlar yeni ilkeler veya kavramlarla ilgili olmayıp, toplumun yapısıyla ilgili birer sosyal gerçek olmalarındandı. İşte burada İslâm'ın şehre göç ve yeni göç yerleri üzerindeki ısrarlı vurgusunun ve böylece bağlılarını şehir hayatına yöneltmesinin önemini kavrıyoruz. Müslümanların, ülkelerinin her yerinde inşa ettikleri şehirlerin sayısının çok büyük rakamlara ulaşmasında bu çabanın özel bir etkisi vardır.

Diğer taraftan, kabilecilik kavram ve geleneklerinin egemen olduğu bir toplumda, İslâm'ın yönelişleri ile kabilecilik gelenekleri arasında gizli veya açık, bir mücadelenin başlaması da kaçınılmazdı. Bu statik bir "eski" ile güç ve hayat fışkıran ve âdil bir toplum kurmak isteyen bir "yeni" arasındaki mücadeleydi. Siyaset, idarî düzen, sosyal ve kültürel hayattaki bu çatışma ve sürtüşme göz önüne alınmadan İslâm'ın ilk dönem tarihinin anlaşılması mümkün

1 (s) sembolü metin içinde "ona salat ve selam olsun" anlamına gelen Arapça ifade yerine kullanılmaktadır. (Çeviren)

değildir. Çatışma başlangıçta haricî bir hadise olup, İslâm'la putperestlik arasında cereyan ediyordu.

Daha sonra irtidad hareketleri ortaya çıktı ki bu, İslâm'la kabilecilik arasındaki çatışmanın dışa vurmasıydı. Kabilelerin irtidad edişinin birden fazla belirtisi vardı: Merkezî otoriteye karşı çıkma, ümmete rakip kurumlar vücuda getirme özlemi, mahallî bir kültürü ısrarla vurgulama gibi. Fakat hareketler, kabile üzerindeki dışsal egemenliği kırmayı amaçlıyordu; hem de, yalancı peygamberlerin peşine takılmasından da belli olduğu gibi, kabile bağlarının ve kabile ittifaklarının İslâmî hareketin karşısında tutunamayacağının farkında oldukları bir zamanda. Müslümanlar için ise irtidad hareketlerinin sona erdirilmesi, Arapların tek bir devlet içinde ve tek bir önderlik altında siyasî ve akîdevî olarak birleştirilmesi anlamını taşıyordu. Bu mücadelede İslâm galip çıktı.

Araplar, İslâm bayrağını Yarımada'nın dışına taşıdılar. Fetihler, fethedilen ülkelerin zorunlu olarak Müslümanlaşmasını hedeflemiyordu; zira İslâm'ın kucaklanması, kişilerin kendilerine ait bir hususstu. Fetihlerin amacı ise İslâm'ın saygınlık alanını genişletmekti, o kadar. Fetih hareketi, İslâmî akımı ve kabile güçlerinin -ümmet dairesi içinde- bu akımın gerçekleştirilmesi amacına yöneltilmesini sembolize ediyordu. Bu akımın kalbi şehir ahalisiydi; onlar Ridde savaşlarının kahramanları, onlar fetih seferlerinin düzenleyicileri ve önderleriydiler. Gerek motivasyonları, gerekse iman güçleri ve bilinç düzeyleri bakımından onlarla göçebe kabilelerin mensupları arasındaki farkı hiç bir zaman gözardı etmemek gerekir; ama tabii ki genellemenin hata payını saklı tutmak şartıyla. Kaynaklarımızda bu hususta maddî motiflerin de bir payı olduğunu ve bazı kimseleri cezbeden şeyin bu tür motifler olduğunu gösteren işaretler de var ise de komuta kademesinin ve muhariplerin en büyük kısmının, fetihlere yeni ümmetin varlığının temel dayanağı ve herkese düşen bir ödev gözüyle baktığına şüphe yoktur.

Tarihî determinizmi ön plana çıkaran, fetihleri Yarımada'daki artan oranlı kuraklıkla açıklayan ve bu kuraklığı, sonuncusu Arapların İslâm'la çıkışı olan -belirli dönemlerdeki- Yarımada dışına göçlerinin sebebi olarak kabul eden teoriye (Caetani ve Wengler) gelince, bu teori maddî delillerden yoksun olup, Yarımada'da

İslâm'dan hemen önce meydana gelen heyecan ve uyanışın karakterini açıklayamadığı gibi İslâm'ın sözü geçen durumlarla nasıl başa çıktığını ve kapsamlı başarısını nasıl sağladığını açıklaması da mümkün olmamaktadır.

Cihad, fetihlerin başlıca motifiydi; buna şüphe yoktur. Fakat dış kaynaklı meydan okumaların ve iktisadî konuların etkisini de gözardı edemeyiz. Sasanî ve Bizans (ki, bunlarla olan çatışma Yarımada'nın birliğini gerekli kılmıştır) tehlikesi, komşu memleketlerin zenginliği ve Müslümanların, gazveleri durdurduktan sonra, bir hayat alanının varlığına duyacakları ihtiyaç, yardımcı faktörler arasında sayılabilir. Eğer irtidat hareketlerinin yol açtığı savaşlar (Ridde Savaşları) İslâm topluluğunun ilk birliğini pekiştirmiş ve yerleştirmişse, fetih hareketleri de bir bütün olarak Arap kabilelerinin cihad bayrağı altındaki birleşmelerini pekiştirmiş ve ümmeti topyekûn bir ordu haline getirmiştir. Bu hedefin ilk aşaması (Osman'ın halifeliği döneminde) gerçekleşince, bu birlik bir imtihana maruz kaldı.

III

Peygamber(s)'den sonra ümmet, Medîne'de yönetim sorunuyla karşı karşıya geldi ve bu problemi, hilâfeti kurarak süratli bir biçimde çözdü. Hilâfet, ilkeleri ve yetkileriyle İslâmî bir kurumdu; ancak onun kurulmasında izlenen metotlar, kabile Arapları veya şehirli Arapların Hicaz'da ve Yemen'de daha önce geçirmiş olduğu eski deneyimlerden yararlanmıştı. Belki de halifenin seçilme (ihtiyar ve intihab) tarzındaki değişmeyi ve buna eşlik eden huzursuzluk ve görüş ayrılıklarını, daha sonra veraset kavramına yönelinmesi sebebiyle bunun devam edememiş olmasını bu durum açıklayabilir.

Ümmetin birliğinin pekişmesi için Kur'ân'ın yazılı sayfalardan ve hafızalardan derlenerek bir araya getirilmesi şarttı. Bu konudaki çalışma üçüncü halife (Osman) zamanında bitirildi; fakat ilk adımlar onun iki selefi zamanında atılmıştı. Böyle olması, Kur'ân'ı toplamanın bireysel bir arzuyu değil, genel bir yönelimi sembolize ettiğini gösteriyor.

Ümmetin hayatının yeni temeller üzerine kurulduğunu görüyoruz. Ümmet, cihadı yürütebilecek biçimde teşkilatlandırılmıştı. Nitekim askerî dîvânlar kurulmuş, başka şeylerin onları cihaddan alıkoymaması için Medîne ahalisi ve yeni şehirlerdeki kabile mensupları için ödenekler ayrılmış ve maaşlar bağlanmıştı. Bu düzenlemenin insanları ticaretten uzaklaştıracağı endişesini dile getiren seslere iltifat edilmemişti. Ebû Bekir'in ödenekler konusunda herkese eşitlik tanıyan uygulamasından sonra, Ömer bu hususta yeni bir düzenlemeye giderek İslâm'a giriş önceliği, İslâm'a girdikten sonra gösterilen fedakârlık ve kahramanlık -ya da cihada gitme- ve ihtiyaç gibi kriterlere göre değişen bir derecelendirme yapmıştı.[2] Bu düzenleme, ayakta kalabilmiş birimler olarak değerlendirdiği kabile birimlerini, askerî dîvân(Dîvânu'l-Cund)a kayıtta esas olarak almaya devam etti. Haraç, cizye, zekât ve benzeri vergi düzenlemeleri de bu hedefin ışığı altında yapıldı. Fethedilmiş bölgelerin ahalisi cizye ve haraç ödeyerek, beytülmal'ın ihtiyaç duyduğu gelirleri sağlıyorlardı. Müslümanlar üzerine ise, esas itibariyle fakirlere yardım amacı güden zekât dışında herhangi bir vergi terettüp etmiyordu. Müslümanların kendi arazileri (mülk'ü) için ödediği vergi oranı onda bir (öşür) iken, gayr-ı müslim(zımmî)lerin ödediği oran beşte birden eksik olmuyor, bazen onda beşe kadar çıkabiliyordu. Bu yöneliş, stratejik mıntıkalarda yeni şehirlerin, savaşan Arap kabileleri için karargâh ve doğu ve batıya doğru girişilecek yeni fetih

2 Ebû Bekir, "Bu geçim (maaş) meselesidir; bu konuda iyi örnek olmak, bencil olmaktan daha hayırlıdır" diyerek, ödenekler (atâ') konusunda eşitliği benimsedi. Ömer ise, Allah'ın Elçisi'ne karşı savaşanlarla onun yanında savaşanları bir tutmama görüşünü benimseyerek, insanları İslâm'a giriş dönemlerine göre sınıflandırdı. "Bazı insanlar Müslüman olarak doğmuştur; bazısı Müslümanlık'ta kıdemlidir; bazısı Müslüman ve zengindir; bazısı da Müslüman ve ihtiyaç içindedir." Ödenekler aşağıdaki gibiydi: 1) Ensar ve muhacirlerden Bedir Savaşı'na katılanlara, senelik 5000 dirhem; 2) Hudeybiye Andlaşması'na kadar Müslüman olanlara ve Habeşistan'a hicret edenlere, senelik 4000 dirhem; 3) Hudeybiye'den sonra Ridde Savaşları'nın sonuna kadar Müslüman olanlara, senelik 3000 dirhem; 4) Kadisiye ve Yermuk savaşlarına katılanlara, senelik 2000 dirhem veya 200 dinar; 5) Kadisiye ve Yermuk'tan sonra gelenlere, senelik 1000 dirhem. En düşük rakamı, 500, 300 veya 200 dirheme kadar düşüren bazı münferit rivayetler (Belâzurî ve Yakubî'de olduğu gibi) de vardır. Bkz. ed-Dûrî, *en-Nuzum el-İslâmiyye*, s. 190-193.

seferleri için askerî hazırlık merkezleri vazifesi görecek olan yeni şehirlerin kurulmasıyla takviye edildi.

IV

Arapların İslâm bayrağı altında fetihlere girişmesi, hayatlarında, bir kısmı derhal, bir kısmı daha sonra ortaya çıkan, büyük değişikliklere yol açtı. Derhal ortaya çıkan etkilerinden birisi, Arapların yeni ve zengin şehirlere yayılması ve onlara ganimetler yoluyla servetlerin akmaya başlamasıydı. Az da olsa bir kısmı ticaretin ve orduya erzak ve mühimmat tedarik etmenin sağladığı yeni fırsatlardan, yeni ülkelerdeki bazı verimli arazileri mülkiyetlerine geçirmekten yarar sağladılar. Şehirlerdeki durumları, bu şehirlerin Basra, Kûfe, Fustat ve Kayravan gibi kendileri için göç yerleri olmak üzere kurdukları ve esas itibariyle Arap şehirleri olan yeni merkezler mi olduğu, yoksa Suriye ordugâhları ve Horasan'da Merv gibi kuvvetleri için merkezler kurdukları eski ve mamur şehirler mi olduğuna bağlı olarak değişiklik gösteriyordu. Araplar bu merkezlere aileleriyle birlikte gidiyorlardı. Mekke ve Medîne'yi hariç tuttuğumuzda, hayatiyet yavaş yavaş Arap Yarımadası'ndan yeni şehirlere kaydı ve bu şehirler genel canlanmanın ve aktivitenin temsilcileri konumunu elde etti. Daha sonraki durumların gelişmesini görmek üzere bu konuya tekrar döneceğiz.

İster Yarımada'nın birleştirilmesi ve İslâmlaştırılmasında olsun, ister geniş fetihler konusunda olsun, İslâmî hareket olağanüstü bir hızla başarılı oldu. Fakat bu demek değildir ki, insanların hepsi İslâm'a girdi, ya da onun davası içinde eriyip gitti. Bir yandan İslâm, kendilerine özgü kültürleri, dinleri ve gelenekleri olan uygar toplumlarla karşılaşmıştı. Ancak, buralardaki fetihler, İslâmın hükümranlığının yaygınlaşmasına yol açtığı halde, Yarımada dışındaki insanların derhal yeni dine girmesini amaçlamıyordu. Aksine bu, barışçı ve tedricî bir süreç içinde olabilirdi ancak. Ama konuya Arap kabileleri yönünden bakınca, İslâm'ın iyice yerleşebilmesi için onların akıllarında, gönüllerinde, davranışlarında ve hayatlarının her yanında kendini göstermesi zorunluydu ki, bu, belirtileri-

ni Arap toplumlarının oluşumunda gördüğümüz bir iç meseleydi. Kabilevî yönelimlerin de, her ne kadar siyasî ve iktisadî oluşumlar sonucu yeni şekiller almış idiyseler de, kendilerine özgü bir etkileri vardı. Nitekim yeni İslâmî ilkelerle kabilevî yönelimler arasında sürekli bir mücadele veya sürtüşme olduğunu görüyoruz ve bu husus, İslâm'ın ilk dönem tarihini etkileyen güçlü etkenlerden birini teşkil eder. Öyleki, İslâm'la kabilecilik arasındaki bu sürekli karşı karşıya gelişi ihmal ettiğimizde, birçok olayı ve gelişmeyi anlamamız imkânsızlaşır. Bazen bu akımlar, olağan zamanlarda izlenmelerini ve gelişmelerinin anlaşılmasını imkânsızlaştıracak şekilde gizli olur ve ancak kriz dönemlerinde gün yüzüne çıkar. Bundan dolayıdır ki, böyle dönemlerin incelenmesi, bunlara benzer birçok değişmenin açıklığa kavuşturulmasını sağlar.

V

Bu krizlerden birisi, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde başlayan, "fitne" (kargaşa), ya da ilk iç savaştır. Hz. Osman'a karşı girişilen ayaklanma ve onu takip eden olaylar, Müslüman Arap toplumundaki şiddetli bir krizi açığa çıkarmış ve Arap tarihi üzerinde önemli izler bırakmıştır. Burada bu krizin sosyo-ekonomik yönlerini anlamaya çalışmamız yeterli olacaktır.

Hz. Osman'a karşı girişilen ayaklanma ve ona eşlik eden Kûfe ve Mısır kabilelerine mensup bazı grupların Medîne üzerine yürümesi olayları, Medîne ile bazı şehirler arasında bir gerginlik olduğunu gösterir. Hatırlayalım ki, fetihlerle birlikte çok sayıda güçlü kabilenin Yarımada'dan yeni şehirlere taşınmasına yol açan geniş bir göç hareketi de yaşanmıştı. Bu hareket, İmam Ali zamanında başşehrin, Arapların en güçlü yeni merkezlerinden biri olan Kûfe'ye taşınmasında da kendini gösterdi.

Kabileler, fetihlerin meyvelerinden mahrum bırakıldıklarını fark ettiler. Zira fethedilmiş araziler menkul mallarda olduğu gibi kendilerine dağıtılmamış; bunun yerine, ümmetin mülkü kabul edilerek Medîne'nin gözetimi altında işlemek üzere yerlilerin ellerinde bırakılmıştı. Yine, daha önce merkezi otoriteyi hiç tanıma-

mış olan bu kabileler, fetihlerdeki başarılarından sonra güçlerinin farkına varmaya başladıkları bir sırada, yönetimin Kureyşliler'in elinde olduğunu ve kendi rollerinin ikinci derecede olduğunu görüyorlardı. İşte bu ruh hali içindeki kabileler, Hz. Osman'ın Kûfe, Basra ve Fustat gibi önemli şehirlere bazı Emevîleri yönetici olarak tayin etmesinde bunun bir kanıtını buluyorlardı. Diğer taraftan yüklü ganimetlere alışmış ve harcamalarda savurganlık eğilimi içine girmiş olan kabileler, fetih dalgasının durulmasından sonra kendilerini sadece devletin tahsis ettiği ödenek ve maaşlara dayanır durumda buldu. Bütün bunlar şehirli Arapların, özellikle Mekke ahalisinin ticaretle uğraştığı ve mevcut servetlerinin çoğaltılması için yeni ufuklar elde ettiği bir zamanda oluyordu. Bu durum, şehirli Araplar, özellikle Kureyşliler ile kabilelerin geneli arasındaki mesafeyi genişletti. Ayrıca, bulundukları merkezlerde hediyeler ve ticaret yoluyla şahsî nüfuz elde eden bazı valilerden şikâyetler belirmeye başladığı gibi, Hz. Osman'ın bazı kişilere arazi "iktâ' " etmeyi genişletmesi de öfke ve reaksiyon doğuruyordu. Bu dönem, büyük kitleler düşük bir malî durum içinde bulunurken, aralarında bazı tanınmış kişilerin de bulunduğu Müslüman bir küçük grubun elinde büyük servetlerin birikmesine tanık oldu. Bu yüzden, fakir kitleler varken servet yığmanın tehlikelerine karşı uyaran, İslâmî sadeliğe, eşitlik ve adalete çağıran -Ebû Zerr el-Ğıfârî'nin sesi gibibazı sesler yükselmeye başladı. Bunlar yankı bulan ve etkili olmaktan geri kalmayan seslerdi.

Ayaklanma, içinde kabilecilikle bir çeşit yeni bölgeciliğin kaynaştığı bir bilince işaret ediyor. Nitekim Kûfe kabileleri yeni yerleşim yerlerine gururla bakıyorlardı. Aynı şey Şam kabileleri için de doğruydu. Bu bilinç, kabilelerin yeni "şanlı mazi"(maâsir) leriyle gururlanmaları ve devlet kavramını algılayamamaları gerçeğiyle birlikte, bölgecilik şeklinde gözüken, fakat temelde kabile taassubundan yeni yapılara ve yeni yerleşim yerlerine geçiş yolu üzerindeki bir kabilecilikten başka şey olmayan yeni bir tutumun ortaya çıkmasına yol açtı. Bu kabileler, önceleri fetihlerle meşguldüler. Fakat Hz. Osman'ın halifelik döneminin ortalarında nisbî bir duraklama dönemine gelinince, durumlarını ve Medîne ile olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmeye ve bu ilişkiden hoşnutsuzluk duymaya başladılar.

İç savaş (fitne) döneminde çekişme Arap kabileleriyle merkez arasında oluyordu. Aynı dönemde, liderliği hep ellerinde tutmuş olan Kureyşliler de kendi aralarında bölünmüşlerdi. Abdullah İbn Sebe' gibi bazı mevâlîler(Arap olmayanlar)in gizli ve şüpheli rollerine ilişkin bazı işaretlerin bulunmasına rağmen, bu rollerin, varsa bile, tarihî olarak anılmaya değer bir önemleri yoktur.

Yukarıda sözü edilen sebeplerin, hep bir arada, sarsıntılara yol açan bir sosyal değişmeyi dile getirdiği görülüyor. Kabileler göçebelik hayatından yerleşik hayata, hayvancılığa dayalı bir geçim tarzından devletin tahsis ettiği ödenek ve maaşlara (ganimetlerin yanı sıra) dayalı bir geçim tarzına, kendilerine özgü yapıları olan ve kendi işlerinde söz sahibi bağımsız birimler olma halinden merkezî otoriteye dayalı, yönlendiren ve planlayan bir devlet içindeki sosyal birimler olma haline geçtiler. Üstelik tamamı fetihlere katılmış olduğu halde, kabilelerin bütününe kıyasla ancak küçük bir azınlık bundan kazançlı çıkmıştı.

İlk iç savaş sona erdiğinde otoritenin, önce Kûfe sonra Şam olmak üzere, Hicaz'dan yeni şehirlere kaydığı belirginleşmişti. Hicaz'ın bu sonucu kabullenmemesine ve Abdullah b. Zubeyr'in önderliğinde giriştiği büyük ayaklanmaya rağmen, bu ayaklanmanın başarısızlığa uğraması, yönetim merkezinin nihaî olarak yeni şehirlerde yerleştiğini daha açık bir şekilde ortaya koyarak, Arapların gücündeki ağırlık merkezî kaymasını pekiştirdi.

Emevîler devrinde kabilevî yönelişlerle İslâmî yönelişler arasındaki sürtüşme devam etti ve bu sürtüşmenin siyaset, idare ve hatta kültürel alandaki etkisi belirginleşti. Bunun yanı sıra olaylar üzerinde rol oynayan yeni gelişmeler meydana geldi ki en önemlileri "mevâlîler"in sayısının artması ve bazı sosyo-ekonomik değişmelerin meydana gelmesiydi. Bazılarının gözünde Emevîler, Kureyş'in egemenliğini temsil etmeye devam ediyordu ve bu görüş giderek onların Arap olmayanlara karşı Arapların egemenliğini temsil ettikleri bilincini doğurdu. Nitekim yönetimde bu açıkça böyleydi. Emevîler, gittikçe büyüyen bir aristokrasi, arazi mülkiyetine yönelmiş bir kabile aristokrasisi halini aldılar.

İç savaştan sonra kabilecilik dalgası yükseldi ve hâkimiyet ve nüfuz elde etme konusundaki rekabetin sonucu olarak, kabileler

arasında bloklaşmalara, hatta Kayslılar ile Yemenliler arasında şiddetli bir bölünmeye kadar varan ihtilâflar ortaya çıktı. Suriye'de ortaya çıkan bu bölünmede, Kayslıların sancağı çevresindeki kabilelerin hepsi kuzeyli olmadığı gibi, Yemenlilerin sancağı etrafındaki kabilelerin tamamı da güneyli değildi. Bölünme açık bir şekilde Merc Rahit Muharebesi(h. 64/m. 684)'yle başlayarak zaman içinde gittikçe şiddetlendi ve genişledi. Muhtemelen Emevîler, kabileleri meşgul ettiği ve kendileri bölünmelerin alanı dışında kaldıkları sürece bu durumda bir sakınca görmemişlerdi. Fakat kabile taassubunun devam etmesi, hicrî birinci asrın bitiminden önce valileri de etkilemeye başladı ve daha sonra giderek doğurduğu rahatsızlıklar ve karışıklıklar, merkezî otoritede yol açtığı zaaflar sebebiyle bizzat Emevîleri de içine alan bir boyuta ulaştı. Bu durum, diğer taraftan, temel bir zaafı da açığa vuruyordu: Kabilelerin hiç bir zaman devlet kavramını kavrayamamış olması, aralarında devlet hayatına uygun görüşlerin hiç bir zaman oluşamamış olması, aksine kamuya ilişkin meselelere hep kabile bağları ve çıkarları açısından bakagelmiş olmaları gerçeğiydi, bu.

Birinci iç savaş sona erdiğinde iki Arap hizbinin ortaya çıktığını görüyoruz: Şîîler ve Hâricîler. Bunları Mürcie'nin ve daha sonra Kaderiyye'nin ortaya çıkışı izler. Açıktır ki bunlar İslâmî ilkeler adına ortaya çıkmış Arap fırkalarıdır ve ayrıca onlar siyasî fırkalardır. Diğer taraftan Emevîler yönetime yeni bir ilkeyi, veraset ilkesini soktular. İhtimal ki, bununla otoritelerini sağlamlaştırmak istiyorlardı; fakat böylece siyasî meseleyi içinden çıkılmaz hale getirdiler. Zira İslâmî ilkeye göre otoritenin kaynağı ilâhîdir. Buna, ümmeti ilâhî iradenin temsilcisi olarak ve seçimi halifeliğin esası olarak kabul eden bir diğer ilke eklenir. Üstelik bunlar öyle bir zamanda oluyordu ki Medîne'deki cemaat, seçimin, Kureyşilerden birinin seçilmesi şeklinde olması gerektiğini savunurken; diğer bazıları, yani Hâricîler önceleri herhangi bir Arab'ın, daha sonraları giderek gerekli özellikleri taşıyan herhangi bir Müslümanın seçilebileceğini düşünüyorlardı. Yine bir grup (yani İmâmiyye), İslâmî ilkenin çerçevesi içinde, halifenin nass ve tayinle İmam Ali'nin (Fâtıma'dan olan) soyundan olması gerektiği yönünde seslerini yükseltirken; diğer bir grup, Zeydîler ilim ve fazilete ek olarak hak yolda cihad yapmanın da imam (halife) için gerekli sıfatlar arasında olduğu görüşünü taşıyordu.

Fırkaların ortaya çıkışının temelde hilâfet sorunuyla bağlantılı olmasının yanı sıra, Hâricîlerin bedevî eğilimi temsile ve geniş anlamda seçim kavramını desteklemeye daha yakın olduklarını görüyoruz. Ayrıca başlangıçta onların safları arasındaki etkin unsurların kuzeyli kabilelere mensup olduğu görülür. Şîîlere gelince, onlar ümmetin yönetilmesinde imamın ve peşi sıra yol göstericiler olarak Âl-i Beyt'in rolünü destekleme yönüne gittiler. Onların safları içinde ise yerleşik bir kültüre sahip olan Yemenli kabilelerin daha geniş bir temsil imkânı bulduklarını görüyoruz. Her iki fırkanın görüşlerinde de hilâfet kurumunun takip ettiği yola karşı bir protesto vardır.

Yönetim taraftarları yetkinin Allah'a ait olduğunu ve onu dilediğine verebileceğini, hadiselerin seyrinin kadere bağlı olarak gerçekleştiğini ileri sürdüler ise de Kaderiyyeciler insanların kendi eylemlerinden sorumlu olduklarını, yönetimin de yaptıklarından sorumlu olduğunu ve dolayısıyla sorgulanmasının bir görev olduğunu ısrarla vurgulayarak muhalefete yöneldiler.

İşte böylece muhalefet İslâmî ilkeler adına ortaya çıkıyor ve İslâmî yöneliş de Emevîlere karşı olan siyasî ve sosyal hareketlerin arka plânında yer alıyordu.

VI

İkinci fetih dalgası, Emevîler döneminde, özellikle hicrî birinci yüzyılın son çeyreğinde geldi. Bu dalga Arap kuvvetlerini yeniden salıverecek ve İslâm toprakları Asya ortalarına kadar uzanacak, Kuzey Afrika'yı içine alacak, Endülüs'e geçecek ve Pirene Dağları ile Konstantiniyye (İstanbul) surları önüne gelene kadar durmayacaktı. Bu duraklamayla birlikte yeni bir krizi hissetmeye başlarız. Bu krizin belirtileri daha önce baş göstermiş, fakat üzeri fetih dalgasıyla örtülmüştü. Daha sonra Ömer b. Abdulazîz (h. 99-101/m. 717-720)'in karşısına çıkmış ve bazı yanları da onun tarafından tedavi edilmişti.

Bu krizin kökleri, Müslüman Arap toplumunun geçirdiği genel değişimlerde, özellikle sosyal ve iktisadî değişmelerde gizlidir.

Şüphesiz, Arap kabilelerinin hayatı, şehirlere intikal etmelerinden sonra büyük değişikliklere uğramıştı. Şöyle ki; şehirlerde ikamet etmeleri onları yerleşikliğe ve medenî hayata yöneltiyor, kabile kavram ve değerlerinin çoğu varlığını sürdürürken kabileler yerleşik toplumların birer parçası haline geliyordu. Üstelik göç yerleri askerî garnizonlar olarak kalamamış, aksine çeşitli medenî faaliyetlerle kaynayan yerleşik toplumlar haline dönüşmüştü. Ve bu dönüşüm, sosyal ve iktisadî alanlarda olduğu gibi, fikrî alanda da anlatımlarını bulmuştu. Bu dönüşümde Yarımada'daki şehirlerden gelme Araplar ön plana geçmişti. Zira daha başlangıçta ticarette başarılı olmuşlar ve toprağın önemini kavrayarak tarımsal mülkiyete yönelmişlerdi. Yerleşikliğe yeni geçen kabileler ise ilk başta ziraatten kaçınarak askerî alana kaymıştı. Lakin kabilelerin eşraf takımı toprağın öneminin farkına ilk varanlar oldular ve onu elde etmeye yöneldiler. Bu durum haracî araziye el koyma ve sahipsiz araziyi işlemeye koyulma (*iylâü'l-arzi'l-mevât*) hareketlerinde kendini gösterdi.

Fetihler, fethedilen ülkelerdeki eski iktâ' rejiminin yıkılmasında önemli bir etken oldu. Irak, Suriye ve Mısır'da çok geniş alanları kapsayan araziler, ya "iktâ'lar" halinde egemen ailelerin, asillerin ve devlet ricalinin ellerinde bulunuyordu, ya da mabedlere tahsis edilmiş arazi durumundaydı. Çiftçilerin büyük bir oranı, kölelik statüsü veya kölelik benzeri bir statü içinde toprağa bağlıydı ve "iktâ' " sahiplerinin köleleri (*kinn*, çoğulu: *aknân*) sayılıyorlardı.[3]

3 Konuyla ilgili birkaç söz söylemeden geçemeyiz. Sasanîler Devleti'nde çiftçilerin durumu tümüyle kötüydü. Toprağa bağlıydılar ve angarya olarak çalışmaya zorlanıyorlardı. Kanunlar onlara kayda değer bir himaye sağlamadığı gibi, savaşlara da bir asilin sancağı altında piyade olarak katılıyorlardı. Köleler ve diğer insanlar üzerinde öldürme veya hayatta bırakma hakları olan asillerin "ikta' "larındaki durumları, çoğu kere daha da kötüydü. Çiftçilerin ikta' sahibi asiller [feodal aristokratlar] yanındaki durumları, hakikî kölelerinkinden farklı değildi. (Bkz. A. Christensen, *L'Iran Sous les* Sassanides, s. 320-321).
Bizans Devleti'nde de durum buna yakındı. Çiftçi toprağa bağlıydı ve onu terk etmesine izin verilmiyordu. Kostantin 332'de, çiftçi (colonus)nin, efendisinin toprağını terk ettiği takdirde, oraya zorla geri gönderileceğini ve köleleştirileceğini hükme bağlayan bir kanun çıkarmıştı. 357'de Kostantinus, çiftçiler(coloni)in toprakla birlikte satılmaları gerektiğini hükme bağladı. Dördüncü asırdaki reformlar, ekip-biçme bakımından

Araplar bu beldeleri fethedince, çoğu kaçmış ya da savaşlar esna-

köylerdeki araziyi köylülere tahsis ettiyse de yöneticilerin ve vergi tahsildarlarının zulmü, onların ve küçük mülk sahiplerinin çoğunu asillerin ve nüfuzlu kimselerin himayesi altına girmeye ve böylece onların "coloni" (*aknan*)si haline gelmeye mecbur bıraktı. Devletin bunu durdurmak için gösterdiği çabalar da fayda vermedi ve uygulamada büyük mülkiyetler küçük mülkiyetler aleyhine genişleyerek altıncı yüzyılda geniş alanlara ve büyük bir öneme sahip oldu.

Autopragia hakkına dayanarak vergilerini kendileri toplamaları ve doğrudan doğruya hazineye teslim etmeleri sebebiyle asiller vergi tahsildarlarının yetki alanı dışında olduklarından, küçük toprak sahipleri, vergi sorumluluğunu asillerin üstlenmesi karşılığında, onların himayesi altına girdiler ve giderek toprağa sahip olan asil efendilerin "*colonus*"ları haline geldiler. Asillerin ve ikta' sahipleri[feodal beyler]nin topraklarındaki çiftçiler, *Colonus Adscriptus*, gerçekte köle ya da köle benzeri bir statüde olup, toprağa bağlıydılar, angaryayla yükümlüydüler ve üzerlerinde efendilerinin sınırsız bir yetkileri vardı. Köylere gelince, ahalî toplu olarak toprağın işlenmesinden ve verginin ödenmesinden sorumluydu. Ahaliden biri kaçarsa, geri kalanlar onun vergi parasını ödemekle yükümlüydüler. Teorik olarak hürdüler, fakat fiilen hazine yararına toprağa bağlı tutuluyor ve terk etmeleri engelleniyordu. Büyük toprak mülkiyetinin, kötü durumları sebebiyle köylülerin toprakları aliyhine de genişlediği açıktır; özellikle vilâyet yöneticilerinin asillerden oluştuğunu hatırladığımızda... Bu durum, köy topraklarını köy ahalisi dışında birisine satmayı yasaklayan bazı kanunlaştırma faaliyetlerinin anlamını da açıklar (Arazi satışları, çok kere sığınma işlemlerini örten biçimsel işlemlerdi). Büyük toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki korkunç mesafe, (ilgili makamlara) sunulmuş bazı arzuhallerden de anlaşılabilir. Meselâ Afrodit ahalisinin bir arzuhalinde şöyle deniliyordu: "Kutsal evinizin ve şanlı yönetiminizin himayesi altındaki Afrodit köyünün sadık ve miskin kullarınız olan zavallı ahalisi ve küçük mülk sahiplerinden, Taybe Dükü'ne... arz-ı hal ve yakarıştır ki...". (Bkz. H. Idris Bell, *Egypt*, s. 123 vd., 126 vd.; Johnson ve West, *Byzantine Egypt*, Economic Studies, Princeton Univ. Press, 1949, s. 20-21, 23-29, 38-39, 45-48). Yemen'deki "İkta" rejimi konusunda da bir şeyler anlatmak uygun olur. "Sebe' ve Zu Reydan" krallığı kurulunca Yemen "Konseyi" (*el-Meleu'l-Yemanî*) ortadan kalktı ve krallık ikta' sahibi (feodal) kabile şeyhlerine dayandırıldı. Toprak, işlenmesini deruhte etmeleri için kabile şeyhlerine veriliyordu. Toprak, temelde askerî hizmet karşılığında veriliyordu, ama bir miktar mal ödenmesi karşılığı verildiği de oluyordu. Bazen şeyh kabile adına toprağı satın alıyor ve her sene sınırlı bir şeyler ödüyordu. Adet olduğu üzere şeyhe, arazinin sınırlarını ve ona terettüp eden sorumlulukları gösteren bir vesika veriliyordu. Kralla şeyh arasında yüzyüze sözleşme yapılır ve şeyh bütün ödevlerden krala karşı direkt olarak sorumlu olurdu. Bir kararla, toprak sahibi kabileye, ihtiyaç ölçüsünde ekip-biçme faaliyetini yürütmek üzere diğer kabilelerden bazı gruplar da ortaklık statüsüyle eklenebiliyordu ve bunlar kabilenin geniş

sında öldürülmüş olan büyük iktâ' sahiplerinin, asillerin ve egemen ailelerin arazileri ile ateş mabedlerinin topraklarının (*savâfî*) mülkiyetinin beytü'l-mal'e geri döndüğünü ve kullanım tarzlarının uygun şekilde halife tarafından belirleneceğini kabul ettiler. Halife ya "muzâraa" sözleşmesiyle başkasına verebilir, ya da bu topraklar üzerinde yaşayan çiftçilere ekip-biçmeleri için bırakabilirdi. Başka bir deyişle, bu topraklar devlete ait olacaktı. Aynı şekilde Araplar, çiftçileri toprak köleliğinden kurtarmışlar ve onları kendi vergilerinden doğrudan sorumlu bir statüye kavuşturmuşlardı.

Bu değişmeler, yeni bir toprak sahipleri grubunun ortaya çıkması için yolu açık bırakmıştı. Bunu, köy ahalisi için şehirlerde açılan geniş imkânlar, toprağını terk ettiğinde Müslüman olanların "haraç"tan muaf tutulmaları, bazı dönemlerde ekilsin-ekilmesin tarım arazisine vergi konulması eşit ölçülerde kolaylaştırdı. Gerçekten, çiftçiler arasında hissedilir bir şehre göç hareketi meydana geldi ve bu, arazi değerlerini etkileyerek Arap kökenli yeni toprak sahipleri için geniş bir hareket alanı sağladı. Bu yöneliş öyle bir güce ulaştı ki, Kûfe'de İbnu'l-Eş'as'ın ayaklanması (m. 701/h. 81-82) sırasında Arazi Dîvânı sicillerinin Araplar tarafından yakılmasıyla, "haracî arazî" kiracılarının bu arazilere tecavüz etmelerine ve el koymaya yeltenmelerine kadar vardı. Mabedlere ait bir kısım arazî(*savâfî*)'nin ya da bazı "haraç arazileri"nin mülkiyeti üzerinde hak iddia ediyordu bunlar. Emevî yönetimi de, Emevî yandaşlarına ve akrabalarına arazî "iktâ' " ederek bu yönelişte pay sahibi oluyordu.

Ömer b. Hattâb zamanında bazı toprakların Araplara "iktâ' " olarak verildiğini görüyoruz. Nitekim Kûfeli bazı kişilere arazi tahsis edildiği bilinir. Hz. Osman bu uygulamayı genişletmiş ve özellikle Sevad arazisinde olmak üzere çok sayıda iktâ' vermiştir. Yine, Hz. Osman, Muâviye'ye Suriye'deki sahil şehirlerinin tahkim edilmesini ve oralarda oturan bazı gruplara bazı "iktâ' "lar veril-

---

anlamdaki yapısının birer parçası kabul ediliyorlardı. Bu da gösteriyor ki, kabile daima tek soydan insanlardan oluşmamakta, aksine işin ve toprağı işleme faaliyetlerinin gereklerine göre başka tabaka ve topluluklardan olan insanları da içerebilmekteydi. Böylece Yemen'de bir ikta' düzeni (feodal düzen) ve kralla şeyhler arasında da ikta' esasına dayalı ilişkiler (feodal ilişkiler) kurulmuş oldu. (Bkz. J. Ryckmans, *L'Institution Monarchique en Arabie Meridionale avant l'Islam*, özellikle, s. 178-182).

mesini emretmiştir. Muâviye arazi bağışlama uygulamasını daha da genişletti. Nitekim Suriye'de şehir ve köylerden uzak yerlerdeki bazı kabilelerle savaşan güçlerin, sahipsiz bir kısım topraklardan yararlanmasını emretmişti. Aynı şekilde Suriye'deki bazı arazileri kendine ayırmış ve bir kısmını da kendisini destekleyenlere bağışlamıştı. Ya'kubî, Muâviye'nin Fars kralları(mulûk)'nın sahipsiz kalan toprakları(*savâfî*)nı inceledikten sonra "bütünüyle kendisi için ayırdığını ve daha sonra kendi ailesinden bir gruba iktâ' olarak verdiğini" zikreder. Bu eğilim ondan sonra da devam etti. Nitekim Mus'ab b. Zübeyr (Irak'ın güneyindeki) Batiha arazisinin bir kısmını kendisi için ayırdı. Daha sonra bu arazi Abdülmelik b. Mervân'a intikal etti ve Belâzurî'nin dediği gibi "Abdülmelik onu insanlara iktâ' etti". İbnu'l-Eş'as'ın ayaklanması sırasında Sevad bölgesindeki geniş toprakları su basmış ve Haccâc bu toprakların ıslahı için gerekli masrafı, üç milyon dirhem olarak takdir etmişti. Hâlid b. Velîd bu meblağı çok bulunca Mesleme b. Abdulmelik, ıslâh edilmiş arazinin kendisine verilmesi karşılığında su basmış araziyi kurtarmayı teklif etti. Hâlid muvafakat edince de Mesleme, toprakları ıslâh etti ve böylece "çok sayıda arazileri ve çiftlikler(ziya'=tasasîc)i oldu; Seybeyn denen iki nehri açtı ve çiftçilerle ortakçıları birleştirerek, o arazileri imar etti."[4] Açıktır ki, sözü edilen iktalar, ya sahipsiz kalmış topraklar (*savâfî*), ya da boş araziler (*arzu'l-mevât*) üzerine kurulmuştu ve bir kısmının büyük olmasına imkân yoktur. Mülk olarak verilmiş arazilerin geri kalan arazilere oranını da bilmiyoruz. İbnu'l-Eş'as'ın ayaklanmasına katılanların yaptıklarından anlaşılabileceği gibi, muhtemelen bu oran küçüktür.[5] Böylece bazı kabile eşrafı, toprak sahibi şehirli bir aristokrasiye dönüşmüş oluyordu.

Bu gelişmenin, kendisine özgü etkileri oldu. Bunlar arasında ilk dikkat çekeni, bir hazine krizinin ortaya çıkmasına yardımcı olmasıdır. Şöyleki; hazine gelirleri birinci derecede cizye ve haraca dayanıyordu. İslâm'ın yayılmasıyla cizye gelirleri, haraca tabi arazi-

4 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 203; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harac*, s. 241.

5 Maverdî şöyle der: "Müslümanlar arasında toprak mülkiyetinin yaygınlaşmasının sebeplerinden biri, Osman'ın ve vekilleri(*hulefâ'*)nin, sahipleri belirlenemeyen bazı arazileri, Beytu'l-Mal'e kira bedeli veya teminat olarak bir meblağın ödenmesi karşılığında ikta' etmeleridir. İbnu'l-Eş'as ayaklanması olunca, Divan yakıldı ve hesaplar kayboldu ve herkes uhdesindeki topraklara el koydu." (*el-Ahkâm es-Sultaniyye*, s. 183).

lerin Araplara intikal etmesi ve onların haraç yerine öşür ödemekle yetinmesi sonucu da haraç gelirleri azalmıştı. Sebebine gelince, öşüre tabi arazinin vergisi ürünün yüzde onu kadar iken haraca tabi arazinin vergisi, ürünün dörtte birinden daha az olamıyor ve bazen yüzde kırk ilâ ellisine kadar çıkabiliyordu.

VII

Burada, önemine binaen, vergi düzenine bir göz atmamız iyi olur. Yarımada dışındaki vergi düzenlemelerinin temelleri Ömer b. Hattâb'ın hilâfeti zamanında atılmıştır. Bu düzenlemeler, bir yandan İslâmî kavramlar ve öncelikler, bir yandan o beldelerde öteden beri uyulan düzenlemeler, bir yandan da arazi tasniflerinin ışığı altında yapılmıştı.

Fethedilen beldelerin bütün toprakları, ümmetin mülkü ve ümmet lehine vakf edilmiş arazi sayıldığından, oraları fethedenlere dağıtılmayarak, işletmek ve vergisini ödemek üzere eski sahiplerinin ellerinde bırakılmıştı. Gerçi, mülkiyeti eski sahiplerine bırakılmış sınırlı ölçüde bazı topraklar da vardı. Fakat bunlar Hîre ve Fırat havzasındaki bazı köyler gibi birkaç yerdeki sulh arazisi olup, genel bağlam içinde anılmaya değecek bir önemi yoktur. Üçüncü bir arazi grubu daha vardır ki, bu "savâfî" arazisiydi. Savâfîler, Kisra ve ailesinin arazileri, fetih savaşları sırasında ölen veya kaçan Farslı asillerin toprakları ve ateş mabedleri ile posta idaresinin topraklarından oluşuyordu. Bu, Sasanî topraklarındaki durumdu. Daha önce Bizanslıların egemenliği altında olan topraklarda, özellikle Suriye'de de, benzer şekilde, fetih sırasında ölmüş ya da kaçmış olan asillerin ve yüksek düzeydeki yöneticilerin arazileri vardı. Bu araziler bütünüyle Beytü'l-mal'e geçmiş olup, nasıl kullanılacakları, halifenin takdirine bırakılmış ve genellikle haracî arazilerle aynı işleme tabi tutulmuştu. Temlik yoluyla Araplara iktâ' edilen kısmı için ise öşür ödeniyordu.

Vergi konusunun ayrıntılarına, ya da konu çevresindeki tartışmalara girmeyeceğiz. Genel çizgileri belirtmemiz yeterli olacaktır. İlke bazında konuşursak, tarh ve tahsil tarzları bölgeden bölgeye farklılık göstermiş olsa da, iki temel vergi konmuştu: Haraç arazi-

si üzerine konmuş bir vergi (*harâc*) ve zimmet ehli (*zımmî*: gayr-i müslim vatandaş) üzerine konmuş bir baş vergisi (*cizye*). Zımmîler Müslüman olduğunda, cizyeden muaf tutuluyor, toprak vergisi ise devam ediyordu. Ama toprağını terk ettiğinde, bu konudaki sorumluluğu da kaldırılıyordu.

Sevad bölgesinde, ferdin malî durumuyla orantılı olarak, senelik 12, 24 ve 48 dirhem arasında değişen bir cizye konmuştu. Haraç ise, "cerîb" denen alan ölçüsü birimi (1592 m²) başına konmuş olup, nakdî veya aynî olarak ödenebilirdi. Durum istikrara kavuşunca, nakdî ödeme, hâkim ödeme şeklini aldı.[6]

Fırat havzasında (Cezîretu'l-Furâtiyye) cizye, o bölgeyle sınırlı olmak üzere, adam başına bir dinar, iki "müdd" buğday, iki "kıst" zeytinyağı ve iki "kıst" sirke olmak üzere konmuş olup, bütün insanlar tek bir sınıf olarak kabul edilmişti. Bunlardan nakdî olan kısmı cizye, aynî olan kısmı ise arazi vergisi sayılmıştı.[7] Arazi üzerindeki haraç ise ödeme gücüne göre yüklenmişti.

Suriye'de, Yarımada'da olduğu gibi, gerek şehirlerde, gerekse kırsal kesimde, adam başına bir dinar, Müslümanların gıda ihtiyacı için bir "cerîb"lik buğday ile bir miktar sirke ve zeytinyağı olmak üzere yine sabit bir cizye konmuştu. Kırsal kesimdeki haraç miktarı, ödeme gücüne bağlanmıştı. Bir müddet sonra halife, şehirlerdeki cizyeyi, fertlerin mâlî imkânlarına göre yeniden düzenleyerek, zenginler için üst sınır 4 dinar veya 40 dirhem olmak üzere, orta halliler ve yoksullar için daha küçük miktarlar tespit etti.[8]

---

6 Bir "cerîb"lik buğday alanı için bir "kafiz" buğday ve bir dirhem, ve bazı yerlerde dört dirhem. Arpa ekili bir "cerîb"lik alan için ise bir "kafîz" ve bir dirhem, bazı yerlerde iki dirhem. Bir "cerîb"lik üzüm bağı için 10 dirhem, hurma için 8 dirhem, şeker kamışı için 6 dirhem, zeytin için 12 dirhem, yaş yonca için 5 dirhem ve (yaz mahsulü) yeşil (sebze) için 3 dirhem.

7 Belâzurî, Ömer b. Hattâb'ın her insana, cizyesiyle birlikte, bir "müdd" buğday, 2 "kıst" zeytinyağı ve 2 "kıst" sirke yüklendiğini zikreder. (Bkz. *Futûhu'l-Buldân*, s. 6-185).

8 Belâzurî, "Şam'da cizye, başlangıçta, kişi başına (cumcuma) bir cerîb ve bir dinardı. Sonra Ömer b. Hattâb altınla işlem yapanlar üzerine dört dinar, gümüşle işlem yapanlar üzerine 40 dirhem yükledi ve bunları zengin, fakir ve orta halli diye tabakalara ayırdı." Burada görüyoruz ki, Yarımada'nın bir kısmı, altın para kullanan Bizans devletinin sınırları içindeyken, bir kısmı gümüş para kullanan Sasanî devletine bağlıydı ve fetih sonrasında mübadele kuru 1 dinar= 10 dirhem şeklinde oluşmuştu.

Mısır'da, cizye olarak, adam başına iki dinar konmuştu. Her arazi birimi başına da, ihtiyaca ve ekinin durumuna göre senelik olarak takdir edilen spesifik bir vergi konmuştu. Araplar idareyi merkezîleştirmek, vergi toplama faaliyeti üzerindeki kontrolleri vasıtasız hale getirmek, eski imtiyazların tamamını ilğa etmek suretiyle Bizans sistemini ıslah etmişler ve gerek arazi, gerek ahali, gerekse ahalinin meslekleri hususunda son derece düzenli ve ayrıntılı siciller oluşturmuşlardı. Bu çerçevede esnaf, sanatkâr ve ticaret erbabı üzerine konmuş vergiler vardı. Vergilerin takdiri, ilgili mıntıkalardan Fustat'a gönderilen sicillere uygun olarak yılda bir yapılırdı. Önce her mıntıka(*bekarkiye*)nın payı belirlenir, sonra her mıntıkadaki vergi toplama memurları (*ummâlu'l-cibâye*) bu meblağın cizye, haraç ve diğer vergiler arasında nasıl bölüştürüleceğini ve her köy(*karye*)e düşen miktarı belirler, daha sonra da her köyün ahalisi kendi aralarında kişi başına düşecek miktarı belirlerdi. Makrîzî, köy ahalisinin vergiyi kendi aralarında bölüşme konusunda benimsedikleri yolun parlak bir tasvirini verir.[9] Zaman zaman, bir ölçü dâhilinde, kendi ambarlarından veya pazardan temin edilmek üzere köylerden bazı yiyecek çeşitlerinin istendiği de olurdu. Papirüsler (ki bunlar aynı döneme ait belgelerdir), her ferdin cizye ödediğini, sahibinin kim olduğuna bakılmaksızın toprak için haraç

9 Makrîzî, köy meclisinin, köyün hissesinin belirlenmesinden sonra toplanarak, aşağıdaki hususları görüştüğünü belirtir: "Her köye düşen harac payını ve köydeki mamur toprakların miktarına ilişkin değerleri bir araya getirdikten sonra toprakların toplamından mabedleri, hamamları ve diğer ortak tesisleri için iki *feddan*[bir alan ölçüsü. Çeviren]lık bir alanı çıkarırlar, daha sonra da yine Müslümanların misafir ağırlama hizmetleri bedeli (*İdâdu'z-Ziyâfeh li'l-Muslimîn*) ile hükümdarın nüzul vergisini bu toplamdan çıkarırlardı. Bu bitince, her köydeki sanatkârlar ile ücretli işçilerin durumuna bakarlar ve her birine ödeme güçlerine göre bir yüklemede bulunurlardı. Eğer aralarında bir göçmenler kolonisi varsa, onlara da ödeme güçlerine göre bir yükleme yapılırdı... Bundan sonra haracdan geriye ne kaldığına bakarlar ve bunu kendi aralarında arazi ölçümüne göre taksim ederlerdi. Sonra bunu da ziraat yapmak isteyenler arasında güçleri ölçüsünde bölüştürürlerdi. Eğer aralarında biri acze düşer ve kendi toprağını ekemeyeceğini bildirirse, onun ödeyemediği kısım, ödeyebilenlere dağıtılırdı. Ama eğer aralarında daha fazla (ödemek) isteyen olursa, o takdirde acze düşenlerin ekemediği kısım onlara verilirdi. Bu hususta bir çekişme olduğu takdirde, bunu kendi sayılarına bölerek taksim ederlerdi... (*El-Hitat*, c.I, s. 77).

ödendiğini ve çiftçinin toprak vergisine karşılık sanat erbabının da bir meslek vergisi ödediğini teyid ediyor.

Horasan'da her bir şehre ortak bir vergi yüklenmişti. Ama bazı araştırmacıların sandığı gibi, hepsi bundan ibaret olmayıp, bu sadece şehir ve havalisinden istenen toplam cizyeyi temsil ediyordu. Bunun yanı sıra toprak vergisi ile tüccara ve sanat erbabına yüklenen vergiler de vardı.

Cizyenin sadece büluğ çağına ermiş erkeklere yüklendiğini belirtmek gerekiyor. Çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar, müzmin hastalar ve kendini tanrıya adamış rahipler cizye mükellefiyeti dışında bırakılmıştı. Hâlbuki aynı dönemde kime ait olduğuna bakılmaksızın toprak haraca tabi tutuluyordu.

Emevîler gelince bazı düzeltmeler yaptılar ve düzenleme hususunda belirgin bir rol üstlendiler. Belki de onların başlıca rolü, ilke bazında ve büyük ölçüde uygulamada, farklı şehirlerde yeknesak ve insicamlı bir vergi düzeni gerçekleştirmiş olmaları ve bu düzeni Arap damgasıyla damgalamış olmalarıdır.

Emevîler'in bu yöndeki tedbirleri Abdülmelik b. Mervân (h. 65-86/m. 685-705) zamanında başlamış ve Hişâm b. Abdülmelik (h. 105-125/m. 724-743) zamanında tamamlanmıştır. Muâviye döneminde ise ancak bazı cüz'î tedbirler alınmıştı. Nitekim Muâviye, Sasanî ailesine ait bazı arazileri tasfiye etmişti ki daha önce bunların farkına varılmadığı anlaşılıyor. Yine, Sasanî döneminin örfî vergileri olan Nevruz ve Mihrican hediyelerini hilâfet arazilerinin doğu kısmında tekrar uygulamaya sokmuştur ki buna ilişkin yaygın işaretlerden anlaşıldığı kadarıyla bu uygulama ondan sonra da sürmüş olabilir. Elimizde mahalî asillerin emîrler ve valilere yaklaşarak, Sasanîler döneminde yapageldikleri gibi, onlara hediyeler sunduklarını gösteren işaretler de vardır. Anlaşılıyor ki bir kısım valilerin ve âmillerin tenkide uğrayan bazı tasarrufları, Râşid Halifeler (Hulefâ-i Râşidîn) zamanında uyulmamış olan mahallî örften etkilenmiştir.

Abdülmelik dîvânları, daha doğru bir anlatımla haraç dîvânlarını Araplaştırma uygulamasını da başlattı. Dîvânlarda Arapçayı dil olarak kullanmak ve malî terimleri Arapçalaştırmak çok zor bir iş olmakla beraber, bunu kendi zamanında Şam ve Irak'ta uygulamayı başardı. Araplaştırma faaliyeti daha sonraları Velîd b. Abdülmelik döneminde Mısır'a, Hişâm b. Abdülmelik döneminde de Horasan'a kadar uzandı.

Dîvânların Araplaştırılmasına, paranın Araplaştırılması eşlik etti. Devletin malî yapısını pekiştirme ve iktisadî hayatını takviye etme yolunda önemli bir adımdı bu; zira paralar üzerindeki yazıları Pehlevîce ve Yunanca'dan Arapça'ya çevirmenin ötesine geçiyordu. Dirhemin durumunun yeniden tanımlanması ve Arap Dinarı için kendine özgü yeni bir ölçünün konması yapılanlar arasındaydı. İslâm memleketleri, başlangıçta Bizans Dinarı ve Sasanî Dirhemi ile işlem yapıyorlardı. Abdülmelik'in aldığı tedbirler, tedavülde bulunan ve birçok bakımdan orijinallerinin tekrarı olan dirhemlerin vezinlerinin farklı farklı oluşundan kaynaklanan rahatsızlıkların çoğunun giderilmesini sağladı. Diğer taraftan bu tedbirler, Arap dinarının tanınmasını ve Bizans dinarına bağlılıktan kurtarılmasını sağlayarak, ona malî ve ticarî işlemlerde kullanılan uluslararası bir para niteliği kazanmanın yolunu açtı. Nitekim fiilen de böyle oldu.

Bu tedbirlerin, Abdülmelik zamanında devletin karşılaştığı malî sıkıntıyla, hazine kriziyle de bir ilgisi olabilir. Görmüş olduğumuz gibi, toplanabilen hazine gelirlerini azaltmaları sebebiyle, (Hicaz'da İbn Zübeyr ayaklanması ve Irak'ta Muhtar ayaklanması gibi) ayaklanma ve savaşlar da krizde rol oynamış olabilir. Gelir bakımından en zengin iki memleket olan Irak ve Mısır'da vergi durumunun özellikle gözden geçirildiği anlaşılıyor. Cezîre(Kuzey Irak bölgesi)'de bütün mıntıkayı kapsayan bir ölçümden sonra vergiler gözden geçirilerek cizyenin dört dinar olması kararlaştırılmış ve toprak üzerindeki aynî vergiye nakdî bir vergi eklenmişti.[10] Mısır'da da yeni gelirlerin bulunması amacıyla durum gözden geçirilmişti. Mabedlerin ve piskoposlukların mülklerine vergi konduğu

10 Ebû Yûsuf şöyle der: "Abdülmelik başa geçince, ... Dahhâk b. Abdurrahman el-Eş'arî'yi (Cezîre'ye) gönderdi. Bu kişi, buradan alınan vergiyi az buldu ve nüfus sayımı yaptırdı. Herkesi el işçisi kabul ederek, bir işçinin senelik kazancını hesaplattırdı. Sonra bundan yemeği, katığı, elbisesi ve ayakkabısı için yapacağı harcamalar ile senelik bayram günlerini düşünerek, herkese bundan sonra senelik dörder dinarlık bir meblağ kaldığını gördü ve bunu herkese yükledi. Bu bakımdan herkesi bir tabaka olarak kabul etti. Sonra uzaklık ve yakınlıklarına göre mallarını değerlendirdi. Yakın olan 100 *cerib*lik ekin arazisine bir dinar, yakın olan bin kök üzüme bir dinar, uzakta olan iki bin kök üzüm asmasına bir dinar vergi koydu... Ona göre en uzak mesafe bir veya iki günlük veya daha fazla yürüyüş mesafesiydi." (*Kitâbu'l-Harâc*, s. 23-24).

gibi ilk defa olmak üzere rahiplere bir dinarlık bir cizye yüklenmişti. Bu uygulamanın, bunların sayısındaki büyük çoğalmayla ve bazılarına göre, bazı kimselerin rahipliği vergiden kaçınmanın bir aracı olarak kullanmasıyla ilgisi olduğu anlaşılıyor. Emevî idaresinin herkesten ikişer dinar cizye almadığı, duruma göre bir dinar ile iki dinar arasında bir meblağ aldığı ve (rahipler dışındakiler için) en düşük sınırı bir dinar ve 1/3 dinar olarak kabul ettiği ortaya çıkıyor.

Irak'ta Haccâc(h. 75-85)'ın aldığı tedbirler hem daha geniş kapsamlı, hem de daha önemliydi. Şöyle ki Yeni Müslüman olanlara tekrar cizye yüklenmesini ve daha önceleri harac arazisi olup Araplara intikal etmesi sebebiyle öşür arazisine dönüşen topraklara tekrar haraç konmasını kararlaştırmıştı. Açıktı ki, Irak'taki cizye ve haraç gelirleri, kendisinden önce meydana gelen oluşumlar sonucu azalmıştı; fakat Haccâc bunu anlamak istemedi. Onun uygulamaları, genel bir tepki doğurdu. Her ne kadar ses yeni Müslümanlar adına yükseldiyse de, mukavemetin en güçlü unsurunu, arazileri tekrar haraca bağlanma işlemine maruz kalan Araplar teşkil ediyordu. Bu, onların Irak'ta İbn'ul-Eş'as'la birlikte ayaklanmalarının en önemli etkeni olduğu gibi, ayaklanmanın başlangıcında arazi tasnifinin tesbit imkânını yok etmek üzere arazi sicillerini yakmalarının da sebebiydi. Nitekim ayaklanmanın bastırılmasından sonra arazi sahiplerinin çoğu topraklarının aslında öşrî topraklar olduğunu ve hiçbir zaman haracî topraklar olmadıklarını iddia etmişlerdi.

VIII

Ömer b. Abdulazîz hilâfete geldiğinde, ilgili kavramları yeniden tanımlamak suretiyle vergileri yeniden düzenlemeyi denedi. Gelirler üzerindeki etkisi ne olursa olsun, Müslüman olmanın cizyeden muaflığı gerektirdiğini vurgulayarak, bunu Irak, Horasan ve Mısır'da uyguladı. Onun bu kararı, bazı vergi âmillerinin itirazına uğradıysa da o bunu uygulamada ısrar etti. Haracî arazinin ümmetin mülkü ve onun üzerine tesis edilmiş bir vakıf olduğunu ve haracın ister zımmî, ister müsüman, ister Arap ister gayr-i Arap olsun harac arazisini işleyen herkesin bunun karşılığında ödediği bir kira olduğunu vurguladı.

Ancak Arapların daha önce el koyduğu topraklara yönelmeyip, ya da yönelemeyip, hicrî yüzüncü yılı kararını uygulamada başlama noktası olarak kabul etmekle yetindi. Onun uygulamalarının yol göstericilik özelliği de vardır. Bu uygulamalar bir yönüyle İslâm'ın gittikçe daha çok yayıldığını ve Arapların eline geçerek öşür arazisi haline gelen haraç arazisinin çokluğunu gösterir. Diğer yandan Ömer b. Abdulazîz, Mısır'da ruhban sınıfından cizyeyi kaldırmış ve mabedler ile piskoposlukların mülkleri üzerindeki vergiyi ilga etmiştir. Ömer, ayrıca, muamelelerde adaleti desteklemiş ve bazı yöneticiler(*ummâl*)'in tecavüzkâr davranışlarını durdurmaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdulazîz icraatında başarılı olmuştu; zira Müslümanlardan cizyeyi kaldırırken ve haracı, ümmet üzerine vakfedilmiş ve tecavüz edilmesi caiz olmayan bir arazi için ödenen bir kira bedeli olarak kabul ederken, bunu İslâmî kavramların çerçevesi içinde ortaya koyuyordu. Çizdiği hatlar, vergi tesbitinin esaslarını yerleştirmiş ve ilgili kavramlara açıklık getirmişti.

Diğer taraftan, arazi mülkiyetinin genişlemesi sosyal rahatsızlık ve şikâyetlere yol açıyordu. Ömer b. Abdulazîz'in bunun farkına vardığı anlaşılıyor. Kimin işlediğine bakılmaksızın haraç arazisi üzerine haraç yüklemekle birlikte, -anlaşılıyor ki- Arapların toprağa yönelişini ve verimli topraklara sahiplenme yönündeki arzularını fark etmişti. Bu, büyük arazi mülkiyetinin[11] küçük mülkiyetler aleyhine genişlemesi anlamına geliyor ve bu durum şikâyetlere ve hınç duygularına yol açıyordu. Ömer, kaynaklık ettiği rahatsızlıkları gidermek maksadıyla bu yönelişi sınırlamaya gayret etti; harac arazisinin satın alınmasını "kötüleme"ye ve satılmasını durdurmaya çabaladı.

Ömer b. Abdulazîz, ayrıca, siyasî hiziplerle diyalog içine girmeye, hoşnutluklarını kazanmaya ya da İslâmî ilkeler çerçevesinde onlarla karşılıklı bir anlayış zemini oluşturmaya çalıştı. Bu hususta bazı hiziplerle olan temaslarında bir dereceye kadar başarılı oldu; fakat yönetim dönemi çok kısa sürdü.

---

11 Fetihten sonraki durum, köylerde galip mülkiyet tarzının küçük mülkiyetle birlikte ortak mülkiyet olduğunu gösteriyor. Yalnız bu, ahali içinde büyük mülklerin ortadan kalktığı anlamına gelmeyip, sadece azaldığı anlamına gelir. Her ne kadar İran'da Arap memleketlerine oranla daha geniş çapta bulunuyor idiyse de...

İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM, KABİLECİLİK VE TOPRAK

Ömer b. Abdulazîz zamanında (h. 99-101) fetihlerin ikinci dalgası da durdu ve cihad, İslâm ülkesi(*Dâru'l-İslâm*)nin sınırları üzerinde cereyan eden anlık ya da mevsimlik sınırlı muharebelere münhasır kaldı. Hicrî 2. yüzyıl (milâdî 8. yüzyıl) ortalarında Orta Asya'da ve hicrî 3. yüzyılın (milâdî 9. yüzyıl) ilk yarısında Orta Akdeniz havzasında meydana gelen genişlemeler dışında kayda değer bir gelişme olmadı.

İslâmın sınırlarının ulaştığı yerler, kabilelerin yerleşmeye olan eğilimi, kabile asabiyetinin olumsuz etkileri ve iktidar üzerinde çekişen hiziplerin sayısındaki artış gibi hususları hatırladığımızda bu dalganın durulması anlaşılır hale gelir. Dalganın durulması ise iç problemlerin belirginleşmesi ve düğümlenmesi anlamına gelir.

Bu takdimimizde yeni bir safhayı başlatmak için Ömer b. Abdulazîz döneminin sonunda durmuş olmamız, onun vefatıyla köklü bir değişikliğin meydana gelmiş olmasından değil, bazı sosyal, iktisadî ve siyasî yönelişlerin zaten ondan önce başlamış

ve önemlerinin onun tarafından kavranarak yönlendirilmeye ve oluşma halindeki bir İslâmî çerçevede yeniden yapılandırılmaya çalışılmış olmasındandır. Fakat Ömer dönemi kısa sürmüş ve bu yönelişlerin gücü, giderek etkilerinin pekişmesine ve daha sonra da Abbâsî devrimiyle sonuçlanan geniş çaplı bir hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

IX

Ömer b. Abdulazîz'in çabalarına işaret ettikten sonra, Abbâsîler'in zaferiyle sonuçlana değişmeleri görmek üzere, hicrî 1. yüzyılın sonları ile -Abbâsîler'in başarısıyla tamamlanan- 2. yüzyılın ilk üçte birindeki hareketlere ve eğilimlere bakmamız uygun olur.

Yeni durum ve şartların sonucu olarak Arap kabilelerinin hayatında çok büyük değişiklikler olmuştu. Basra ve Kûfe gibi hicret (göç) yurtlarında, kabileler göçebelik hayatından uzaklaşarak yerleşik topluluklar oluşturmaya yönelmişlerdi. Kabileci sosyal atmosferlerine ve kabilevî çizgiler üzerine kurulu yerleşme düzenlerine rağmen bu hicret yurtları (göç merkezleri) sadece askerî merkezler olmaktan ibaret kalmayarak çeşitli medenî faaliyetlerle kaynayan yerleşik toplumlara dönüştü. Dikkate değer başka bir husus, hicret yurtlarının, Araplar'ın İslâmî dönemdeki kültürel canlanmasının ilk merkezlerini teşkil etmiş olmalarıdır. Buralarda, geniş edebî canlanmaya ek olarak, Kur'ân, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tarih ve Dil gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yapan düşünce okulları (*medâris fikriyye*) ortaya çıkmıştı.

Kabileler, eskiden, övünç kaynakları olan şeyleri, sözlü hamasî bir üslupla anlatan rivayetlere, soylarıyla ilgili bilgilere ve şiire önem verirken, bu defa İslâm'daki yararlılıklarını önemsemeye başlamışlardı. Ve şaşılacak kadar kısa bir sürede bu önemseyiş, kabilelerin yurt edindikleri şehirlerde önce yarı tarihî, sonra tarihî bir tarzda incelenmesi şeklinde gelişti. Aynı şekilde, İslâmî ilimlerde de önce bu çerçevede çalışmalar başlayarak hicrî 2. yüzyılda ümmet ölçeğinde genişledi. Bu canlanma, tek bir âlimin düşüncesi veya çabasıyla kendini sınırlamak yerine, çok sayıdaki âlim ve öğretmenin

ortak ve yekdiğerini tamamlayan çabaları üzerinde yükselen ilmî okullar(*medâris ilmiyye*)da sembolleşti.

Kültürel canlanışın, Mekke ve Medîne'ye ilaveten, yeni şehirlerde boy attığını; Arap ve İslâm ilimlerinin temellerinin, eski şehirlerde değil, bu merkezlerde atıldığını ve iskeletlerinin buralarda kurulduğunu belirtmemiz gerekiyor. Zamanla İslâmî kavram ve standartlar insanların hayatının her yanına nüfuz edip, onu şekillendirdiği gibi, ortak bir kültürün ortaya çıkmasında ve insanî ilimlerin yönünün belirlenmesinde de en büyük etkenlerden biri olmuştu.

Diğer taraftan, kabilevî kavram ve bağların sosyal hayattaki egemenliklerinin tedricî olarak zayıfladığını görürüz. Her kabilenin, gerek kabilenin kendi hayatında, gerekse şehirdeki umumî hayatta temel bir rol oynayan eşrafı vardı. Kabilelerin üyeleri hissedilir bir biçimde bunların etkilerine boyun eğerlerdi. Ziyâd b. Ebih'in hicri 1. yüzyılın ortalarında Irak'ta uyguladığı siyasette bu açıkça görülür. Ziyâd, kabileleri eşrafları ve reisleri kanalıyla kontrol altında tutmaya ve yönetmeye çalışmıştı. Fakat Haccâc (h. 75-95) dönemine geldiğimizde onun başka bir siyaset benimsediğini görürüz. Zira, eşraf vasıtasıyla kabilelere hâkim olamayacağını ve yönetim merkezleri olarak Kûfe ve Basra'ya dayanamayacağını anlamıştı. Bunun üzerine, Kûfe ile Basra arasında yeni bir şehri -Vasıt şehrini- inşa etmiş ve kabileler üzerine otoritesini empoze ederken dayandığı, Şamlılardan oluşan bir garnizon kurmak zorunda kalmıştı. Bu, durumda bir değişiklik olduğunu gösterir. Şöyle ki, siyasî hiziplerin ilkeleri kabile fertleri arasında yayılmaya başlamış ve kabile mensuplarından büyük gruplar bu hiziplere girmişti ki bunlar Şîîlik (özellikle Kûfe'de), Kaderiyye (özellikle Basra'da), Hâricîlik (özellikle yukarı Mezopotamya'da) ve Osmaniyye idi. Eşraf ise bu sırada yönetime daha yakınken hiziplere uzak duruyordu. Bu, İslâmî ilkelerin yaygınlaşması sonucu olarak ve varlıklarını İslâmî ilkelerin gölgesi altında oluşturan hiziplerin etkisiyle kabile sadakati ve bağlılığının yeni bir çözüntüye uğradığı anlamına gelir. Her ne kadar, durum anlatılan şekliyle tam olarak belirginleşmiş değil idiyse de bu tahlilin, durumu kaba hatlarıyla sağlam bir şekilde yansıttığı söylenebilir.

Burada, bu oluşuma yardım eden başka bir husus da vardır. Kabile eşrafı, toprağın önemini ve onun getirebileceği serveti başkalarından daha çabuk ve daha iyi kavradıklarından, ne şekilde olursa

olsun süratle toprak edinmeye koyulmuşlardı. Sıradan kabile üyelerinin ise ne böyle bir çabuk kavrayışı ne de arazi elde etmeye yeterli maddî imkânları vardı ve bu durum onlarla eşraf arasında belirgin bir iktisadî farklılaşma doğurarak, şikâyetlenmeye daha yatkın ve kendileri dışındaki ihtilâlci hareketlere daha çabuk uyan bir hal almalarına yol açmıştı. Bu gidiş, Arap olmayanların (Acemîler) çoğunlukta olduğu bazı mıntıkalarda kendini güçlü bir şekilde göstermişti. Bunlar arasında Merv vahası ve Horasan'ın bazı kısımları gibi Arapların geniş çapta toprak edindiği ve başında durarak işlenmesine nezaret ettiği yerler vardı. Açık olan şu ki, Arapların büyük tarımsal mülkler edinmesi, Emevî döneminin sonlarında artış göstermiş ve mülk sahiplerinin büyük kısmının şehirlerde oturup, toprağın işlenmesi işinin gözetimiyle vekillerini görevlendirdiği bu dönemde bir çeşit ziraî iktâ' rejimine (feodaliteye) yakın bir manzara ortaya çıkmıştı. Bu yöneliş daha açık olarak bazı Emevî yöneticileri ve ileri gelenlerinin örneğinde kendini belli eder. Bunlardan (hicrî 102-103 yılları arasında Irak emirliği yapmış olan) Mesleme b. Abdulmelik, Sevad bölgesinde geniş ölçüde arazi ıslah etmiş ve bu araziler için iki geniş kanal (*seybeyn*) kazdırmıştı. Hâlid el-Kuserî (h. 105-120)'nin de Sevad'da araziyi gerek ıslah etmede gerekse mülk edinmede çok büyük gayreti olmuştu. Öyle ki, arazilerinin yıllık mahsulü milyonlarca dinara ulaşıyor ve hatta elde ettiği mahsullerle piyasadaki fiyatları etkileyebiliyordu. Hişâm b. Abdülmelik (h. 105-125) daha geniş bir aktivite ile ortaya çıkarak, çeşitli yerlerde çok geniş çapta arazi elde etmişti ki bu araziler onun gelirinin en önemli kaynağını oluşturuyordu. Emevîler'in, erken bir dönemden itibaren akrabalarının ve yakınlarının harac arazisini mülk edinmelerine müsamaha ettikleri bilinmeyen bir şey değildir. Ömer b. Abdulazîz bunu durdurmaya çalışmış ve geçici olarak başarılı olmuştu. Fakat durum kendisinden sonra eskisinden de daha kötüleşmişti.

Bu durumun yol açtığı şikâyetler ve ona karşı gösterilen tepkiler, Zeyd b. Ali'nin ayaklanması gibi bazı ihtilâl hareketlerinin programlarında da ifade imkânı bulmuştu. Hatta bir Emevî olan III. Yezîd (b. Velîd b. Abdülmelik: 27 Cemâziyelâhir – 7 Zilhicce, 126 h.) kanal açılması, arazinin mülk edinilmesi ve kale inşa edilmesi konularına bir sınır koyacağını vadetmişti. Fakat görüldüğü gibi hareket durdurulamayacak kadar güçlüydü.

Arap kabileleri şehirlerdeki yerleşik kültüre uzak durmamışlardı. Aksine evlilik ve aralarına karışma yoluyla, ayrıca İslâm'ın onlar arasında yayılması ve böylece yeni toplumun yapısı içine girmeleri yoluyla yerli ahaliyle kaynaşmışlardı. Bu noktada onların durumuna da bir göz atmamız uygun olacaktır. İslâm, fetihlerin peşi sıra toprak köleliğini ilga ederek, köylüleri, toprak sahiplerine kölelikten başka bir anlamı olmayan toprağa bağlılık statülerinden kurtarmıştı. Bu hadisenin bir yönüydü. Diğer yandan, büyük iktâ' sahipleri(feodaller)nin çoğu ya fetih kuvvetlerinin önünde kaçmış, ya da çarpışmalar esnasında ölmüşler; toprakları da ya Savâfî arazisine katılmış, ya da devlet mülkü haline gelmişti ki, devlet bunu ya iktâ' olarak veriyor, ya da işletmesini köylülere bırakıyordu.

Köylülerin toprağa bağlılıktan kurtarılmasının, sonraki gelişmeler üzerinde etkisi olduğu anlaşılıyor. Bunların bir kısmı daha verimli kırsal bölgelere göç ediyor, zamanla sayıları gittikçe artan bir kısmı ise yeni şehirlere göç ederek oralarda çalışıyor ve oralardaki geniş imkânlardan istifade ediyorlardı. Haccâc zamanına yaklaştığımız sıralarda şehre göç, açık bir sosyo-ekonomik krize yol açacak boyutlara ulaşmıştı. Öyle ki, bu gelişme, kırsal kesimdeki ziraatin durumunu ve genel olarak ziraî üretimi etkilemiş, şehir hayatında karışıklıklara yol açmış ve bütün bunlar Haccâc'ı, terk-i diyar etmiş köylüleri eski köylerine geri gönderme yönünde şiddetli uygulamalara yöneltmişti. Yine bir kısmının İbnu'l-Eş'as'ın ayaklanmasına katıldığı anlaşılıyor ki Haccâc'ın söz konusu uygulamalara girişmekteki kararlılığını pekiştiren faktörler arasında bunlar da yer alıyordu. Köylülerin göç edişinde vergi uygulamalarının ve kırsal kesimde yaşamanın zorluklarının da bir rolü olabilir; fakat hâkim faktörün, köylülerin hareket özgürlüğü, geçim durumlarının kötülüğü ve şehirlerdeki yeni hayat alanları olduğunu görüyoruz.

X

İslâm'ın Sevad'da süratle yayıldığı, Mevâlî sayısının büyük artış gösterdiği ve yeni şehirlere göç edenlerin büyük kısmının bu Mevâlîlerden oluştuğu görülüyor.

İslâm'ın yayılışı, yeni bir sosyal hareket ortaya çıkardı: *Mevâlîler*. Çok değişik köklerden gelmekle beraber, Mevâlîlerin büyük kısmı hilâfet topraklarının doğu kısmında yer alan Habat ve İran'dan gelmekteydi. Esas itibariyle iki gruptan oluşuyorlardı: Birinci grup, efendileri tarafından serbest bırakılmış ve böylece eski efendilerinin şahsi mevâlîleri statüsüne girmiş olan kölelerdi. Bunlar mevâlîler arasında, özellikle fetihlerin son bulmasından sonra, azınlığı oluşturuyordu. Mevâlîlerin geneli ise (bunlar ikinci grubu teşkil ediyordu), sosyal yapıda bir yerleri olmasını isteyen hür Müslümanlardan oluşuyordu. Arap toplumu nesebe önem verdiği ve genel olarak kabile birimlerinden oluştuğu için, mevâlî toplulukları bazı Arap kabileleriyle karşılıklı menfaat esası üzerine andlaşarak onların koruma (*velâ'*) halkası içine giriyorlardı. Meselâ, Mevâlîler diyetlerin ödenmesine, çarpışmalara ve kabile veya aşiretin umumî işlerine katılmalarına karşılık sosyal bir destek ve himaye elde ediyorlardı.

Lakin mevâlîlerin tümünün tek bir sosyal gruptan oluştuğunu ve bir kısmı için söylenenlerin tamamı için geçerli olduğunu düşünmememiz gerekir. Şehir mevâlîleri arasında, ticaret, sarraflık ve ilimle uğraşanlar olduğu gibi satıcılık, sanatkârlık yapanlar ve diğer çeşitli mesleklerle uğraşanlar da vardı. Bu dönemde Araplaların iktisadî faaliyetlerin çoğuna, özellikle sarraflık ve zenâatkârlık faaliyetlerine katılmadıkları görülür. Aynı şekilde, Arapların hükümet işleri, yönetim ve cihada yönelmelerinden sonra, ticarî faaliyetin hemen hemen tamamı mevâlîler eliyle gerçekleşmişti. Tüccar ve sarrafların, genel hayatta kayda değer bir önemleri vardı. Yine mevâlîler arasında, eşrâf, büyük mülk sahipleri, bürokratlar (*kûttab*) ve fakihler vardı ve bütün bunlar saygın bir konuma sahiptiler. Emîrlik, komutanlık ve kadılık gibi başkaları üzerinde otorite sahibi olma imkânı taşıyanlar hariç, her türlü görevin kendilerine açık olduğu da bilinmektedir. Hatta bazılarının kadılık bile ettiği oluyordu. Lâkin önemli idarî ya da askerî mevkilere gelenlerin sayısı hayli azdı.

Mevâlîler, Askerlik Divanı(Dîvânu'l-Cund)'na dâhil olmadan savaşa katılıyorlardı ki bu bir şikâyet kaynağı teşkil ediyordu. Burada, ümmetin başlangıçtan itibaren cihad için teşkilatlandırıldığını ve ümmetin ordu niteliği aldığını, fetihler için yola çıkan kabili-

lerle bundan sonra şehirlere göçen ve müteakip seferlerde onlara katılan kabilelerin Dîvânu'l-Cund(Askerlik Dîvânı)'e kaydedildiğini, bunun da Dîvânu'l-Cund'un Arap kabilelerinden oluşması ve savaşçıların Araplardan olması anlamına geldiğini hatırlamalıyız. Fetihler sırasında kısa süreler için Arap olmayan bazı küçük grupların da onlara eklendiği olmuştu. Nitekim fetihler esnasında Müslümanlar, cizyeden muaf tutulmaları karşılığında, fethedilen belde ahalisinin kendileriyle birlikte çarpışmalarına -ilke olarak- izin vermişti. Ama görünen o ki, Emevîler zamanında yönetim, mevâlîlerin Dîvânu'l-Cund'e sokulmalarına ya imkân bulamamıştı, ya da bunu istememişti. Kabileler de *atâ'* [ödenekler] konusunda mevâlîlerin kendileriyle aynı kefeye konulmasına hiçbir zaman razı olmamışlardı. Zira onlar, fetihleri yalnızca kendilerinin gerçekleştirdiğini ve bu sebeple fey'den yararlanmaya kendilerinin daha layık olduğunu düşünüyorlardı. Üstelik kabileler, mevâlîlerin askerî yeteneklerine de son derece küçümseyici bir gözle bakıyorlardı. Bu durum, olağan şartlar altında pek şikâyet konusu olmayabiliyordu; fakat Arapların Orta Asya'da Türk tehlikesiyle karşı karşıya geldiği İslâm topraklarının doğu tarafında ve yine batı sınırında -Kuzey Afrika'da ve daha sonra Endülüs'te- durum, mevâlîlerden yardım almayı gerektiriyordu. Bunun sonucu olarak doğuda çok sayıda İranlı, batıda ise çok daha büyük sayıda Berberîler İslâm ordularına katıldı ve bu, sürekli bir şekil aldı. Bunların, kendilerine *atâ'* veya "rızık" [diye isimlendirilen ilave bir maaş] bağlanmadan, sadece ganimetlere iştirak etmekle yetinmeye razı olmayacakları tabiîydi. İşte şikâyetlerin kaynağı, bu durumdu. Ömer b. Abdulazîz bunu göz önüne almış ve İslâm ümmetinin unsurları arasındaki birliği pekiştirmek amacıyla kendi siyaseti çerçevesinde sorunu çözmeye çalışarak, tıpkı Araplara olduğu gibi mevâlîlerin savaşçılarına da "atâ' " [ödenek] tahsis etmek suretiyle onlara olan haksızlığı gidermeyi kararlaştırmıştı.

Şehirlerdeki esnaf ve sanatkârlar, genel olarak mevâlîlerden ve zımmîler(ehlü'z-zimme)den oluşuyordu. Bunlar kendilerine ait çarşılarda yaşıyorlardı ve her bir sanat veya mesleğin kendine özgü bir mekânı vardı. Kûfe, Basra, Kayravan ve Vâsıt gibi yeni şehirlerin plânlarına baktığımızda ana çarşıların, büyük caminin yanı başına kurulduğunu ve çeşitli sanat ve meslekler arasında bölüştürülmesi

esası üzerine düzenlendiğini görürüz. Hükûmet, ölçü ve tartıların denetlenmesi görevinin yanı sıra bazı satış vergilerinin ve devlet tarafından tesis edilen dükkânların kiralarının toplanmasından da sorumlu olan "çarşı âmili" [çarşı yöneticisi veya görevlisi] vasıtasıyla çarşılara nezaret ederdi. "Çarşı âmili", denetim görevinde, emîr veya kadı tarafından bu hususta kendisine yardımcı olmak üzere meslek erbabı arasından seçilen bazı bilirkişi(*urefâ'*)lerin yardımından yararlanırdı.

Her bir sanat dalının, mensubları tarafından uyulan, kendine özgü bir örfü vardı. Hatta kadılar bile bazı meslekî meselelerde bu örfü göz önüne alırlardı. Geleneksel olarak bir çeşit babadan oğula geçişlilik söz konusu olabiliyor idiyse de sanatkârlar, meslek seçiminde esas itibariyle serbesttiler. Devlet ise ölçü ve tartıların kontrolü dışında onların işlerine müdahale etmiyor; sadece aralarında çıkabilecek ihtilâfların çözümüne bakıyordu. Özellikle, hâkim bakış açısını kabilelerin el sanatlarına bakışının temsil ettiği bir toplumda, sanatkârların, düşük bir sosyal statüde bulunmaları ise beklenen bir husustur.

Mevâlîler arasında dîvânlarda kâtiplik yapanlar (*küttâb*) da vardı. Hatta dîvânların Arapçalaştırılmasından sonra bile, haraç kâtipleri alışılageldiği gibi mevâlîlerden oluşmaya devam etti. Emevî dönemi daha sona ermeden önce, kâtipler önemli yere sahip bir grup haline gelmişti. Bunun yanı sıra mevâlîler Fıkıh ve Hadisle uğraşıyor, kültürel hayata katılıyor ve bir kısmı kadılık görevi yapıyordu ki bunların toplumdaki önemlerini anlatmaya gerek yoktur.

XI

Sonra, bazı araştırmacıların mevâlîlerin huzursuzluk içine girmelerinden ve iki sebeple ihtilâlci hareketlere katılmalarından söz ettiklerini görüyoruz. Bu sebeplerden birincisi, mevâlîlerin aşağılanması ve saygın olmayan bir muamele görmeleri; ikincisi ise vergiler ve vergilerin keyfî bir şekilde tarh ve tahsili sebebiyle ezilmeleriydi. Öncelikle, mevâlîlerin veya onların bir kısmının aşağılanmasıyla ilgili rivayetlerin az ve dağınık olduğunu (büyük bir kısmı

İbni Abdi Rabbih'in *Ikdu'l-Ferîd* adlı eserinde yer alır) belirtmemiz gerekiyor. Bu rivayetler, dikkat çekici bazı durumların tesbit edilmesinden ibaret olup, mutad durumu tasvir etmemektedir.

İkinci bir husus, gelen rivayetlerin büyü kısmının gidip kabileci çevreler ve onların kavramlarıyla bitiştiğini görüyoruz. Bunlar el sanatlarına ve çiftçiliğe saygı duymayan, binicilik ve savaşçılığı ise yücelten çevreler olduğu için, çiftçi ve sanatkâr mevâlîlere bakışlarının, saygı ifade etmeyen bir bakış olması tabiidir. Kâtip, tüccar ve ilim adamı olan mevâlîlere gelince, bunların söz konusu çevrelerde bile saygın bir yerleri vardı. Bundan başka, mevâlîlere olan bakışın kabilecilikle İslâmî ilkeler arasındaki zıtlaşmayla da ilgisi olduğunu göz önüne almamız gerekiyor. Her ne zaman ki İslâmî ilkeler yaygın bir kabul görmüş ve insanlar, davranış ve yönelişlerinde onları örnek almışsa, bakışları eşitliğin pekiştirilmesi, sosyal hayatta gerek fert gerek topluluk için en iyi garanti ölçüsü olarak İslâmın kabul edilmesi yönünde olmuştur. Bu bize, Abbâsî ihtilâli öncesinde ortaya çıkan iki önemli fenomeni açıklar. Bir yeni fenomen, Arap olmayan bütün Müslümanların *velâ'* [Arap kabilelerle dostluk andlaşması yapma] yoluna başvurmamalarıydı. Bazı insanların, bir kabile ya da herhangi bir Arap unsura bağlanmadan, İslâm'a girmekle yetindiklerini görürüz. Bu, devletin gücünün arttığını ve Müslümanlığın topluma katılmanın yeterli garantisi olarak görüldüğünü gösterir. Nasıl ki kabile asabiyetinin gevşemiş olması, ona karşı olarak eşitliği vurgulayan İslâmî ilkelerin güçlendiği anlamına gelirse. Yine, zaman geçtikçe artan sayıdaki mevâlînin siyasî hiziplere girdiğini görürüz. Bunlar, hilâfet ve devlet anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan hiziplerdi; ama hiziplerin liderliği hep Araplardaydı ve bütün bu dönemler boyunca da öyle kaldı. Bu, ikinci bir hususu teyid eder ki o da Emevî döneminde ortaya çıkan ayaklanmaların Arap ayaklanmaları olduğu, mevâlîlerin ise bu ayaklanmalara antlaşmalı oldukları kimseler (mevâlîleri) ile ya da onların reisleri olan siyasî hizip liderleri ile birlikte katıldıklarıdır. Doğuda, mevâlîlerin kendi bayrakları altında veya kendi inisiyatifleriyle giriştikleri anılmaya değer bir ayaklanma göremeyiz.

Lakin bu, siyâsî hiziplerin, mevâlîlerin şu ya da bu şikâyetleri olduğunu fark ederek bunu benimsemiş olmalarına ve böylece, tıp-

kı Arapları saflarına çektikleri gibi, mevâlîleri de kendilerine cezbetmiş olmalarına engel teşkil etmez. Bu hususu doğu ve batıda meydana gelen önemli ayaklanma hareketlerinin programlarıyla test etmemiz mümkündür. Meselâ, batıdaki Berberî ayaklanmalarına Hâricîler liderlik etmişti. Berberîler'in şikâyetçi olduğu konular ise Emevî valileri(*vulât*)nin muamele tarzı ve diğer muhariplerle eşit muamele görmemeleriydi. Bu, Horasan'da da görülen bir problemdi. İşte, durum böyleyken, Hâricîler, her konuda, hatta halifelik makamına adaylık konusunda bile, mutlak eşitliğin bayraktarlığını yapıyor ve böylece Berberîleri kendi hareketlerine ve bu arada Hişâm b. Abdülmelik'e karşı giriştikleri ayaklanmanın içine çekebiliyordu. Berberîlerin çeşitli hareketlerinde kendini açıkça gösteren kabilevî köklere işaret etmeden de geçmemeliyiz. Bu da onları ayaklanmaya iten etkenlerden biri olsa gerektir.

İkinci husus vergi problemidir. Geçen asırda Van Vloten'ın, bu asrın başlarında Wellhausen'ın ve onların çizgisini izleyen diğerlerinin çalışmalarından sonra, Emevî idaresinin vergileri arttırdığı, özellikle Horasan ve Irak'ta mevâlîleri ezdiği ve bu durumların homurdanma ve ayaklanmalara yolaçtığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. Fakat araştırmalar bu görüşü desteklemiyor. Meselâ, Irak ve Horasan'da bir vergi arttırma siyasetinin uygulandığını gösteren herhangi bir bulgu elimizde yok. Mevâlîlerin ayaklanmalara –ki bunlar, genellikle Arap ayaklanmaları idi- katılmalarının başka sebepleri vardı.

Lakin kaynaklarımız, eyaletlerdeki yöneticiler (*ummâl*) ile vergi toplayıcıları(*cubât*)nın, özellikle *dihkan*(eşraf, asilzade)ların, bazen vergi toplama metotlarına da yansıyan birtakım kötü uygulamaları olduğunu gösteriyor. Onların aç gözlülüklerinden kaynaklanan bir hareket tarzıdır bu. Nitekim Ömer b. Abdulazîz, Irak'taki "kötü âmiller"in yapageldikleri şey diye bu durumu tenkit ve teşhir ediyordu. Verginin Şer'î dirhemden[12] daha ağır dirhemlerle alınması, devletin mahsullerdeki payının depolanma ve taşınma ücreti gibi

12 Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliğinin başlangıcında (m. 683/h. 65) dirhemin ağırlığı 3.9 gram ve 3.27 gram şeklinde idi. 4.20 gram ağırlığında dirhemler de bulunurdu. Abdülmelik, dinarın ağırlığını 4.25 gram (daha önce 4.55 gramdı) ve şer'î dirhemin ağırlığını 2.97 gram olarak sınırladı. Bkz. Dûrî, *Târîhu'l-Irâk el-İktisâdî*, s. 201 ve devamı.

ilave resimlerin alınması, para bozdurma ve değiştirme ücreti adı altında bazı resimlerin alınması, hediye alınması, ekilsin veya ekilmesin toprağa tek bir verginin yüklenmesi, hatta köylüler üzerine bazen angarya yüklenmesi (Ömer bunu ilga etmişti) bu kötü uygulama örnekleri arasında yer alır. Horasan'daki dihkanların taraftarlarına iltimas geçerek vergiden muaf tutmaları, ama diğer taraftan Müslümanlardan cizye almaları da örnekler arasındadır. Daha önce Haccâc'ın aldığı tedbirlere işaret etmiştik. Daha sonra Ömer (b. Abdulazîz) gelip, Müslümanlardan cizye alınmasını yasaklayacaktı. Elimizde, Horasan emîri Eşres b. Abdullah es-Selâmî'nin, İslâm'a girenlerin cizyeden muaf tutulacağını ilan ettikten sonra, hicrî 110'da Maveraünnehir'in Suğd bölgesinde yeni Müslüman olanlara cizye yüklediğine ve bunun şiddetli bir ayaklanmaya yol açtığına dair belgeler de vardır. Çalkantılar, Nasr b. Seyyâr'ın gelip Horasan'daki oyuna son vermesine kadar (h. 121) devam etmişti. Yalnız bunlar, bazı âmil ve valilerin icraatıyla ilgili ferdî örnekler olup, herhangi bir planın bir parçası değildiler ve bundan dolayı da geçici olmuşlardı. Vergi miktarının arttırılmasına gelince, elimizde bunun Irak ve Horasan'da yapıldığına dair herhangi bir bilgi olmadığı gibi, başka yerlerde yapılmış olması da çok nadir hallere inhisar etmişti.[13]

Bu anlatılanlardan sonra, vergi toplama metotlarının da çok sağlıklı olduğunu söyleyemeyeceğiz. Zira bazı âmiller ve dihkanlar kötü örnekler ortaya koymuşlardı. Hatta bazen vergi toplamada şiddete başvurulmuş olması ihtimali, gerçeğe daha yakındır.[14] Merkezî yönetimin önemli bir sorunuydu bu. Öyle ki Horasan'da "âdil âmiller" diye anılan ve vergi toplama işini üstlenmek üzere

13 Bir örnek, Mısır âmili Abdullah b. Haccâc'ın hicrî 106 yılındaki uygulamasıdır: Bu yılda arazi ölçümünü yenilemiş ve her bir dinarlık vergiyi bir kırat arttırmıştı. Bunun anlamı, verginin % 4 civarında arttırılmasıydı. Bu uygulama doğu havalisinde bir ayaklanmaya yol açmıştı ki bu Kıbtîlerin ilk ayaklanmasıydı. Fakat Hişâm b. Abdülmelik bu ayaklanmayı durdurmuş ve vergiyi eski mikdarlara indirmişti.

14 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*'ında, Abbâsîler'in ilk döneminde müslim ve gayr-i müslim çiftçilere uygulanan vergi toplama metotlarına açık ve güçlü eleştiriler yöneltir. Bu metotların tamamının veya bir kısmının Emevî döneminde de biliniyor olmasını imkânsız görmüyoruz. Unutmayalım ki kitap Hârûn er-Reşîd'den gelen bir talep üzerine yazılmıştı.

emirin talebiyle mıntıka ahalisi tarafından aday gösterilen kimselerin ortaya çıktığını biliyoruz.[15]

Emevî döneminin sonralarında yer alan bazı hiziplerin ve ayaklanmaların programlarına baktığımızda, bu problemleri bir parça aydınlattığını görürüz. Örnek olarak, Zeyd b. Ali Kûfe'de ayaklanmıştı (m. 740/h. 122) ve biatı Allah'ın Kitab'ına ve Elçi'sinin sünnetine bağlılık, zayıfları savunma, ödenek(atâ')leri kesilenlere yeniden ödenek bağlama, hak edenler arasında *fey'i* adil bir şekilde bölüştürme, uzak yerlerdeki mücahidleri memleketlerine geri getirme ve Peygamber sülâlesini koruma esasları üzerine dayanıyordu. O, Kitap ve Sünnete, adaleti gerçekleştirmek ve zayıfları korumak için çağırıyordu. Diğer hususlar ise sadece Araplarla ilgiliydi.

Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (III. Yezîd) de II. Velîd'e karşı ayaklanırken (m. 744/h. 126) adaleti, köylüler(*fellâh*)in ezilmemesi gerektiğini, kanal açma ve kale inşa etme faaliyetlerinin durdurulmasını vurguluyordu. Böylece o, özellikle Emevîler tarafından mülkiyetlerin genişletilmesi ve geniş ölçüde toprak edinilmesine karşı duyulan rahatsızlığı dile getiriyor ve bazı âmil (*ummâl*) ve vergi toplayıcılarının (*cubât*) çiftçi ve köylüleri açıkça tehdid eder hale gelen ve belirgin bir sosyal huzursuzluğa yol açan tasarruflarını kınıyordu.[16] III. Yezîd'in Kaderiyye mezhebinden etkilendiği anlaşılıyor.

Diğer taraftan, yeniden birliği sağlamaya yönelik barışçı bir yönelişi benimsemiş olan ve bu sebeple, meselâ, yöneticilerin ve benzerlerinin yargılanmasını Allah'a havale etmiş olan Mürcie'nin, hicrî 2. yüzyılın başlarında muarız bir tutuma girdiğini görüyoruz: Mürcie mensubu olan Hâris b. Süreyc'in Horasan'da(h. 116 yılından sonra)ki hareketi gibi. Bu zat Kitap ve Sünnete uygun hareket etmeye, Müslümanlardan cizyenin kaldırılmasına[17] ve orduda ödenekler konusunda Araplarla Mevâlîler arasında eşitlik sağlanmasına yönelik çağrılarda bulunuyordu.

---

15 Vergiler için bkz. Van Vloten, *es-Siyâdetü'l-Arabiyye*; Wellhausen, *ed-Devletü'l-Arabiyye ve Sukutuha*; Dennett, *el-Cizye fi'l-İslâm*, ve ed-Dûrî, *en-Nuzum el-İslâmiyye*.

16 Bir konuşmasında III. Yezid şöyle demişti: "Cizye yükümlülerine, yurtlarını terk etmelerine ve nesillerinin kesilmesine yol açacak bir şey yüklemem." İşaret, açıkça gayr-i müslimleredir. (Taberî, c. 2, s. 1834-1835).

17 Bu hareketin Eşres'in giriştiği uygulamalardan sonra ve Nasr b. Seyyâr'ın gelişinden önce olduğunu unutmayalım.

Hâricîlerin otoriteye karşı ayaklanmaları ise eşitlik ve adalet adına ve Müslümanların en iyisinin genel seçimle halifeliğe seçilmesi şartıyla birlikte sürüp gidiyordu. Bütün bunlar da Kitap ve Sünnet bayrağı altında oluyordu.

Anlattıklarımızdan, kavganın yerleşik otorite ile İslâmî ilkeleri ve Kitap ile Sünnete uymayı ısrarla vurgulayan -bu en güçlü siyasî sesti- bazı muhalif hizipler arasında olduğu ortaya çıkıyor. Bu kavga İslâmî kavramlarla kabilevî kavramlar arasındaki çatışmayı da kapsıyordu. Ayrıca, ayaklanmalar Arap ayaklanmaları niteliği taşısa da İslâm'da mevâlîlerle Araplar arasında eşitliği (muharipler bakımından "atâ' " konusunda ve Müslümanlardan cizyenin kaldırılması konusunda) ve adaleti vurgulu bir şekilde içeriyordu.

XII

Arap İslâm toplumunun tarihinde derin etkileri olan Abbâsî ayaklanmasına geçmeden önce, bu genel takdimin konusuyla ilgisi sebebiyle, bazı İslâmî kavramlara fiilî durumlar muvacehesinde bir göz gezdirmeyi zorunlu görüyoruz.

Raşid Halifeler dönemi, olayları ve tamamlanan düzenlemeleri bakımından son derece önemliydi. Özellikle de o dönemle bağlantılı görüşler ve modeller bakımından.

Müslümanlar, Peygamber'in halifesinin belirlenmesinde seçim ilkesini uygulamışlardı. Seçim, diğer şehirlerdeki kabilelerin katılımı olmadan, fiilen Medîne ahalisiyle sınırlı kalmıştı. Raşid halifelerin seçilme tarzları tek [ve aynı] olmamakla beraber, seçim ilkesi ve adaylığın Kureyşlilerle sınırlanması, uygulamayla ilgili iki ana kavramı oluşturmuştu.

İzleyen dönemde Müslümanların riyaset anlayışında bir çeşitlenme meydana gelmişti. İmâmiyye Şiası, İmamlığın (devlet başkanlığının) nass gereği Ali'nin Fâtıma'dan gelme soyuna ait olduğu ve nassın da ilâhî olduğu görüşündeydi. Hâricîler, halifeliğin herhangi bir zümre veya yer sınırlaması olmaksızın seçim yoluyla belirleneceğini ve bunun Müslümanların en iyisinin seçilmesi şeklindeki mutlak bir seçim olduğunu düşünüyordu. Zeydîler ise

imametin, Ali'nin Fâtıma'dan gelme soyundan ilim ve fazilet sahibi olan ve hak yolda cihad uğruna kılıç kullanabilen kimselere ait olduğuna inanıyorlardı. Yerleşik otorite(mevcut yönetim)ye gelince, o da yönetimi, direkt veraset şartına bağlamaksızın, Emevîlere (Süfyânoğullarına, sonra da Mervânoğullarına) hasreden bir çizgi tutturmuştu. Bu, kabile geleneklerinde bilinen bir anlayıştı; fakat halifelik kavramına aykırı bulunmuş ve uygulamada halifeliğin saltanata dönüştürülmesi olarak telakki edilmişti. Ve bu yöneliş, Emevîlerin en çok saldırılan noktası olmuştu.

Hâkimiyet konusundaki temel ilkelerden biri, şûrâ (*müşâvere*) ve önemli meselelerde ümmetin ya da temsilcilerinin görüşüne başvurma ilkesiydi. Fethedilen beldelerdeki arazinin durumu ve mağlublara yapılacak muamele konuları etrafında ortaya çıkan tartışmalarda açıkça görüldüğü gibi Raşid Halifeler bu ilkeyi uygulamışlardı. Pratikte bu ilke başlıca kararların alınmasında başkent ahalisinin görüşüne başvurmak şeklinde uygulanıyordu ve diğer şehir merkezlerinde de aynı yola gidilmiş olduğu tahmin edilebilir. Yalnız bu yol, Medîne'yle ilgili olarak büyük ölçüde benimsenmiş olmakla beraber, bazı eleştirilerden kurtulamamış, başkentin taşınmasından sonra ise pek kabul görmemiş ve bazen hoşnutsuzluk ve öfkeye sebep olmuştu. Emevîler, bu sebeple, şehirlerdeki kabilelerin rızalarını sağlamak için çaba sarfetmiş, onları etkilemek ve özellikle eşraflarını kazanmak için çeşitli vesileleri kullanmışlardı. Zira orduyu oluşturan kabilelerdi ve ordu da gücün merkeziydi. Kabileler arasında bölünmeler olunca ve Kayslılar ile Yemenliler bloklaşması ortaya çıkınca, Emevîler bu bölünmenin üzerinde kalmaya çalıştılar ve bir müddet bunda başarılı da oldular. Sonra onların bir kısmı ile bazı valileri, özellikle son dönemlerinde, bu bölünmenin girdabının içine çekildiler ve bu, çöküşlerinin en önemli etkenlerinden biri oldu.

Ancak İslâm toplumunun gelişimi, hiziplerin yanı sıra, kamuoyu üzerindeki etkisi gittikçe artan yeni bir grup ortaya çıkardı: Fıkıhçılar, Hadisçiler ve Tefsirciler (Fukahâ', Muhaddisûn ve Mufessirûn) idi bunlar. Bunlar, kabile parçalanmalarının genişlediği, kabilelerin ve onlara dayanan otoritelerin zayıfladığı bir zamanda, rolü gittikçe genişleyen ve kuvvetlenen yeni bir gücü temsil ediyorlardı. Bu

gruplar İslâmî ilkeleri temsil ediyor, eşitlik ve Kitap ile Sünnet'in uygulanması üzerinde ısrar ediyorlardı. Mevcut yönetim karşısındaki konumları ise ne dostça ne de düşmanca idi. Şehirlerde güçleniyorlar ve dinamizmleri yine oralarda gittikçe artıyordu: Birinci derecede Hicaz (Mekke ve Medîne) ve Irak (Basra ve Kûfe)'da, daha az olarak da Mısır (Fustat)'da... Çok kere, ayaklanmalar ve huzursuzluk gösterileri, bu gruptan edebî bir destek buluyordu. Yine bir grup, kabilecilik asabiyetine rıza göstermiyor, Müslümanlar arasında hiçbir imtiyazı onaylamıyor, aksine, en geniş anlamıyla sosyal adaleti ve takvâ dışında, Arap olanlarla olmayanlar arasında hiçbir farkın bulunmadığı bir İslâmî toplumun kurulmasını ısrarla vurguluyorlardı.

Müslümanlar, Raşid Halifelerin uygulamalarında bu ilkenin pratik bir modelini görüyorlardı. Raşid Halifeler dönemi "atâ' "lar (*u'tiyyât*: ödenekler) konusunda iki tür uygulamaya şahit olmuştu: Birincisi, ödenekler hususunda Müslümanları eşit tutmaktı. Müslümanların yekdiğerine karşı üstünleşebilmesi ise ancak İslâm için çalışmak ve İslâma hizmet etmek konusunda olabiliyordu. İkincisi, ödeneklerde, İslâm'a girişte öncelik ve İslâm'a hizmet kriterine göre bir farklılaşmaya gitmekti. Bu ödeneklerde en düşük sınır, kabul edilebilir bir hayat için yeterli bir miktar olacak ve farklılıklar, geçim konusunda dikkate değer bir ayrılmaya yol açmayacak şekilde dengeli olacaktı. Raşid Halifeler zamanında, bazı kimselerin elinde (daha çok ticaretten kaynaklanan) hatırı sayılır servetler toplandığında, uyaran, alarm işareti veren, sadelik ve tevazuya çağıran sesler yükselmişti. Daha önemlisi, Müslümanların Raşid Halifelerin sadeliğini temsil etmeye, ümmet için çalışmayı ve hizmet etmeyi üstünlüğün kriteri olarak görmeye devam etmeleriydi.

Raşid Halifelerin siyaseti altında olgusal olarak pekişen başka bir hususa da işaret etmemiz gerekiyor. Fethedilen topraklar, yani "haraç arazisi", ümmetin mülkü olup, devlet bunları ümmet adına ve yararına tedvir ediyordu. Su ve madenler de ümmetin mülküydü. Devlet, madenleri doğrudan kendisi işlettiği gibi, bazen beşte birinin (ganimetlerin beşte biriyle aynı şeydi bu) Beytü'l-mal'e ödenmesi karşılığında işletilmesi için başkalarına izin verildiği de olurdu. Yakacak ve ot, ümmetin ortak malı kabul ediliyordu. Bütün

bunlar, tabiî servet kaynaklarının yalnızca ümmetin mülkü olduğunu ve ona vakf edildiğini anlatır. Pratikteki sapmalar ise yönetimlere yönelik şiddetli bir eleştiri kaynağı olmuştu. Nitekim Ömer b. Abdulazîz'in kendi hilâfet döneminde bu kavramları pekiştirdiğini görmüştük. Bu esaslardan bir tanesi, Müslüman olmayanların, himaye edilmeleri ve cihada katılmamaları karşılığında bir vergi, yani cizye ödemeleriydi. Ama elimizde, fethedilen yerlerin ahalisiyle yapılan ilk barış anlaşmalarında yer alan ve Müslümanlarla birlikte çarpışan bazı (gayr-ı müslim) cemaatları cizyeden muaf tutan örnekler de vardır.

Kural olarak, haraç arazisi [ya da harâcî arazi] Müslüman olmayanların elinde bulunur ve onlar da bu toprakları ekip-biçmenin karşılığı olarak haraç öderlerdi. Daha sonraları, Arapların bir kısmı bazı haraç arazilerini alınca, uygulamada rahatsızlıklar ortaya çıktı. Zira bilindiği gibi, Araplar sadece öşür vermekle yetiniyordu. Haccâc bunu durdurmaya çalışınca da ona karşı çıkmışlar ve İbni Eş'as'ın ayaklanma hareketine katılmışlardı. Bu durum, Ömer b. Abdulazîz'in gelip haracın, ister Müslüman isterse gayr-i müslim, ister Arap isterse mevâlî olsun haraç arazisinden yararlanan herkes tarafından ödeneceğini; zira bu arazilerin ümmetin mülkü ve vakfı olduğunu vurgulayıncaya kadar devam etti. Daha önce gördüğümüz gibi, bu kavramların uygulanışındaki karışıklıklar, ya da bunların ihlâlî şikâyetlere ve direnişlere yol açıyordu.

Bu dönemde Fıkıh medreseleri de ortaya çıkmıştı. Pratik hayatın gerekleri, hüküm çıkarmada ve hayatın çeşitli yönleriyle ilgili işleri çekip-çevirmede Kur'ân ve Hadis kaynaklarına başvurma zorunluluğu fıkhın ortaya çıkmasına ve gelişmesine yol açmıştı. Bu oluşum, yekdiğerini tamamlayan ortak çabalar sonucu gerçekleşmişti. Böylece, fıkıh medrese(okul)leri ortaya çıkmış, buradaki çalışmalar gelişerek fıkıh ilminin ana hatlarının çizilmesini sağlamıştı. Bilindiği gibi, bu çalışmalar içinde yer alanların önde gelenleri, toplum üzerindeki geniş etkilerine rağmen, genel olarak yönetimden uzak durmuşlardı. Bu durum yönetim aleyhtarı eleştirileri güçlendirmiş ve ayaklanma programlarında yeniden Kitap ve Sünnet'e dönme çağrılarının yer almasına sebep olmuştu.

Arap toplumunun çehresinin, büyük ölçüde, fetihlerden sonra-

ki özelliklerinden hareketle şekillendiğine şüphe yoktur. Nitekim kabileler yerleşik hayata geçmiş, muharipliği meslek edinmiş, toprak sahibi olmuş, zamanla kültürel bakımdan oldukça canlı medenî topluluklara dönüşmüş ve aralarına siyasî ve sair unsurlar ve ideolojiler karışmıştı. İslâm'ın ilk dönemindeki hicret yurtları da en canlı medenî merkezler arasında yer almıştı. Ayrıca, Araplar başkalarından soyutlanmış halde değildi. Nitekim eski şehirlerde oraların ahalisiyle karışmışlardı. Hicret yurtlarına ise iş ve servet arayan veya yeni fırsatların peşinde koşan çok sayıda mevâlî ve zımmî gelmişti. Sonunda bu şehirler canlı birer medenî temas ve mübadele merkezi olup-çıkmışlardı. Böyle olunca, bir kısmı İslâm'la çeliştiği halde onun bayrağı altında gizlenen çeşitli fikrî ve sosyal akımların ortaya çıkması garip değildir.

Bazı aşırı akımlar(gulât)ı dikkatle incelediğimizde, İslâm adına ortaya çıktıkları halde, İslâm'a çok uzak bazı görüş ve çağrılarla karşı karşıya olduğumuzu görürüz. Elimizde Keysâniyye, Hâşimiyye ve Râvendiyye hareketlerinin bunu gösteren bazı görüşleriyle ilgili örnekler vardır. Yine dinî olarak göründükleri halde İslâm'ın tabiatına zıt bir siyasî görüşü ve mevcut toplumun parçalanmasına yönelik bir sosyal anlayışı benimsemiş olan Zendaka ve Hurremîyye gibi diğer bazı hareketlerin bir kısım başlangıç noktalarını görürüz. Bu çağrı ve hareketlerin İslâmî sorunlardan doğmadığı açıktır. Aksine, bunlar, İslâm öncesinde var olan bazı sosyal hareketlerin uzantılarıydılar. Gizli kalmaya devam ederek fırsat kolladıkları için de -bu, mutat olduğu gibi, kriz dönemleridir- bunların bir islâmî örgüte ihtiyaçları vardı. Bu hareketlerin kökleri, sınıf farklılıklarının keskinliğinden ve sömürüden rahatsızlık çekmiş ve Maniheizm (*Maneviyye*) gibi bir çeşit mal ortaklığına çağırma yoluyla mal ve servet sahiplerine karşı mücadele eden sosyal nitelikli dinî hareketlerin ortaya çıkışına şahit olmuş olan Sasanî toplumuna kadar geri gider. İslâm gelince zimmet ehli(zımmîler: gayr-i müslim tebaa)nin durumuna ilişmedi; fakat bu hareketlerin mensupları gibi kimselerin maruz kaldığı baskıları kaldırarak uygun bir zamanda yeniden canlanmaları için ortam hazırlamış oldu. Öyle görünüyor ki, barındırdığı hoşnutsuzluk ve çalkantılarla Emevîler'in son dönemi bunun için uygun bir zaman olmuştur.

XIII

Abbâsî propagandası hicrî ikinci asrın ilk üçte birinde ortaya çıktı. Bu, "kriz dönemi" diye tasvir edilebilecek bir dönemdi. Bir kriz ki, mevcut kalıpları aşan ve huzursuzluk ve sarsıntılara yol açan bazı sosyal ve iktisadî gelişmelerden kaynaklanmıştı.

Propaganda hicrî 98 yılı civarında, yani Ömer b. Abdulazîz'in hilâfete gelişinden hemen önce başladı. Onun ıslahatçı çabalarını daha önce görmüştük. Fakat bu çabalara karşı direnen sorunlar Ömer'den sonra da devam etmiş ve bazı durumlarda daha bir düğümlenir olmuşlardı. İslâm'ın yayılışı genişleyerek devam etmiş ve bu gelişme mevâlîlerin sayısının gittikçe artmasına yol açmıştı. Bunun yanı sıra, gerek doğu gerekse batı cephesinde yönetimde ortak ve "atâ' "da eşit olmanın zorunlu olduğu konusundaki bilinç de kuvvetlenmişti. Fetihlerin durması ve kabilelerin yerleşik hayata geçmesiyle birlikte, siyâsî hiziplerin kabileler içindeki gücü ve nüfuzu artmıştı. Aynı şekilde, bu dönemde, kabilecilik taassubu da siyasî bloklaşma ve Yemenliler ile Kayslılar arasında hâkimiyet mücadelesi şeklini alacak kadar şiddetlenmişti. Özellikle II. Velîd'in hicrî 126 yılında öldürülmesinden sonra iki taraf arasında dengeyi korumak artık mümkün olamamıştı. Bu asabiyet, sınır boyunda devam eden çarpışmaların askerlik ruhunu takviye ettiği ve kabilelerin muharip bir güç olarak kalmasını sağladığı Horasan'da güçlü bir temsil imkânı buluyordu. Hâlbuki aynı sıralarda Irak'ta kabileler, yerleşik hayata bağlı hale gelmelerine ilaveten, güçten düşmüş ve siyasî hizipçilik tarafından parçalanmışlardı. Bu durum, Horasan'daki Abbâsî propagandasını ve oradaki bazı kabilelerin desteğini kazanmak maksadıyla kabilecilik asabiyetinin istismarına yönelik çabaların ciddiyet ve önemini gösterir. Kabilecilik asabiyetinin şiddeti Suriye'de, yönetim merkezinde de kendini göstermişti. Şöyle ki, II. Velîd'in öldürülmesi, mevcut yapıyı sarsan çalkantılara yol açmıştı; özellikle iktidar Yemenlilerin elinden çıkıp, Kayslıların eline geçtiği zaman... Zira, Yemenliler daima mevcut yapı(statüko)nın en güçlü destekçileri olmuşken, Kayslıların ne böyle bir bağlılığı ne de bir toparlayıcı özellikleri olmuştu.

Abbâsî propagandası işte bu şartlar altında gelişti. Gizliydi.

Muhalif güçleri mevcut yönetimi vurmak ve hâkimiyeti ele geçirmek amacı etrafında kutuplaştırmaya çalışıyor, toplumda meydana gelen değişme ve bunun zorladığı değişikliklere cevap teşkil eden hedefleri seslendiriyordu. Bundan dolayı, bu propagandanın incelenmesi, sosyal oluşumların ve onların arkasında yer alan güçlerin birçoğunun anlaşılmasında ilave bir yardım sağlayacaktır.

Abbâsî propagandası (daveti), üç hedefi ısrarla vurguluyordu:

Birincisi, yönetim(hüküm)de Kitap ve Sünnet'e uygun hareket etmekti. Görmüş olduğumuz gibi, bu, hâkim güc(sulta: iktidar)e karşı olan hiziplerin ve ayaklanma hareketlerinin de hedefiydi.

İkincisi, Müslümanlar arasında eşitliğin vurgulanmasıydı. Daha açık olarak devlet idaresinde ve hükümet etmede eşitliğin sağlanması, ya da mevâlîlerin iktidara ortak olmasıydı bu. Bu ise Emevî idaresinin hiç yapmadığı, Arap kabilelerinin de hiç kabul etmediği bir şeydi.

Üçüncüsü, Âl-i Beyt[Peygamber sülalesi]'in en iyisi adına propaganda yapılması ve propagandistlerin bilmesine rağmen Abbâsî soyundan bir imam için alenen çağrıda bulunulmamasıydı. Bu, propaganda faaliyetinin, kendisiyle bağlantısı olmayan bazı grupların desteğini ya da sempatisini kazanmasında yararlı olmuş bir hareket tarzıydı.

İslâmî hiziplere baktığımızda, Hâricîler, mutlak [kayıtsız ve şartsız] seçimi savunurken, Kaderiyye ve Mürcie'nin belirli bir tarafı savunmadığını görürüz. Bu konuda sadece Şîa'nın, Peygamber sülalesine davet etmek şeklinde, açık bir tercihi vardı ki Abbâsîlerin yararlandığı da işte buydu.

Propaganda hareketinin Kitap, Sünnet ve bütün unsurlarıyla İslâmî bir yönetimin kurulması üzerinde ısrarı, meydana gelen değişmenin çok güçlü olduğunun ve bütün olarak kabileci kavramlardan kopularak İslâm'a yönelindiğinin bir kanıtı olmuştur.

Propaganda hareketinin boy gösterdiği merkezlere baktığımızda, asıl başarı ortamını Horasan'da bulduğunu görürüz. Muhammed b. Ali el-Abbâsî'ye, Horasan'ı birinci dereceye koyan bir İslâm memleketleri tahlili nisbet edilir. Siyasî ve hizipsel bağlılığı ana kriter olarak alan bir tahlildir bu. Muhammed, Basra'yı, savaştan uzak durmayı benimsemiş Osmaniyye (fırkası) mensuplarının

yeri diye niteliyordu. Osmaniyye, Osman'ın davasını destekleyen, sonra da Emevîlerin yandaşı olan kimselerden oluşuyordu. Bu dönemde kargaşa(fitne)dan uzak durur hale geldikleri gibi yeni bir harekete katılma eğilimleri de yoktu. Cezîre'yi, yani Kuzey Irak'ı "sapık Harurîler'in ve yarı-barbar bedevîlerin" yurdu olarak değerlendiriyordu Muhammed b. Ali el-Abbasi. Zira o dönemde Cezîre, Hâricîlerin gelişme alanı olmuştu. Mekke ve Medîne'ye gelince, onları "Ebû Bekir ve Ömer fethetmişti", yani onlar Raşid Halifelerin hatırasına sımsıkı sarılmış durumdaydılar ve gözleri onların şanlı dönemlerinde kalmıştı. Öyleyse oralarda kendisine yer yoktu. Kûfe'yi, Ali ailesine olan sevginin ağır bastığı bir yer diye tavsif ediyordu. Gerçekten Abbâsîler, orada kendi davaları için hiçbir başarı sağlayamamışlar ve hicrî birinci asrın sonlarına kadar oradaki destekçilerinin sayısı otuz kişiyi geçmemişti. Bunların da hemen hemen tamamı (Yemenli Benî Hâris kabilesinden) Musliye oğullarının mevâlîlerinden oluşuyordu. Bu tahlilin kendine has bir önemi vardır; zirâ hizipçiliğin ne kadar yaygın hale geldiğini gösteriyor ve kabilecilikten medenî hayata doğru olan transformasyonun derecesini anlatıyor. Açıktır ki bu tahlil, bazılarının düşündüğü gibi, mevâlîleri hedef almakta olmayıp, Arap kabilelerinin yöneldikleri istikametlere işaret ediyor.

Sonra Muhammed b. Ali döner ve Horasan'ı över: Çünkü onu hizipler veya mezhepler bölmemiştir; çünkü orada hâkim iktidardan şikâyet edilmekte, bu iktidar eleştirilmektedir ve çünkü orada yiğitlik vardır. Bu, Araplara yönelik bir tahlildir. Zira kabileler orada savaşçı kalmış, propagandistlere kapılmamış ve ekseriya hizipsel propagandalara uzak durmuştu. Böylece yeni bir propaganda hareketi için açık bir alan kalmıştı. Yalnız, Horasan'da kabilecilik asabiyeti kuvvetli olmakla beraber, özünü Mudarlılar ile Yemenlilerin hâkimiyet konusu üzerindeki çekişmeleri oluşturuyordu. Diğer taraftan Rabîa kabilesi, Hâricîlere daha çok eğilimliydi. Daha önce gördüğümüz gibi, bu asabiyet, Irak ve diğer yerlerde söz konusu propaganda hareketlerinin kabile saflarında yayılmasına artık engel teşkil etmiyordu. Horasan'daki on iki kişilik Nakipler Meclisi'ne baktığımızda, başlangıçta bunlardan üçünün mevâlî, gerisinin Arap olduğunu; sonra mevâlîlerin sayısının bire indiğini

görürüz ki bu, önderliğin açık bir şekilde Araplarda olduğu anlamına gelir. Hâkimiyet mücadelesinin Araplar arasında olduğunu ve bir tarafı ya da diğerini benimsemenin ana hedef ve yönelişlere bağlı olduğunu hatırladığımızda bunu daha iyi anlamamız mümkün olur. Nitekim Abbâsî kuvvetlerinin askerî komutası Araplarda olduğu ve Abbâsî ayaklanması boyunca öyle kaldığı gibi, bu kuvvetler içinde de Araplar vardı. Ama onların kuvvetleri içinde, propaganda hareketlerine büyük İranlı grupların katılmış olması sebebiyle, az olmayan sayıda İranlı olduğunu da görürüz. Bu fenomen yeni değildi; zira, (daha önce) çok sayıda mevâlî İbnu'l-Eş'as'ın ayaklanma hareketine katıldığı gibi, yine birçokları Abdullah b. Muâviye'nin hareketine de katılmıştı.

Bu cemaatlerin ayaklanmalara katılmalarının çeşitli sebepleri vardı. Meselâ, Hurremîlerden bir grup, Hurremî olan (Haddaş isimli) bir davetçinin, aralarında propaganda faaliyeti göstermesi sonucu katılmıştı. Hurremîler, Mazdekizm'in İslâm toplumundaki bir uzantısından başka bir şey olmayıp, gerçekte Müslüman değillerdi. Öyle görünüyor ki Ebû Müslim'in de davet [propaganda] hareketinin aralarında yayılmasında etkisi olmuştu. Yine bilindiği gibi, Mazdekizm'in ve onları takiben Hurremîyye'nin, başkalarını onları ibâhacılıkla itham etmeye yönelten sosyalist eğilimleri ve kendilerine özgü sosyal anlayışları vardı. Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra ve Abbâsîlerin birinci yüzyılı boyunca Abbâsîlere karşı giriştikleri ayaklanmalar, onların Abbâsîlerle olan bağlantılarının derecesi ve yayılmalarının boyutları konusunda bize bir fikir verebilir. O yüzyılda, bu hareketler İran'da Abbâsî hâkimiyetine karşı ayaklanmanın sembolü haline gelmişlerdi. Yine Hâşimiye'den bazı gruplar (Gulât), Horasan'da davet hareketine katılmış ve ayaklanmanın başlarında Merv'e giren Ebû Müslim'in ordusunda yer almıştı. Ebû Müslim'in de, Abbâsî hareketine katılmadan önce, "Gulât" hareketi içinde olduğu anlaşılıyor. Bunların birçoğu, eski İran sosyal hareketlerinin kalıntılarıydılar. Diğer taraftan Hurremîler (Hurremîyye) ile Gulât'tan bazıları, Emevî döneminin sonlarında Abbâsî hareketi çerçevesinde hayatiyetlerini artırmak ve faaliyetlerini genişletmek için güzel bir ortam bulmuşlardı. İran'daki bazı topluluklarda ırkî-dinî–İranî eğilimlerin varlığına ve Abbâsî

hareketinin, yol açabileceği etkilere bakmaksızın, amaçlarına ulaşmada yararlanmak üzere bunları toparlamaya çalıştığına dair de elimizde işaretler vardır. Bu eğilim de genişleme fırsatı bulmuştu ve muhtemelen bu, ırkçılık ve zındıklık [zendaka: ateizm, ya da dinsizlik] eğilimlerinin neden Abbâsîlerin ilk yüzyılı içinde belirginlik kazandığını açıklar. Böyle olunca mevâlîler arasında Abbâsî hareketi mensuplarının bulunmasını ve bunların İslâmî ilkeler adına, eşitlik aşkına ve içerdiği unsurların hâkimiyet ve yönetimde yekdiğeriyle dengelendiği bir İslâmî toplum arzusuyla bu harekete katılmasını doğal karşılamak gerekir.

Abbâsî hareketi, Emevîlere karşı ayaklanma yolunda, farklı hedefleri olan çeşitli akımların ve cemaatlerin desteğini çekmeye çalışmıştı. Horasan'da, Mudar kabilesini dışlamadan, özellikle Yemenli ve Rabia kabilelerini kazanmaya çalışmış; aynı şeyi Müslüman dinî cemaatlar için de denemişti. Yine, Alevî Şîasının duyarlı olduğu noktaları etkilemeye çalışmış, gizli propaganda faaliyetlerinde Gulât'tan yararlanmış, İrancı eğilimleri tahrik etmiş, destekçilerinin sayısını arttırmak amacıyla Müslümanlıkları şüpheli bazı İranlı toplulukların kendi saflarına katılmasına karşı çıkmamış ve bütün bunların, Abbâsîlerin iktidara geçmelerinden sonra kendilerine özgü etkileri olmuştu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİCARET TOPLUMU VE ŞEHİRLERİN GELİŞMESİ

XIV

Abbâsîler zafere ulaştılar; fakat Horasan'ı merkez edinmediler. Çünkü belirttiğimiz gibi, hâkimiyet Arapların elindeydi ve merkezin, Arap şehirleri arasından seçilmesi kaçınılmazdı. Siyasî angajmanları sebebiyle Mekke, Medîne veya Şam'ın merkez edinilmesi mümkün değildi. Bu sebeple, işin başında istemeyerek Kûfe'yi seçtiler.

Abbâsîlerin başarılı olması, en azından teorik olarak veya her bir cemaatin anlayışına göre, bütün bu çelişik toplulukların zaferi anlamına geliyordu. Nitekim fiilî gelişmeler de bunu gösteriyordu. Her bir cemaat, Abbâsîlerin zaferini, kendi ilke ve hedeflerinin zaferi gibi görerek, buradan hareketle kendi aktivitesini arttırmaya girişiyor ve Abbâsîleri, İslâm toplumunun daha önce hiç bir benzerine şahit olmadığı şekilde, kendi taraftarlarından kaynaklanan problemlerle karşı karşıya getiriyordu. Böyle olunca, Abbâsîlerin kendi yönlerini belirlemeleri ve gelişmeler karşısındaki konumlarını açıklıkla ortaya koymaları gerekiyordu. İşte bu durum, Abbâsîlerin ilk

yüzyılında Abbâsîlere karşı meydana gelen çok sayıdaki ayaklanma ve hareketin sebebini açıklar.

Şimdi de, önemli değişmelere ne derecede ayak uydurabildiğini görmek ve sonra, o zamanki durumun içerdiği çelişkileri gösterebilmek için yeni devletin konumuna bakalım.

Abbâsîler, kendi hareketlerine dayalı bir egemenlik (hakimiyet) anlayışını benimsediler: Peygamber'e akrabalığı vurguluyor, bunu da sadece Abbâsî ailesiyle sınırlı tutuyorlardı. Yönetimde direkt (babadan oğula) veraseti benimseyerek bunu sürdürdüler.

Allah'ın Kitabı ve Resûlü'nün sünneti üzere yürüyeceklerini ilan ederek fakihler(*fukahâ*)e yaklaşmaya ve desteklerini kazanmaya çalıştılar. Abbâsîler sadece kadı atamakla yetinmeyip, kadılarla ilgili hizmetlerin yönetimini üstlenmek üzere Kâdiyu'l-Kudât (Başkadılık) makamını ihdas ettikleri gibi adaletin gerçekleşmesine verdikleri önemin bir ifadesi olmak üzere meydana gelen haksızlıklar(*mezâlim*)ı görüşecek bir meclis de oluşturdular.

Arap olmayan Müslümanlara, özellikle Farslara ilgi göstererek onlarla yardımlaşmaya, Arap ve Arap olmayan unsurlardan, özellikle Horasanlılardan bir İslâm ordusu teşkil etmeye çalıştılar. Yalnız, Abbâsî ordusundaki Horasanlı fırkaların belkemiğinin başlangıçta Araplardan oluştuğunu; Horasan fırkalarında Farslılık özelliğinin, Me'mûn'un Horasanlılardan oluşan yeni bir orduyla Merv'den Bağdat'a döndüğü zaman hariç, hiçbir zaman baskın bir hal almadığını belirtmemiz gerekiyor. Üstelik bu, Bermekîler tarafından Horasan'da bazı İranlı fırkalar vücuda getirmek için daha önceleri gösterilmiş bulunan çabalara rağmen böyleydi.

Yine Abbâsîler, İslâmî bir idare kurdular. Bu idarede, halife Arap iken, vezir Arap olmayanlardan seçiliyordu. Böylece, onların egemenliğe ortak oldukları anlatılmak isteniyordu. Abbâsîlerin bunu, Fars eşrafıyla işbirliği yaparak gerçekleştirmeye çalıştığı anlaşılıyor ki, bunların Bermekîler gibi bir kısmının Abbâsî hareketiyle doğrudan ilişkileri vardı. Muhtemelen bu hususta ilke şuydu: "Her kavmin şerif(asilzade, soylu, önde gelen)i ve her kavmin şerifinin yakınları".

Abbâsîler, genel siyasetlerinde kabileciliği terk ettiler, hatta bazen kabileciliği vurmaya çalıştılar. Bu, kabilelerden oluşan kuvvetler yerine, sürekli bir ordunun kurulmasında ifadesini bulur. Bu

durum, kabileciliğin, kabileci toplumların yerleşik medenî toplumlar haline gelmelerinden ve hizipçilik ile şiddetli taassup sonucu olarak parçalanmalarından sonra, askerî bakımdan sahip olduğu imkânların da sonuna geldiğini gösterir. Fakat bu gidiş, Arapların bir kısmı için bir gerileme anlamı da taşımıyor değildi. Nitekim bu sebeple, kabilelerin bazı olumsuz tepkileriyle karşılaşılmıştı. Yalnız bu anlam, Mu'tasım'ın Türklere sığınmasından ve Türklerin orduda ve devlette esas kuvvet haline gelmesinden sonraya kadar ciddi bir şekilde ortaya çıkmadı.

Abbâsîler ayrıca, bu İslâmî yönelişi temsil edecek ve devletin yeni yapısını sembolize edecek yeni bir başkent kurmayı düşündüler. Bunun için Bağdat'ın yerini seçerek başkentlerini oraya kurdular. Seçilecek yerin kara ve su ulaşımında merkez rolü oynayacak bir yer olmasını gözettiklerini ve bu seçimde ticaretin etkili olduğunu görürüz. İktisadî değişme bakımından dikkate değer bir noktadır bu. Zira bize, tarımsal hayatın canlılığının yanı sıra ticarî hayattaki canlanmanın arttığını ve Abbâsîlerin bu canlanışı desteklemeye yöneldiklerini anlatıyor. Bağdat'ın planını dikkatle incelediğimizde, düzenlenişleri ve uygun yerlerin tahsis edilişi itibariyle çarşılara verilen önemi açıkça görürüz.

Emevîler zamanında kabile toplumunun, tedricî olarak, tarımın önemsendiği yeni bir yapıya doğru değiştiğini; toprağın, giderek mülk edinilmesi, mülkiyetlerin genişlemesi, toprak ıslahı ve kanal açılması gibi çeşitli şekillerde ilgi görmeye başladığını görmüştük. Ekseriya, mülk sahibi Arapların neredeyse tamamı şehirlerde otururarak, çiftliklerini vekilleri eliyle idare ediyorlardı; fakat bir kısmı kendi toprakları üzerinde oturmaya ve onları bizzat yönetmeye başlamışlardı. Aynı şekilde, özellikle hicrî ikinci yüzyılın başlarından itibaren bazı kabileler de kırsal kesimde yerleşmeye ve tarımla uğraşmaya başlamışlardı. Kabile insanı tarımdan nefret ediyor idiyse de ticarete bakışı olumluydu. Fakat ticaret, eğer dışarıya açılmazsa, kendinden beklenen rolü oynayamaz. Daha Emevîler dönemi sona ermeden önce bu istikamete doğru gidilmeye başlandığı, Abbâsîlerin bunu kavrayarak desteklemeye ve teşvik etmeye çalıştığı, öyle ki ticarî aktivitenin Abbâsîler dönemindeki iktisadî faaliyetlerin en belirgin yanlarından biri haline geldiği görülür. Abbâsîler,

vergilerle de ilgilenmişlerdi. Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Harâc*'ından anlaşıldığı gibi, buradaki problem fiilî uygulama problemi ve yöneticilerle vergi toplayıcılarının kötü muamelesiydi. Abbâsîler, vergi konusuyla ilgili İslâmî esasları tesbit etmeye çalışmışlardı. Nitekim Ebû Yûsuf, haraç konusundaki ünlü eserini onlar için ve onların talebi üzerine yazmıştı. Bunun gibi, toplanacak vergi miktarını belirlemek üzere, Horasan ve Suriye gibi bazı yerlerde haraç arazisinin kadastrosunu yapmaya girişmişlerdi. Irak'ta ise, ziraate elverişli toprak birimi başına alınan nakdî vergiden vazgeçerek onun yerine mahsulün bir oranıyla ifade edilen aynî bir vergi koymuşlardı ki bu, verginin yalnızca ekilen araziden alınması anlamına gelir. O zamanlar bu uygulama, çiftçinin yükünü hafifleten bir tedbir olarak değerlendirilmişti. Bu, bizi, Emevîlerin son zamanlarındaki huzursuzluk dönemi esnasında, ekilen alanların daraldığı düşüncesine götürür ki söz konusu daralmanın muhtemelen şehirlere göç hadisesiyle bir ilgisi vardı. Her hâlükârda Abbâsîler, tarımı canlandırmak üzere sulama düzenine ve kanalların açılmasına yeniden önem vermişlerdi.

Abbâsîlerin, Emevîler döneminin sonlarında istikrara kavuşan vergileme esaslarının dışına çıkmayarak onları devam ettirmiş ve vergi toplama işini denetim altına almaya gayret sarfetmiş olmaları, bizi özel olarak ilgilendiriyor. Ebû Yûsuf'un haraca dair olan kitabından, vergi toplama görevlilerinin uygulamalarının ve davranışlarının bir fotoğrafını elde edebiliriz.

Sadece tarıma özgü bazı hususlara işaret etmemiz de faydalı olabilir. Şöyle ki; gördüğümüz gibi topraklar üç sınıfa ayrılmıştı. Birincisi, "Savâfî" adı verilen topraklardı. Bunların mülkiyeti Beytü'l-Mal'e ait olup, halife hibe ederek, iktâ' ederek ya da işleterek bunlar üzerinde tasarrufta bulunabilirdi. Emevîlerin bazısının, bu toprakların bir kısmını kendi yandaşlarına iktâ' etme yoluna gittikleri görülürken, Ömer b. Abdulazîz gibi bazıları ise bunları Beytü'l-Mal yararına işletmek istemişlerdi. Ayrıca, Savâfî topraklarına ait alanların, Abbâsîlerin gelişinden önce büyük ölçüde küçüldüğü görülür.

İkinci sınıfta yer alan toprakları, haraç arazisi, ya da fethedilen memleketlerin topraklarının çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu

topraklar, haraç ödeme karşılığında ekilmekteydi. Bir kısmının satış yoluyla, haraç ödemeyi reddeden ve öşür vermekle yetinen Araplara geçmesi sonucu, bu toprakların da azaldığı görülür. Bir kısmı ise sorumlular tarafından iktâ' edilmek suretiyle Arapların eline geçmişti. Bu toprakların statüsü, Ömer b. Abdulazîz'in hicretin 100'üncü yılında çizdiği ve yerleştirdiği sınırların akabinde istikrara kavuşmuştu. Ömer b. Abdulazîz, *haracı*, mülk sahibinin dinine ve milliyetine bakmaksızın, haraç arazisinin vergisi olarak düzenlemişti.

Üçüncü sınıf topraklara gelince, bunlar ıslah edilen boş, ölü (mevat) topraklar olup, öşür arazisi, yani ıslah edenin halis mülkü olarak kabul ediliyordu. Basra çevresinde ve Kûfe varoşlarında (sevad) çok geniş alanların bu grupta yer aldığı görülür. İşin başında toprak ıslahı için kapı açık olmakla beraber, Emevî idaresi önce izin alınmasını şart koşuyor ve toprağın üç sene içinde ıslah edilmesi zorunluluğu üzerinde ısrar ediyordu. Aksi halde toprağı sahibinden geri alıyordu. Bu örnek, özü itibariyle, tarıma verilen önemin arttığına ve arazinin işletilmesine yönelindiğine delalet eder. Emevîlerin bir kısmının Irak'ın güneyinde yer alan sularla kaplı çok geniş toprakların *ihya*(diriltme, ekilebilir hale getirme)sında etkin bir rolleri olmuştu.

Çiftçiler(fellahlar)in, dihkanların ve mahallî emirlerin boyunduruğundan kurtarılmış olmasının, Sevad ve Mısır'daki köylerin birçoğunda kooparatif benzeri bir yola girilmesini teşvik ettiği görülür. Köy ahalisi, maddî imkânlarına ve ekip biçme hususundaki güçlerine göre tarım arazisini kendi aralarında bölüşüyor, vergi ödeme ve ortak amaçları için belli oranda mal ya da mahsül ayırma konularında yardımlaşıyorlardı. Bu çeşit köyler, talep edilen meblağı kendi aralarında bölüştükten sonra, vergi toplamada aralarından birinin kendilerini temsil etmesini sağlamaya çalışıyorlardı.

Bu köylerin yanı sıra büyük-küçük ziraî mülkiyetler (çiftlikler) de bulunurdu ve bunlar vergilerini daima doğrudan doğruya vergi toplama memurlarına öderlerdi. Bazı küçük mülk sahiplerinin vergi toplama memurlarının baskısından kaçınmaya, ya da ödenmesi gerekli vergi miktarını azaltmaya çalıştıkları görülür. Bunu da devletteki nüfuzlu kişilerden birinin himayesine girerek, hatta bazen

işi sağlama almış olmak için topraklarını onun adına tescil ettirerek (buna "ilca" denirdi) yapmaya çalışırlardı. Bu yöneliş Emevîler devrinde ortaya çıkmış, Abbâsîler devrinde kuvvetlenmiş ve kendilerine arazi "ilca" edilen bazı kimselerin bu arazilere fiilen de el koymaları yoluyla büyük mülkiyetlerin genişleme sebeplerinden biri olmuştu.

XV

Abbâsîler ağır problemlerle yüz yüze geldiler. Onlara karşı hareketler ve ayaklanmalar baş gösterdi. Bunlar, Abbâsî propaganda hareketinin sahiplendiği ya da teşvik ettiği, fakat onun yardımını göremeyen veya hedefleri gerçekleşmeyen akım ve eğilimleri temsil ediyorlardı. Nisbeten örtülü de olsalar bu akımlar vardı ve faal haldeydi. Abbâsî hareketi onları kendi içine almış ve onlara yeni imkânlar ve umutlar vermişti.

Bazı Arap siyasî hiziplerinin onlara karşı çıkması da beklenen bir şeydi. Burada sürekli ayaklanmaları ve seçim çağrılarıyla Haricîlere, yine Âl-i Beyt için yapılan çağrının Abbâsîlerle sınırlı kaldığını ve kendilerine takibat ve kısıtlamalardan başka bir pay düşmediğini gören Şîî-Alevîlere işaret edeceğiz. Bu dönemdeki bazı önemli ayaklanmaları, Zeydî çizgideki Alevîler yönetmişti.

Ayaklanma ateşi İran'ın bazı yerlerinde yanmaya başladı; bayraktarlık edenlerin önde gelenleri ise Hurremîler (Hurremîyye) ve yandaşlarıydı. Abbâsîler iktidara geldiklerinde Hurremîlerle Gulât'ı karşılarına almışlardı; zira onların çizgileri ve görüşleri İslâm'la çelişiyordu ve bunu açığa vurmaları karşısında sessiz kalınamazdı. Hurremîlik, Abbâsîlerle onların Fars eşrafı olan müttefikleri karşısında İran'daki fakir grupların emellerini benimsemiş ve bir dizi ayaklanma hareketine girişmişti. Bunlardan biri, Mukanna (h. 159-163) ayaklanmasıydı. Sonuncusu ve birinci Abbâsî yüzyılındaki ayaklanmaların en tehlikeli olanı ise Bâbek el-Hurremî (h. 201-222) ayaklanması idi. Burada, bu ayaklanmalara katılanların büyük kısmının sadece sözde Müslüman olduklarını belirtmemiz gerekiyor. Fırsat çıktığında, gerçek kimliklerini açığa vurarak, bizzat İslâm'ın

kendisine hücum etmekten ve Müslümanlara baskı yapmaktan çekinmiyorlardı. Bunların İranî bir görünüm ve putperest bir dinî ruh taşıyan sosyalist (*iştirâkî*) bir programları vardı. Yaptıkları arasında, bir kısmı Arap olan büyük mülk sahiplerine saldırmak ve arazilerini ellerinden alarak çiftçilere vermek de yer alıyordu. Abbâsîlerin sembolü siyah olduğu için onlar da beyazı (*el-Mubayyadah*) ve kırmızıyı (*el-Muhammarah*) ayaklanma hareketleri için sembol olarak benimsemişlerdi. Bu ayaklanmaların çoğunun Ebû Müslim'le veya onun hareketinin izleriyle bağlantıları olduğu da anılmaya değer bir husustur ki bu, Abbâsî propagandası esnasında ve Abbâsîlerin zaferinin hemen sonrasında gelişmeleri için çok geniş alanlar açıldığını gösterir. Ayrıca, onların Abbâsî hareketini, hedeflerini gerçekleştirmenin bir yolu olarak gördükleri anlaşılıyor. Nitekim bunun gerçekleşmediğini görünce, geniş boyutlu ayaklanmalara kalkışmışlardı. Zendaka ve Şuûbiyye hareketlerinin de bu yüzyılda geliştiğini görürüz. Söz konusu iki hareket birbirinden ayrı olmakla beraber, bazı noktalarda aralarında açık bir ilişki vardır.

Zendaka [zındıklık hareketi], esas itibariyle peçelenmiş Maniheizm'den başka bir şey değildir. Maniheizm de, tıpkı Mazdekizm gibi, Sasanîler zamanında bastırılmış, Emevîler döneminde ise gizlenmiş durumdaydı. Ancak bu dönemin sonlarında onun da sınırlı bir şekilde geliştiğini görürüz. Ama işte şimdi fırsatını buluyordu. Maniheizm, dinamik misyoner bir dindi ve en tehlikeli özelliği, gerçekte İslâm'ı içten yıkmaya, onun değerlerinden ve ahlâkî ideallerinden şüphe uyandırmaya çalıştığı halde İslâmî bir görüntüyle ortaya çıkmasıydı. Zendaka hareketi İslâmî kavramları ifsad etmeye çalışmakla kalmamış, aşamalı bozma ve sapmalar yoluyla ahlâkı da yozlaştırmaya çalışmıştı. Maniheistler, Arap egemenliğinin İslâm'la ayakta durduğunun farkındaydı ve İslâm'a hücum ederken, aslında yıkmaya çalıştıkları carî otoritenin dayandığı temele hücum etmiş oluyorlardı. Zendaka hareketi, İslâm'a bu yüzyıla kadar taarruz eden ve onu tehdit eden hareketlerin en tehlikesiydi. Dikkat çekicidir ki, diğer dinlerin mensupları da Zendaka hareketini özendirme, görüşlerini ve edebiyatını yayma faaliyetlerine katılmışlardır.[18]

18 Bkz. Câhiz, *Selâse Resâil* (Üç Risale), yayına hazırlayan Funkel, Kahire, 1344 (h.).

Abbâsîler, Zendaka hareketi mensuplarına gözdağı vermeyi denediler. Fakat bunu elverişli bulmayarak onların görüş ve hedeflerini açığa çıkarmak ve karşı cevaplar vermek üzere fakihler(*fukahâ'*) in, daha geniş bir ölçüde de Kelamcılar(*mütekellimûn*)ın yardımlarına başvurdular. Nitekim Kelamcılar, Zendaka hareketine karşı çıkarak onların tezlerini çürütmek için büyük çabalar sarfetmişlerdir. Belki bu durum, Abbâsîlerin neden Mu'tezile mezhebine dayandıkları ve onu Me'mûn zamanından Vâsık dönemine kadar neden resmî bir mezhep olarak kabul ettikleri meselesinin de bir yanını açıklayabilir.

Şuûbiyye hareketine gelince, bu Arap olmayan unsurların, özellikle Farslar'ın giriştiği sosyo-kültürel bir harekettir. Bunlar, toplumu kadim medeniyetlerinin damgasıyla damgalamak çabasıyla İran kültürünü Arap-İslâm toplumuna taşımaya çalışmışlardı. Yine Arapların önemini azaltmaya, İslâm'la serpilip-gelişen kültürlerini gözden düşürmeye, terk edip atmaya yönelik çalışmaları olmuştu. Harekete bazı edebiyatçılar ve şairler de katılmış, yine Fars kökenli dîvân kâtiplerinin bu harekette anılmaya değer bir rolleri olmuştu. Şuûbiyye hareketinin ilk belirtileri daha Emevî döneminin sonlarında baş göstermişti; fakat propagandistler açık konuşmaya cesaret edemediklerinden İslâmî eşitliğin arkasına gizlenerek eşitlik taraftarlığıyla ortaya çıkmışlardı. Abbâsîler gelip eşitlik çağrısında bulununca ve bunun için çalışınca, maskelerini atarak Araplara saldırmaya, tarihlerini ve edebiyatlarını lekelemek üzerinde yoğunlaşmaya, onları İslâm'dan önce barbar, sonra bedevî olmakla suçlamaya, diğer kavimleri onlardan üstün görmeye, Arap İslâm kültürünün aleyhine olarak bu kavimlerin kültürlerini yüceltmeye başladılar. Hatta Araplara ve kültürlerine olan nefretleri, onları zamanla bizzat İslâm'a saldırmaya kadar götürdü ki bu Zendaka hareketinin de yapmaya çalıştığı şeydi. Şuûbiyye hareketi bazı vezirlerden de ilgi ve himaye görmüştü.

Böylece Şuûbiyye ve Zendaka hareketlerinin, Araplara ve İslâm'a karşı bir saldırıyı temsil ettikleri, İslâmî hayatın kenar kısmında yer alan İranî bir eğilimden başka bir şey içermedikleri açıklığa kavuşuyor. Acemlerin gözünde, Araplıkla İslâm arasında topyekün bir bağlaşıklık olduğunu hatırladığımızda bunu daha iyi

anlarız. Nitekim Mansûr, horlayıcı bir edayla bir mevâlîye aslını sorduğunda şu cevabı vermişti: "Eğer Araplık bir din (İslâm'ı kastediyor) ise biz ona girdik; eğer bir dil (Arapçayı kastediyor) ise onu konuştuk".

Bundan önce, kabileci eğilimler ile İslâmî ilkeler arasında bir sürtüşme vardı; şimdi ise İslâm'la diğer dinler arasında ve İranî bir bilinçlenme ile Arap egemenliği arasında bir sürtüşme ortaya çıkıyordu. Yalnız bu dönemde gördüğümüz İranî bilinçlenmenin, ekseriya İslâmî olmayan bir renk taşıdığını belirtmemiz gerekiyor. Ayrıca mücadele bir sulta ile bazı milletler arasında olmayıp, bütün toplumu kapsıyordu. Ve en önemli sonuçlarından biri, Arapların İslâm içindeki rolünün pekiştirilmesi, Arap kültürüne büyük çapta önem verilmesi, İslâm öncesi ve sonrasıyla bu kültürün sürekliliğinin vurgulanması ve daha belirgin bir Araplık kavramının oluşturulması idi. Artık Araplık (*Urûbe*) soy silsilelerinden ibaret olmayıp, aynı zamanda dil, kültür, ahlâk ve seciye demekti ve bu kavram zamanla yerleşti.

Bunda analizleri ve kitaplarıyla Câhiz, tarih kitaplarıyla Belâzurî ve risaleleriyle İbn Kuteybe gibi Arap ve Arap olmayan yazarlar esaslı bir rol oynadılar.

Başka yerde de ele aldığımız için bu konuda lafı uzatmayacağız.[19] Bu yönelişin temsil ettiği büyük değişmeyi yeniden vurgulamamız yeterli olacaktır: Kabileci Arap bakış açısından, bu dönemde oluşarak Araplık anlayışını ırkçı değil kültürel bir temel üzerinde kavrayan ve Arapları diğer milletler arasındaki yerine yerleştiren kapsamlı Arap bakış açısına doğru olan değişmedir bu.

XVI

Abbâsîler zamanında büyük medenî gelişmeler meydana geldi: Kültürel hayat canlandı, medenî hayat ilerledi, İslâm toplumu kendine özgü karakterini ve sağlam değerlerini kazandı.

Bizi iktisadî ve sosyal hayatın gelişmesinin izlenmesi ilgilendi-

19 *El-Cuzur et-Târihiyye li'ş-Şuûbiyye*, Beyrut: Dar et-Tab', 1960.

riyor. Böyle olunca, yeni değişmelerin olgunlaştığı iki yüzyıl olan hicrî dördüncü ve beşinci/milâdî dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar üzerinde biraz durabiliriz.

İlk olarak şehirlerin ve şehirlerdeki hayatın gelişmesine, İslâm şehirlerinin ana özelliklerini kazanması hadisesine bakacağız. Bağdat en iyi örneğimizdir. Şehir genişlemiş ve içinde çeşitli renk ve köklerden insanların kaynaştığı bir sergi alanı halini almıştı. İş ve mesleklerin gelişmesi hızlanmış, her bir mesleğin kendine özgü bir çarşısının bulunmasının yanı sıra, çarşıları ve işyerleri genişlemişti. Buralarda kenetlenme ve yardımlaşmayı hedefleyen organizasyonlar ortaya çıkmış ve onlara "Esnaf", "Meslek Sahipleri" ve "Zenâatkârlar" denir olmuştu ki bunlar bu organizasyonların karakterini anlatan deyimlerdi. Her bir zenâat mensubu, kendi işiyle gurur duyuyor ve kendileri dışındaki toplumsal gruplara, hatta diğer meslek gruplarına karşı onu hararetle savunuyordu. İnsanların şehre veya kabileye nisbet edilmelerinin yanı sıra sanat ve mesleğe nisbet edilmeleri de yaygınlaşmıştı.

Zenâat erbabı sıradan halk kesimine giriyor ve toplumsal yapıda alt sıralarda yer alıyordu. Nitekim dillerde dolaşan şu söz bunu doğrular: "Zenâatkârlık ne ondurur, ne öldürür"; Harirî, "Zenâat erbabının mesleğine gelince, karın tokluğundan fazla bir şey vermez. Üstelik her zaman geçerli de değildir. Çoğu, hayatının baharında açtır."[20], derken onların geçim durumu hakkında açık bir fikir verir. Belki de şehirlerin en belirgin görüntüsü, hicrî üçüncü yüzyılın başlarından itibaren sıradan halkın öneminin artması ve kamu hayatındaki rolünün ön plana çıkmasıydı. Bu, göreceğimiz gibi, özellikle serseriler ve dolandırıcılar (*ayyârun* ve *şuttâr*) konusunda geçerliydi.

Her bir mesleğe ait gelenek ve ilkelerin istikrara kavuştuğu anlaşılıyor. Hatta bu gelenek, meslekî problemlerin çözümünde kadı ve muhtesiblerin nezdinde bile geçerli kabul ediliyordu. Kişi çıraklık (*mübtedi'*), kalfalık (*sâni'*) ve ustalık (*ustaz* ya da Kahire'deki deyimiyle *muallim*) aşamalarından geçiyordu. Her bir meslek dalının kendine özgü kıyafeti vardı. Kalfalar, meslek grubu(sınıf)nun esas unsurunu teşkil ediyordu. Mesleği öğreten onlardı. Kendileri-

20 *Makâmât el-Harirî*, (De Sacy baskısı), c. 2, s. 652.

ne ait dükkânlar açabilir ve sanatlarını kendi başlarına icra edebilirlerdi. Çıraklar, onların eli altında yetişirdi. Meslekler her dinden insanlara açıktı. Meslek dalı, mensupları arasında esaslı bir bağ olarak kabul edilir ve mensuplar dayanışır ve yardımlaşırlardı. Her bir meslek dalının devlet tarafından tanınan ya da bazen seçilen ve mesleğin temsilcisi olarak görülen bir pir(şeyh)i veya başı vardı. Meslek erbabının yardımlaşması, kendi iş dallarında kabul edilebilir bir seviyenin temin edilmesi, meslekle ilgili fiyatların seviyesinin tesbit edilmesi ve mensuplarının tecavüzlere karşı korunması gibi konuları içeriyordu. Meslek grubu(sınıf)nun, kriz dönemlerinde kendi üyelerini himaye etme rolünü de üstlendiği olurdu. Nitekim elimizde, esnafın, mensuplarını baskıdan korumak üzere yönetime karşı çıktığına dair işaretler vardır. Bunun bir örneği, Bağdat'taki pamuk ve ipek dokuma sanatkârlarının, Buveyhîler bu dokuma ürünlerine öşür vergisi koyunca hicrî 374 yılında giriştikleri ayaklanmadır. Vergi kaldırılıncaya kadar vaziyet durulmamıştı. Bu vergi tekrar konunca, hicrî 389 yılında ikinci defa ayaklandılar. Şehirdeki büyük camiye yürüyerek hutbeyi ve namazı engellediler ve öfkeleri, herhangi bir sonuç vermeden, dört gün devam etti. Hicrî 421 yılında da, Kerh'de bazı zenâatkâr toplulukları, kendilerini savunmak amacıyla Türk ordusuyla çarpıştılar.[21]

Meslekî teşkilatlar ve çarşılar, görevi alım, satım, ölçme ve tartma işlemlerinin denetlenmesi; eksik ölçme ve tartmanın, üretimde aldatmanın önlenmesi olan muhtesibin gözetimi altındaydı. Muhtesib, aynı şekilde, genel ahlâkı da murâkabe ediyordu ve öyle görünüyor ki görevinin bu yanı huzurun korunması, hareketlerin kontrol altında tutulması ve rahatsızlık sebebi olayların önlenmesini de kapsıyordu.

Kamuya ait bazı ilişkilerin içinde yer almanın yanı sıra, sanat erbabının, kendilerine mahsus resmigeçitleri ve merasimleri vardı. Bunlar vasıtasıyla çalışmalarının güzel ürünlerini sergilemeye ve şehir hayatı içindeki konumlarını pekiştirmeye çalışırlardı.

İktisadî hayatın diğer yanlarına baktığımızda gelişmeler daha bir

21 Bakınız, İbnu'l-Cevzî, *El-Muntazam*, c. 8, s. 62-63 ve 47; İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 33; es-Sâbi', *Târîhu'l-Vuzerâ'*, s. 368; Miskeveyh, *Tecârubu'l-Umem*, c. 3, s. 361-362.

açıklık kazanır. Irak'ın coğrafî bir merkez olması, kara ve deniz ulaşım yollarının üzerinde bulunması, Abbâsîlerin ticareti teşvik etmesi ve sosyal gelişmeler, ticarete olan ilginin artmasına ve ticarî faaliyetlerin genişlemesine yol açtı. Ticarî faaliyet, bir yandan Uzak Batı'ya Endülüs'e ve Doğu Afrika'ya, bir yandan Rusya ve Baltık havzasına, bir yandan da Hindistan'a, Çin'e ve Kore'ye kadar uzandı.

Tüccarlar, deniz yollarındaki aktivitelerinin yanı sıra kara yollarına da koyuldular. Hindistan'a ve Uzak Doğu'ya giden yolların başlıcaları üzerinde hâkimiyet kurdular. Hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki ticaret mallarıyla ilgili olarak elimizde güzel bilgiler var. Örnek olarak bazı ithal mallarını zikredelim. Altın ve köle, Doğu Afrika'dan; misk, Tibet'ten; kaliteli kurşun, Malaga'dan; ipek elbiseler, toprak mamulleri ve kâğıt Çin'den; kilim ve yaygılar, Ermenistan'dan; baharat, değerli taşlar, ilaçlar, mızraklar ve kâfur Hindistan'dan; pamuk, ipek dokumalar, kâğıt, kürk ve köle Maveraünnehir'den; kilimler, başlıklar, meyveler ve içecekler İran'dan; Bizans ipeklileri, keten elbiseler, eteklikler ve yaygılar Bizans'tan getirilirdi.

Hîrelilerle Basralıların gelişmesi darb-ı mesel olmuştu. Alışveriş ya trampa yoluyla ya da doğrudan nakitle olurdu. Tüccarın çeşitli yerlerde, Hindistan(Seymur)'da, Seylan'da, Çin(Kanton ve Huang Chu)'de, Hazar diyarı(başkent İdil)'nda, Kuzey Sumatra'da ve Nikobar adalarında ticarî temsilcileri ve merkezleri bulunurdu.

Muazzam servetlere sahip bir tüccar tabakası oluşmuştu. Bir kısmının serveti milyonlara ulaşıyordu. Dinamik bir sermayedar grup ortaya çıkmış ve (anonim şirketlere benzeyen) "şirket eddaman", (sermayelerin bağımsız kaldığı) "şirket el-mufâvada" ve "şirket el-vucûh" gibi çeşitli şirket şekilleri vücuda getirmişti. Tüccarlar arasında bir uzmanlaşma oluşmuş ve simsarlar(*samâsıra*)a ilaveten, (merkezini terk etmeden, temsilcileri vasıtasıyla çok sayıda mal toplayan) "mücehhiz"ler, (sık sık sefere çıkarak, durumlarını inceledikten sonra çeşitli memleketlerle iş yapan) "rakkâz"lar ve ihtikâra benzeyen bir iş türü üzerinde yoğunlaşan) "hazzân"lar ortaya çıkmıştı.

Ticaret serbestti; fakat vergileme bakımından devlet, dış ülkelerin tüccarlarına, kendi devletlerinin Müslüman tüccarlara uygu-

ladığı muamelenin aynısını uyguluyordu. Halifenin ve yüksek rütbeli görevlilerin, dış malara olan talebi arttırdığı biliniyor. Öyle ki, İbni Haldun, devleti "ticaretin en büyük pazarı" diye isimlendirir. Devletin siyasî nüfuzu, dış ülkelerle ticaretin kolaylaşmasında da, tüccarların tecavüzlere karşı korunmasında da yardımcı olmuştu. Devlet, zaruret halleri hariç (o da yalnızca gıda maddeleri alanında olmak üzere), fiyatlara müdahale etmiyordu. Tüccarlar büyük bir sosyal nüfuza kavuşmuştu. Hatta bir kısmı, göze görünür bir şekilde, devlet ricalini etkiliyordu.

Ticaretin canlanıp genişlemesini kolaylaştıran faktörlerden biri de sarraflık[bankerlik]ın ve malî kurumların gelişmesiydi. Tüccarın kredilendirilmesinde, işlemlerinin hızlandırılmasında ve sigortalama işlemlerinin hacminin genişlemesinde sarrafların önemli bir rolü olmuştu. Hatta Basra gibi bazı limanlarda ticarî alışverişin, her ticarî işlemde yüz yüze ödeme yapmalarını gerektirmeden tüccarlar arasındaki hesapları denkleştiren sarraflar kanalıyla tamamlandığını görürüz. Bazen sarrafların Bağdat'taki Derb-i Avn ve Basra'daki Halkatu Ashâbi'l-İyne gibi kendilerine özgü merkezleri de olurdu.

Tüccar, başka ülkelerdeki ödemeleri için, bugünkü havale ve seyahat çeklerinin yerini tutan "*suftece*"leri kullanırdı. Aynı şekilde normal ödemeler ve ödeme emirleri (*kembiyale*: poliçe) için de çek (*sakk*) kullanırlardı. Sufteceler ve çekler (*sukuk*), İslâm toprakları dışındaki yerlerde bile tüccarlar tarafından kabul edilirdi. Kredi işlemleri ticarette büyük bir rol oynamıştı. Çağımızdaki bankaların fonksiyonlarını gören sarraflık müesseseleri ortaya çıkmıştı ki ticarete hizmet etmenin yanı sıra bazı dönemlerde kamu ekonomisini de desteklemiş olan cehbez evleri bunlar arasındaydı. İslâm, ribâyı ve nakdî işlemlerde faiz almayı Müslümanlara yasakladığı için, bu tür işleri zimmet ehli üstlenmişti. Bunun yanı sıra (*Bey'u'l-İyne* gibi)[22] bazı kredi işlem türlerini kolaylaştırmak üzere birtakım fıkhî hile ve çıkış yolları(*mahâric* ve *hiyel*)na da başvuruluyordu. Bazı memleketlerde bu 19. Yüzyıl'ın sonlarına kadar devam etmiştir.[23]

22 Bey'u'l-İyne, borç verenin herhangi basit bir malı borç alana veresiye yüksek bir bedelle satması ve sonra dönüp onu peşin olarak daha düşük bir bedelle satın almasıdır.

23 Bakınız, Rodinson, *el-İslâm ve'r-Re's Mâliyye* (İslâm ve Kapitalizm), s. 83, 87, 89.

Ticaretin genel hayattaki rolü ve etkisi o dönemin edebiyatına yansır. Ticarî dinamizmin derecesini görmek için Câhiz'in *et-Tebassur bi't-Ticâreh* adlı kitabına, fakih(hukukçu)lerin ticareti nasıl teşvik ettiklerini ve onu kolaylaştırmaya nasıl çalıştıklarını görmek için Şeybânî'nin *el-İktisâb fi'r-Rızk el-Mustetâb* ve *el-Mahâric ve'l-Hiyel* adlı kitaplarına, ticaretin nasıl görüldüğünü ve hangi yollarla yapıldığını görmek için Dimaşkî'nin *el-İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre* adlı kitabına bir göz atmak yeterlidir. Burada tüccarın çalışma metotlarına, alışveriş yapma yollarına ve ticarî temsilcilerin (*vukelâ*: acente) ticarette oynadıkları role değinmemize gerek olmayıp, dinamik bir ticarî ve kapitalist aracı tabakanın ortaya çıktığına işaret etmemiz yeterli olacaktır.

Bu dönemde ziraî hayat da gelişti. Nitekim ziraî mülkiyetler genişlemiş ve tarımsal bir iktâ' rejimi açık ve yaygın bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bazı tüccarların da bunda rolü olmuştu. Toprak sahipleri gübre kullanarak, arazi ıslahı için tuzlu bataklıkları kurutarak tarımı geliştirmeye yöneldiler ve böylece entansif tarım ortaya çıktı. Büyük toprak sahipleri geleneksel çiftçilerle yetinmeyerek, toprağın ıslahı ve işlenmesinde çalıştırmak üzere büyük sayılarda köle satın almaya çalıştılar. Afrika'dan getirilen binlerce zencinin çalıştırıldığı Basra mıntıkası bunun iyi bir örneğini oluşturuyordu. Kûfe'nin kırsal kesimi de topraklarının büyük ölçekli birimler halinde iktâ' edilmesine ve sonucu kendini Karmatîlik hareketinde gösterecek şekilde çiftçilerin sömürülmesine tanık olmuştu.

İktisadî canlanmanın bir yönü de Irak'ta sanayinin ilerlemesi ve sanayi dallarının çoğalmasıydı. Fakat sanayinin, tek kişilik işler ile az sayıda kişinin bir dükkân veya küçük bir imalathanede bir arada çalıştığı sanayiler arasında değişen sınırlı imkânları vardı. Sanayi, sınıfsal bir farklılaşma doğuran bir zenginliğe yol açacak ölçüde gelişmemişti. Devletin, bayrak, sancak ve resmî elbiselerin imal edildiği terzihaneleri ve yine darbhaneler gibi nisbeten daha geniş atölyeleri olduğu biliniyor. Keza, cam imalathaneleri ve dokuma atölyeleri gibi büyük sivil imalathaneler de vardı. Böylece genel halktan insanların artmasının yanı sıra, toplumun, tüccar ve iktâ' edilmiş ziraî mülk sahibi gibi zengin grupların yükselişine ve bu gruplar arasında büyük iktisadî farkların ortaya çıkışına da ta-

nık olduğu görülüyor. Nitekim İhvân-ı Safâ, insanları üç tabakaya ayırmıştı: Zenginler, orta halliler ve fakirler.

XVII

İktisadî farklılaşma, mevcut durumun niteliğini açığa vuran bir sosyal huzursuzluğa, sosyal hareket ve ayaklanmalara yol açtı. Nitekim toplum hicrî üçüncü yüzyıl esnasında ve sonrasında, her biri ayrı bir öneme ve anlama sahip olan *ayyârûn* ve *şuttâr* [serseriler ve dolandırıcılar] hareketine, zenci ayaklanmasına, Karmatîlik ve İsmailîlik hareketlerine şahit oldu.

Ayyârûn ve şuttâr hareketi, halk hareketi diye nitelenebilecek olan bir hareketin bir parçasıydı. *Ayyârûn* ve *şuttâr* hareketi, bu hareketin sert ihtilâlci yanını oluştururken, diğer yandan esnaf ve sanatkârın çabası, gerçekleştirdikleri barışçı organizasyonlarda sembolleşiyordu.

Zenci ayaklanması ise Basra mıntıkasında iktâ'ın genişlemesinin ve Afrika'dan getirilen binlerce kölenin istihdam edilmesinin bir sonucuydu. Mıntıkadaki siyah kölelerin hürleştirilmesinden başka bir hedefi olmayan, ama taraftarlarının fırsat bulunca beyaz efendileri köleleştirmekte de tereddüt göstermediği, dar ufuklu sınıfsal bir ayaklanmaydı bu. Sayı olarak üç yüz bini aşan zenci topluluklarının, ekseriya, içinde çalıştıkları topluma yabancı oldukları ve öyle kaldıkları görülür. Hatta birçokları Arapçayı bile bilmiyordu. Ayaklanmaları, kötü hayat şartlarını ve maruz kaldıkları sömürünün korkunçluğunu dile getirir. Onları kinle coşmaya ve tüyler ürpertici gaddarlıklar yapmaya iten sebepler arasında bu da vardır.

Fakat ayaklanma liderliğinin İslâmî ilkeler adına ve İslâm'ın gerçekleşmesini talep ettiği adalet adına ortaya çıktığını görürüz.

Karmatîlik ve İsmâilîlik hareketine gelince, bu belki de İslâm toplumunun gördüğü en geniş sosyal harekettir. İslâm ilkeleri adına ve sosyal adalete çağrı bayrağı altında ortaya çıkmış, görüşlerini Arap olan ve olmayan çeşitli İslâm memleketlerinde yaymış, her kavim, mezhep ve akîdeye yönelmiş ve hem yerleşik hem de göçebe insanlar arasında taraftar bulmuştu. Hareket doğuda İran

ile batıda Arap Mağribi arasında yayılarak, Sevad'daki ve Şam vahasındaki Karmatîlik hareketine, Suriye ve İran'daki diğer bazı merkezlere ek olarak Bahreyn, Yemen, Mağrib ve Mısır'da siyasî varlıklar vücuda getirdi.

Söz konusu hareket hoşnutsuzlukların her türlüsünü istismar etmeye, her topluluğa durumuna ve ihtiyacına uygun düşecek şekilde hitap etmeye çalışıyordu. Temel ilkeleri ve ana hedefleri tek olmakla birlikte, içinde geliştiği ortamlara uygun şekiller almıştı. Faaliyetleri, toplumda mevcut önemli bir fenomene delâlet eder ki bu, iktisadî ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak, kökenleri ne olursa olsun bir taraftan fakir topluluklar arasında, diğer taraftan da zenginler ve eşraf arasında bir çıkar birliğinin meydana gelmiş olmasıdır. Burası hareketin görüşlerinin ve metotlarının tahlil edileceği yer olmadığından iktisadî ve sosyal programlarının bazı genel çizgilerine işaret etmemiz yeterli olacaktır.

Öncelikle çağrılarının çiftçiler, şehir halkları ve kabileler arasında revaç bulduğunu belirtelim. Bu arada, esnaf teşkilatları ya da birlikleri(loncalar)nin onların buluşu olduğunu düşünenler vardır. Yalnız açık belgeler bu görüşü doğrulamıyor. Onların esnaf teşkilatlarını canlandırdıkları ve sosyal bir güç olarak onlardan yararlanmaya çalıştıkları ise doğrudur.

Hareketin, geçici bir süre yaşadığı Sevad bölgesindeki, asırlarca süren bir devlet kurduğu Bahreyn'deki ve Fâtımî devletini kurduğu Mısır'daki gelişmelerini gözden geçirebiliriz. Sevad'da fakirliğin ve İslâmî ilkeleri bilmezliğin eşlik ettiği, belirli bir karakteri olmayan bir beşerî karışım görürüz. Burada hareket aşırılıkla ve İslâmî ilkeleri, bazı farzları boşlayacak şekilde tevil etmekle ön plana çıkar. İktisadî bakımdan ise gittikçe yükselen (*mutesâid*) vergiler yüklemekle başlayıp, ferdî mülkiyeti kaldırmaya ve mallarda mutlak bir ortaklaşalık kurmaya kadar gittiler. Zira kadın ve çocuklar dâhil, herkesten çalışma bekleniyordu. Herkesten ürettikleri alınıyor ve herkese ihtiyacına göre veriliyordu. Sevad bölgesindeki merkezleri Kûfe, gelişme dönemleri ise hicrî üçüncü asrın üçüncü çeyreği idi. Hilafete karşı ayaklanmalar ve çarpışmalarla geçen ve hareketin bastırılmasıyla sonuçlanan bir dönemdi bu. Gazâlî'nin *Fadâih el-Bâtıniyye* adlı eserini gözden geçirenler, Bâtınîleri halkın bilgisizliği-

ni istismar etmekle; dini, maddî bir yorumla yorumlamak ve inançlarla maddî çıkarlar arasında bağ kurmakla suçladığını görürler.

Karmatîlerin Şam vahasındaki gelişmesi de ne kavramsal bakımdan daha az aşırı, ne de silahlı ayaklanma bakımından daha az korkunçtur. Kısa tarihleri, hareketlerinin şiddetle bastırılmasıyla sonuçlanan peş peşe çarpışmalarla sınırlı kalmış gibidir.

Hareketin Sevad bölgesindeki kolu ümmet karakterli iken, Bahreyn'deki kolu Arap karakteri taşıyordu. Bahreyn'de Arap kabileler çoğunluktaydı ve bu duruma iktacı [feodal] sömürünün hâkim olduğu bir tarım kesimi eşlik ediyordu. Karmatîler burada mutedil sosyalistik (iştirâkî) tedbirler aldılar: İktâ' rejimini ilga ettiler, toprak dağılımını gözden geçirdiler, toprak köleliğini geçersiz kıldılar ve toprak kullanımını teşvik etmek amacıyla çiftçilere avanslar verdiler. Aynı şekilde esnaf ve sanatkârları da teşvik ettiler ve onlara malî kolaylıklar sağladılar. Dış ticarete el koyarak, kendi kendine yeterlik esasına göre hareket ettiler ve servetin dışarıya çıkışını önlemek maksadıyla paralarını kurşundan bastırarak bunu takviye ettiler. Egemenlik ise, yönetimde danışma esasına dayalı bir tarzı benimsemiş olan bir reisler meclisinin elindeydi.

Mısır'da ise Fâtımîler, kurdukları devletin ilk yıllarında o sırada hüküm süren iktisadî darlığı gidermek için çalışmışlar ve geçim şartlarını iyileştirmek için iktisadî ıslahatlar gerçekleştirmeye gayret etmişlerdi. Nitekim esnaf ve sanatkârların serbest bir atmosfer içinde gelişmelerini sağlamaları için gerekli imkânları sağlamışlar, çiftçilerin yer değiştirmelerine tolerans göstermişler, devletin haraç konusu üzerindeki denetimini güçlendirmişler, haraç miktarının merkez tarafından belirlenmesi ve çiftçilerin yararına olmak üzere periyodik olarak yeniden gözden geçirilmesi üzerinde durmuşlardı. Ayrıca, geçimlik ihtiyaçlar için resmî fiat tespiti yoluna gitmişler, özellikle kıtlık dönemlerinde tekelcilerle mücadele etmek ve fiatları sınırlamak amacıyla müdahalede bulunmuşlardı. Bunların yanı sıra, özellikle Uzak Doğu ve Hindistan'la olmak üzere, dış ticareti teşvik etmişlerdi. Ama daha öteye gitmediler. Öyle ki basit bir derece farkı dışında, onların bilinen düşünce ürünleri ile onların dışındaki Müslümanların düşünceleri arasında neredeyse bir fark yok gibidir.

Belirtilen memleketlerde Karmatîlerin ve İsmâilîlerin propo-

gandası, güçlü ve hararetli bir kabul görmüştü. Fakat hareketin başarısı ve sürekliliği bakımından bir memleketten diğerine farklılıklar olduğunu görürüz. Mesela, Sevad'da ve Şam vahasında İslâmî kavramlardan ayrılmaları çok keskin, aşırılıkları da çok açık olmuştu; bütün malların ortak [kollektif] olduğunu ilan etmeleri gibi. Böyle olunca harekete karşı gösterilen tepki çok sert ve acımasız olmuş, sonları da çok çabuk ve kesin bir şekilde gelmişti. Bahreyn'de mutedil bir sosyalist çizgide bazı tedbirler almışlar, Mısır'da ise reformcu (ıslahatçı) nitelikte bazı iktisadî tedbirler almakla yetinmişlerdi. Bunun sonucu olarak, söz konusu iki yöredeki yönetimleri istikrarlı bir nitelik kazanmış ve bu iki memleketin tarihinde bir yerleri olmuştu. Bu durum, hareketin bu iki memleketteki yönlenişinin carî sosyo-ekonomik problemlere kulak verdiğini ve bunlara kabul edilebilir çözümler getirdiğini gösterir.

XVIII

Şehirlerdeki hayatın gelişmesinin, esnaf dışındaki halk arasında da yeni örgütlenmelerin ortaya çıkmasına yol açtığı görülür. Bu örgütlenmelerin şehir hayatında kayda değer bir rolleri olmuştu. Otoriteye, servet sahiplerine ve özellikle tüccarlara karşı ayaklanmayla belirginleşen bir çizgi tutturmuş olan Ayyârûn ve Şuttâr örgütleridir bunlar. İlk faaliyetleri, Bağdat'ın, Me'mûn'un gönderdiği Horasanlı askerler tarafından kuşatılması esnasında (h. 196-197) ortaya çıkmıştı. O zaman şehri savunmak üzere yarı askerî bir teşkilat içerisinde çok sayıda insanla harekete geçmişlerdi. Onları ikinci defa, Musta'în ile Mu'tezz arasındaki iç savaş sırasında Samerra'dan gelen Türk ordusu Bağdat'ı kuşattığı zaman elli bin kişi kadar bir kuvvet halinde şehri savunmak üzere cesaretle çarpışırken görürüz.

Burası onların faaliyetlerinin[24] tek tek anlatılacağı yer olma-

24 Bazı örnekler: Emin'in öldürülmesi ve hicrî 201 yılında Bağdat'ta anarşinin yaygın hale gelmesinden sonra, halktan bazı gruplar düzeni korumuş ve duruma hâkim olmuşlardı (Taberî, Leiden baskısı, Kısım 3, s. 1009-1010). Hicrî 234'te İbn Şirzad, Buveyhoğulları'ndan Muizzuddevle'ye karşı savaşmak için ayyârlardan (ayyârûn: Serseriler, avareler, başıboş

yıp, siyasî sarsılma dönemlerinde, özellikle Türk, Buveyhoğulları ve Selçuklu orduları gibi yabancı unsurların egemen hale gelmelerinden sonra ön plana çıktıklarını ve hareketlerinin, hicrî dördüncü yüzyılın başlarından Moğol istilâsı sonrasına kadar -bazı kısa durulma aralıklarıyla birlikte- peş peşe devam ettiğini belirtmemiz yeterli olacaktır.

Hareketlerinin yanlış anlamalara maruz kalması ve onlardan "evbâş" (ayaktakımı), "ruâ" (sefil insanlar), "urât" (baldırıçıplaklar), "bâ'atu't-turuk" (seyyar satıcılar) ve "ehlu'z-zeârah" (şerirler veya serseriler) diye söz edilmesi[25] doğaldır. Ancak biz onların du-

---

insanlar) ve halktan yardım istemişti (İbnu'l-Esîr, c. 8, s. 129). Hicrî 361'de, Bizanslıların sınırda çıkardığı rezaletler üzerine, Buveyhî emîrinden aldığı bir emirle Sebüktekin, Bizanslılarla savaşmak amacıyla halktan ve ayyârlardan asker toplamak istemişti. "Bunun üzerine halktan çok sayıda insan çeşitli silahlar, mızraklar ve yaylarla harekete geçmişti. Öyle ki Sebüktekin gördüklerine inanamamıştı." Fakat, sefere çıkmak yerine, bunu yönetime karşı çıkmanın bir fırsatı olarak görmüşler ve "hükümdar onları yola getirmede ve heyecanlarını yatıştırmada aciz kalmıştı." (İbnu'l-Esîr, c. 8, s. 204; Miskeveyh, c. 2, s. 306). Sebüktekin, Buveyhoğulları'ndan Bahtiyar'a başkaldırdığında, halktan ve ayyârlardan yardım isteyerek "onlar arasında geçerli Kavvad, Urefâ' ve Nukaba' gibi hiyerarşik rütbelerde bulunan kimseleri aynı ünvanlarla kabul ettiği bir ordu kurmuştu" ki bu ne kadar güçlü olduklarını gösterir (Miskeveyh, c. 8, s. 324; İbnu'l-Cevzî, c. 6, s. 68). Hicrî 381 yılında ayyârların faaliyeti hızlanarak "Bağdat'ta halk arasında karışıklıklar artmış, hükümdarın heybeti (caydırıcılığı) kalmamış ve mahallelerde peş peşe yangınlar çıkmıştı..." (İbnu'l-Esîr, c. 9, s. 104). Ayyâr takımından bir genç olan Bercemî -ki ayyârların önde gelenlerinin en göze çarpanı idi- Buveyhoğulları hükümdarını gölgede bırakarak, beş yıl süreyle Bağdat'ı kontrolü altında tutabilmişti (h. 421-425). Hükûmetin aczi o dereceye varmıştı ki, "halk Rasafe Camii'nde ayaklanarak hatibi taşa tutmuş ve şöyle demişti: 'Eğer Bercemî adına hutbe okuyacaksan, oku! Aksi halde, hiçbir halife veya hükümdar adına hutbe okuma!" (İbnu'l-Cevzî, c. 8, s. 78). Selçuklular'ın gelişinden sonra bir süre durulmuşlar, daha sonra Melikşah'ın vefatının ardından faaliyetlerine yeniden dönmüşler (490, 493, 497, 512, 514, 515, 530, 538, 552 ve 565 yıllarında) ve en-Nâsır li-Dînillah'ın gelişine kadar devam etmişlerdi. Aralarında sınır boylarındaki gazâlara katılanlar da vardı. Hareket çeşitli İran şehirlerinde gelişmiş ve bilindiği gibi Saffârîler'in Sicistan'daki kıyamlarının arkasında da yer almışlardı.

25 Taberî, Bağdat'ın hicrî 197 yılındaki muhasarasından söz ederken şöyle der: "Askerler boyun eğip, çarpışmaya seyirci kaldı. Ama seyyar satıcılar, baldırı çıplaklar, hapishane kaçkınları, ayaktakımı, başıbozuklar, yankesiciler ve çarşı esnafı pes etmedi" (De Goeje baskısı, c. 2, s. 872).

rumunda ve hareketlerinin devamında, zenâatkarlar, "seyyar satıcılar" (bâ'atu't-turuk") ve "çarşı esnafı" ("ehlu's-sûk")nın da yer aldığı halk tabakası arasında meydana gelen ve halkın geçim durumunun kötüleşmesi ile iktisadî farklılaşmanın sonucu olan devrimci bir sosyal hareketi temsil ettiklerini gösteren taraflar da görmekteyiz. Onların hareketi hükümdara (ki bir yabancıydı) ve servet sahiplerine karşı bir ayaklanmaydı. Saldırıları da birinci derecede çarşılardaki sermayedar ve tüccarlar ile otoriteye ve onun temsilcileri olan zabıta kuvvetlerine yönelikti.

Ayyârûn ve şuttâr halktan insanlar olup, aralarında esnaf, sanatkârlar ve satıcılar bulunurdu. Yarı askerî bir tabiye ile savaşa çıkarlardı ve "çavuşlar"(urefâ')ı, "yüzbaşılar"(nukabâ')ı ve "komutanlar"(kâdeh)ı vardı. Hicrî dördüncü yüzyılda, onların bir "kâid" veya "emîr"in liderliği altında olduklarını ve her mahallede bir "mukaddem"[murâkıb, kalfa veya binbaşı]leri ya da "mutekaddim"leri* olduğunu görürüz. Ayyârûn ve şuttâr ile ilgili bilgilerde onların yiğitlik(fütüvvet)leri üzerinde ısrarla durulur; hatta "yiğit" (*fetâ'*) kelimesi "ayyâr" ve "şâtir" kelimeleriyle eş anlamlı kullanılır, fakat iç teşkilatlanmaları özü itibariyle meslekî bir teşkilatlanma olup, esnafın merasimlerine benzeyen bazı üyeliğe kabul merasimleri vardır. Sahneye çıkışı sırasında gördüğümüz gibi, bunlar da fütüvvet merasimlerinin esasını teşkil eder. Her ne kadar, çarşı ve pazarlar, ayyârûn ve şuttârın hareketlerinden zarar görmüş ise de, onların hedefleri sanatkârlar olmayıp, tüccarlardı. Hatta küçük tüccarlara dahi saldırmıyorlardı. Ayrıca, murû'et (adamlık), fakir ve zayıflara dostça davranmak, kadınları korumak gibi ahlâkî ilkelere sahiptiler. Kendi yollarına "fütüvvet" (yiğitlik) adını veriyor, cesaret ve cömertliği yüceltiyorlardı. Zengin ve tüccarların, hakkını ödemeden servet sahibi olan açgözlü insanlar olduklarını, siyasî otoritenin de bunları himaye ettiğini ve insanlara zulüm ettiğini düşünüyorlar ve hareketlerini bu anlayışla yönlendiriyorlardı. Hareketlerinin toplumsal yönünü pekiştiren hususlardan bir tane-

* "Urefâ", "Nukabâ", "Kâdeh" ve "Mukaddem" gibi bu hareketin teşkilatıyla ilgili terimlere modern askerlik terminolojisinden verdiğimiz karşılıklar, tam karşılıklar olma iddiası taşımamakta olup, sadece hareketin askerî karakterini anlatmaya yönelik yaklaşık ifadelerdir. Dolayısıyla bir anakronizme götürecek kadar ciddiye alınmamalıdırlar. (Çeviren)

si de Buveyhoğulları döneminde halk tabakasından olmayan bazı grupların da saflarına katılmasıyla hareketin genişlemiş olmasıdır. Hatta aralarında Abbâsîlerden ve Alevîlerden bazı kimseleri bile görebiliriz. Böyle olmuştu; zira Buveyhî idaresi bütünüyle memleket ahâlisini ikinci sınıf insan düzeyine düşürmüştü.

Fütüvvet mensubu ayyârûn hareketinin, kendisi için bazı ahlâkî kavramlar ve ortak değerler geliştirmiş olması da dikkate değer bir hususdur. Açıktır ki hareket, tarihinin erken bir döneminde tasavvufî kavramlardan etkilenmişti.

Ayyârûn ve şuttâr hareketinin genişlemesi, içinde yer alan grup ve hiziplerin sayısının artmasına yol açmıştı. Nitekim İbnu'l-Esîr, hicrî 361 yılının (halkın sefere çağrılmasından sonraki) olaylarını anlatırken şu sözüyle buna işaret etmiştir: "Aralarında Asnâfu'n-Nebeviyye, Fityânu's-Sünne, Şîa ve Ayyârûn gibi gruplar doğmuş ve mal yağma ettikleri olmuştur".[26]

En-Nâsır li-Dînillah iktidara gelince, mevcut bölünmelerin üzerinde yer alacak bir müessesenin bulunmasını ve hilâfeti tehlikelere karşı emniyete almayı istedi. Belli ki fütüvvet teşkilâtları içinde yer alan topluluklar(mecmuât el-Fityân)la önceden bazı bağları vardı. Şimdi ise fütüvvet teşkilatlarını birleştirmeye, iç bağlantılarını sağlamlaştırmaya, ahlâkî ve terbiyevî seviyesini pekiştirmeye, daha basit bir anlatımla, hükümran olduğu arazi parçasının sınırlarını aşacak birleştirici bir millî hareket oluşturmaya çalışıyordu. Bunda başarılı da oldu. Fütüvvet teşkilatına olan başkanlığını, teşkilattan olmak ve kendi memleketlerindeki fütüvvet topluluklarından sorumlu tutmak suretiyle komşu "emîr"lere kadar genişletti. Onun bu teşebbüsü neticesinde fütüvvet teşkilatı yenilendi, yaygınlaştı, kavramlarını tanımlayıp belirginleştiren ve böylece daha önceki eleştirilerden kurtaran yeni bir fütüvvet edebiyatı ortaya çıktı.

Nasır'ın çizgisi onun vefatından sonra da devam etti. Ama Moğol istilası, Nasır çizgisindeki fütüvvete darbe indirerek onun yeniden eski milliyetçi niteliğine, siyasî otoriteye ve zorbalığa karşı olan düşmanlığına geri dönmesine yol açtı.

Fütüvvet (gençlik, delikanlılık, yiğitlik) hareketi, İslâm ülkesinin doğu kısmında yaygınlaşmışken, hicrî dördüncü/milâdî onuncu

26 İbnu'l-Esîr, c. 8, s. 220.

yüzyılın ortalarından itibaren Şam mıntıkasında ve Fırat havzasında da ona paralel ve onunla iç içe olan başka bir hareket ortaya çıkmıştı. *Ahdâs* [gençler, gençlik] hareketiydi bu ve hicrî altıncı/milâdî onikinci yüzyıla kadar faaliyetleri devam etti.

Diğer şehirlere de yayılmış olmakla birlikte, *Ahdâs* hareketi özellikle Dimaşk (Şam) ve Haleb'te gelişmişti. Ahdâs, halk karekteri taşıyan milis benzeri birlikler oluşturmuşlar ve dış siyasî otoriteye karşı hasmane veya olumsuz bir tavır almışlardı. Zaman zaman hâkimiyetlerini kabul ettirmeyi ve şehrin başına kendilerinden bir başkan getirmeyi başardıkları olurdu: Sûfî ailesinin yönetimi ele geçirdiği esnada (h. 488-548) Şam'da, yine Haleb'te (Bedî' ailesi), Âmid (Diyarbakır)'de (Nisaniyye ailesi -altıncı asrın başı) olduğu gibi. Bazen, (Sûr'da, h. 381-388 seneleri arasında olduğu gibi) başkaldırmış bir emiri destekliyorlar, bazen de Haleb'te Fâtımîlere karşı Murdâsileri desteklerken yaptıkları gibi mahallî bir emiri destekliyorlardı.

Ahdâs hareketinin de kendilerine has teşkilatlanmaları ve tıpkı ayyârûn hareketinde gördüğümüz gibi "Reis", "Nakîb" ve "Mukaddem" denen liderleri vardı. Bir şehre hâkim olduklarında, yine ayyârların yaptığı gibi otoriteyi mahallelere bölüştürürlerdi. Çarşı ve pazarlara bir vergi yüklüyor, güvenliğin korunmasını üstleniyorlardı. Genel olarak şehir ahalisinin dış kaynaklı otoriteye olan bakışını dile getiriyorlardı.[27] Fakat fütüvvet erbabı ayyârlarda gördüğümüz fikrî çerçeveyi onlarda bulamayız.[28]

Bundan başka, yabancı istilasıyla bu millî hareketlere darbe vurulduğu, bunun sonucu olarak memleket ahalisinin ikinci sınıf insan seviyesine indirilmesi, ticarî hareketin karmaşa içine itilmesi, beldelerin ziraî bir ekonomiye geri götürülmesi ve askerî iktâ' rejiminin empoze edilmesiyle durumun değiştiği görülür. Yine, direniş eğiliminin esnafta ve göçebe veya tarımla uğraşan yarı göçebe kabi-

27 Şamlı ahdâs hareketi mensuplarının, hicrî 463-467 yılları arasında Fâtımîlerin Mağribli korumalarına karşı giriştikleri hareketler, gibi.

28 Esnâf, ayyârlar ve fütüvvet için bakınız: ed-Dûrî, *Nuşûu'l-Esnâf ve'l-Hiref fi'l-İslâm*, Mecelletu Kulliyyeti'l-Âdâb, sayı 59; Lewis, *The Islamic Guilds*, E.H.R. 1937, s. 193; ed-Dûrî, *Dirâsât fi'l-Usuri'l-Abbâsiyye el-Muteahhireh*, s. 282; Cahen, "Mouvements Populaires...", *Arabica* (8), 1958, (9), 1959.

lelerle köylülerin ayaklanmalarında somutlaştığı görülür.

Karşımıza çıkan sosyal hareketler sömürünün hâkim olduğu, gruplar arası çatışmalara yol açan bir sınıfsal çelişkinin karmaşa içine sürüklediği, siyasî huzursuzluğun ve ona eşlik eden anarşinin durumunu nazikleştirdiği bir toplumda ortaya çıkmıştı.

Toplum başka tür faaliyetler de tanımıştı ki bunlar devletin bazı sosyal hizmetler sunmak için gösterdiği çabaları temsil eder. Meselâ, hastalara yardım etmek ve bedelsiz tedavi sağlamak üzere hicrî üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda özellikle Bağdat'ta devlet hastahaneleri kurulmuştu. Yine, devletin birinci derecede eğitim-öğretim ile yolcular ve muhtaçlara yardım amaçlarına tahsis ettiği büyük hayır vakıfları kurulmuştu. Devletin, halkı rahatlatmak üzere bazen pahalılıkla mücadele etmeye ve fiyatları düşürmeye çalıştığı da olurdu. Bazı dönemlerde, ziraati canlandırmak ve hayvan beslenmesini teşvik amacıyla ziraatle uğraşanları kredilendirmeye ve onlara yardım sağlamaya yönelik çabalar olmuştu. Dışardan ithal edilen bazı malların bollaşmasını teşvik etmek üzere, zaman zaman bunlar üzerindeki vergileri düşürmeye yönelik tedbirler de alınmıştı. Eğitim-öğretim ise devletin elinde olmayıp, fertlere ve cemaatlere bırakılmıştı ve gerek sivil gruplardan, gerekse hükümetlerden özel bir ilgi ve teşvik görmüştü. Herhangi bir sınırlama olmaksızın herkese açıktı. Nihayet, sömürüyü sınırlandırmak maksadıyla, özellikle yiyeceklerde ve gıda maddelerinde tekelcilikle mücadele yolunda bazı gayretler olmuştu.

XIX

Arap-İslâm toplumunun bazı temel değerleri ve insanî bir bakış tarzı vardı. Bu toplumdaki en temel ilke ise adalet ilkesiydi.

Arap uygarlığında herkesi kapsayan bir adalet ruhu tecellî etmiş ve muhtelif alanlarda, siyasette, hukukta, iktisadî ve sosyal ilişkilerde temsil imkânı bulmuştur. İşin bu tarafı, düşünce alanında açık ve güçlü bir şekilde görünür.

Adalet düşüncesi, şeriatın hem hâkimin hem de mahkûmun üzerinde egemen olmasında, bir yanda nasslara, diğer yanda fakih-

ler ve bilginlerin görüşlerine dayanmasında kendini gösterir. Şeriat ise adalet üzerinde ısrar edip zulme karşı çıkar ve kaynağı ne olursa olsun adalete karşı her türlü çıkışı dalâlet olarak görür.

Düşünce, "şûrâ" üzerindeki ve ümmetin görüşünün saygınlığı üzerindeki ısrarda da kendini belli eder. "Şûrâ", yönlendirici ve plânlayıcı bir nitelik taşıyan *ehlu'l-hall ve'l-akd* heyetinde sembolleşir. Ümmet, genel yapının esasını teşkil ettiğine göre, *ehlu'l-hall ve'l-akd* heyeti üyelerinin onun çeşitli cemaatlerini temsil etmesi gerekir. Böyle olunca da orada, *icma'* ilkesiyle sembolüze edildiği şekilde, ümmetin genel görüşü (kamuoyu) ortaya çıkar. Ümmet, ya da onun fakihleri ve müctehidlerinin görüşleri bir şey üzerinde birleşince ve bunu *icma'* kabul edince, bu bağlayıcı olur. Böylece, *icma'* ya da ümmetin görüşü bağlayıcı nitelik kazanır ve ümmet için cemaatin menfaatlerini ve kamu yararını göz önüne aldıktan sonra, problemlerini geniş bir ufukla karşılayabilme imkânı doğar.

Adalet kavramı (veya anlayışı), yargının siyasî otoriteden bağımsızlığı, kadıların hak konusundaki dirençleri, nüfuzlu kişilere ve umum halka karşı adaleti sağlama hususundaki kavrayışlarıyla pekişir.

Adalet düşüncesi iktisadî ve sosyal konularda da belirir. İşte servet yığmaya ve başkasına tahakküm etmeye yol açan sömürünün reddedilişi! İslâm, zenginler arasında gidip gelen bir şey olmasın diye bunu redd etmiştir. Ribanın yasaklanması da bununla ilgilidir; zira o sömürün en acımasız türlerinden biridir. Zenginlerin fakirleri köleleştirme yolu olduğu içindir ki, İslâm, ribaya şiddetle saldırmıştır. İslâm, özellikle insanların temel ihtiyaçlarıyla ilgili konularda tekelciliği (ihtikâr) red etmiştir. Yine, İslâm her şekli ve çeşidiyle çalışmanın saygınlığı üzerinde ısrarla durmuştur ki bu, bazı çalışma türlerini hor gören kabileci bakış açısından farklı bir yöneliştir. İslâm, çalışmayı, zamanla İslâm-Arap düşüncesi içinde gücü artan bir görüş olan tevekkülle ibadet etmeye üstün tutmuştur. Ayrıca, sağlıklı ve şerefli yollardan olması ve başkasına zarar vermeye yol açmaması şartıyla kazanmayı da teşvik etmiştir.

İslâm toplumu, ilk döneminde, fetihlere ve yarımada dışına olan göç hareketine katılanlara ödenek ve maaş bağlarken, alt sınırın hayatın zorunlu ihtiyaçlarıyla orantılı olması gerektiği düşüncesiyle

birlikte kademeler arasındaki farkların azaltılmasını hedef almıştı. Bu, İslâm düşüncesinde kalıcı izleri olan bir anlayıştı. İslâm, başlıca tabiî kaynakları, devletin ümmet adına nezaret ettiği ümmetin ortak malları olarak kabul ediyor ve bunlar fethedilen toprakların yanı sıra su, ot ve yakacağı kapsıyordu. Yine, yeraltı madenlerini de aslı itibariyle ümmetin mülkü olarak görüyordu.

Bununla birlikte İslâm bireysel gelişmeye de yer bırakmıştır. Mesela, aslında ümmetin olan ölü toprak(*el-ardu'l-mevât*)ları, ümmet isterse kendisi diriltip yararlanabildiği gibi, isterse diriltme işi için fertlere de izin verebilir. Yeraltı madenleri bakımından da durum aynıdır. Bunlar aslında ümmetin malı olup, dilerse bizzat kendisi işletir, dilerse gelirin beşte biri beytülmale ait olmak üzere işletilmesi için fertlere izin verir.

İslâm, mirasın bölüşülmesini emrederek, diğer bazı toplumlarda olduğu gibi mirası tek bir varise hasretmeye yönelmemişti. Bu, adaleti sağlamanın ve servetin sınırlı ellerde toplanmasını önlemenin bir yoluydu. Bundan başka, bazı dönemlerde mirasa bazı vergiler koyduğu da olmuştu. Gerçi bu tür vergilerin şer'îliği konusunda fikri birliği sağlayamamıştı; fakat hiç olmazsa bazı kimseler bunu kabul etmiş ve beytülmal yararına vergilemenin genişletilmesine cevaz vermişlerdi.

İslâm, çalışarak kazanmanın saygınlığını vurgulamış olmakla beraber, mülkiyeti, (vergileme ve benzeri yollarla ve fertler karşısında, toplumu gözetmeyi ve toplumsal sorumluluğu ısrarlı bir şekilde ön plana çıkarma yoluyla) sınırlandırılması mümkün olan, esas itibariyle sosyal bir görev gibi telakki etmiştir. Buna göre, güçsüzlerin, güçlülerin mallarında belli bir hakları vardır ki bu, zekât ve bağış yoluyla verilenleri aşıp, ümmeti açlık ve yoksulluğa karşı mücadele etmekle yükümlü tutmaya kadar varır.

Sosyal yönden ise adalet düşüncesi insanın saygınlığı ve kutsallığı, düşünceye saygı ve ortak hayatı tehdit etmedikleri sürece diğer topluluklara karşı hoşgörülü davranma gibi konular üzerindeki vurgusuyla kendini gösterir. Yine bu düşünce, eşitlik üzerindeki kayıtsız-şartsız ısrarıyla kendini belli eder.

Adalet düşüncesi, cemaatin sosyal yapının temeli olarak kabul edilmesinde de sembolleşir. Bu husus, medenî yaratıcılık dönem-

lerinde toplumsal disiplinler olan şehircilik ve mimarlıkta, fıkıh, edebiyat ve tarihte, kişilerin değil bilgi ve düşüncenin birleştiği düşünce okullarının oluşumunda kuvvetle tecellî eder.

Toplumun önemli değerleri arasında bilime değer verilmesi, öğrencilerin yüreklendirilmesi, onlara hibelerde bulunulması ve burslar bağlanması, ayırım gözetmeden herkese öğrenim fırsatlarının açılması da yer alır. Fakirlik ve sıkıntıya aldırmayan bir bilgi sevgisi buna eşlik ediyor ve bu gerek avam gerekse havas arasında bilim adamlarının saygı görmesinde yansıyordu.

İnsanların kardeş sayılması, çalışma ve hizmet etme dışında bir üstünlük kriterinin olmaması ve inancın, fertler ve topluluklar arasındaki bağların en yücesi olarak görülmesi de bu değerler arasında yer alır.

İslâm'ın ilan ettiği ve toplumun her kesimine yayılmış olan insani bakış açısı, toplumu insanlar arasında renkleri ve cinsleri sebebiyle ayırım yapmaktan alıkoyan, bu tür yıkıcı eğilimlerin yeşermesini önleyen temel değerler arasındaydı. Bu insanî bakış, cemaatler arasındaki yardımlaşmanın temeli ve başkalarının inançlarına olan saygının sebebiydi.

Arapların İslâmî ilke ve değerleri, her şeyden önce düşüncede, bir dereceye kadar da toplumsal hayatın bazı fenomenlerinde temsil imkânı buluyordu. Değişme ve sapmalara rağmen, Arap düşüncesi bu ilke ve değerler üzerindeki ısrarını sürdürmüş, hatta düşünce ile gerçek arasındaki ayrılığın genişlediği her defasında bu ısrar artmıştı.

Müslüman Arap toplumunun hayatı bu ilke ve değerlerden etkilenmiş olmakla beraber, pratik durumun, daha önce örneklerini gördüğümüz bazı ciddi sapmalar ve çelişkiler içerdiğini de belirtmemiz gerekiyor.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAP OLMAYAN UNSURLARIN HÂKİMİYETİ VE ASKERÎ İKTA' REJİMİNİN BAŞLAMASI

XX

Hicrî dördüncü (milâdî onuncu) yüzyıl, iktisadî gelişmede hem bir zirveydi, hem de bir gerileme başlangıcı idi. Bu yüzyıl ticaret ve sarraflık kurumlarının gelişmesinin zirveye ulaşmasına tanık oldu. Öyle ki bazı kimseler ticaret erbabında o yüzyıldaki medenîleşmenin bir sembolünü görmüştür. Yine bu yüzyıl tarımın en parlak dönemine ve çeşitli sanayi dallarının ilerlemesine şahit oldu. Fakat ayrılıkçı hareketlerle parçalanmaya maruz hale gelmesinin ardından hilâfet, kendi evinin içinde işgale uğramıştı. Merkezdeki zaafın, paralı Türk askerlerinin tahakkümünün ve bunlara eşlik eden kargaşa ve parçalanmanın bu tehlikeli sonuca yol açması doğaldı. Nitekim hicrî dördüncü asrın otuzlu yıllarında (h. 334/m. 945) Buveyhoğulları Bağdat'a girmiş ve hilâfetin kalbgâhında babadan oğula geçen bir yönetim kurmuşlardı.

Buveyhoğulları medenî bakımdan geri bir durumda olup, ken-

di memleketlerinde aile reisleri(kethudâ)ne dayalı feodal (iktâ'cı) bir hayata alışmışlardı. Güvendikleri Deylemli ve Türk gibi yabancı unsurlardan oluşan bir ordunun başında gelmişlerdi. Devlette askerî eğilim baskın hale gelmiş, halifeden bütün yetkileri alınmış ve sadece bazı siyasî mülâhazalarla Abbâsî halifeliğinin varlığına izin vermişlerdi.

Buveyhoğulları istilâsı, geniş etkileri olan bir tarihî olaydır. Bu olay, Arap memleketlerinde yabancı hakimiyeti döneminin başlangıcı, iktisadî hayatta ticaret ve paraya dayalı bir yapıdan tarıma dayalı bir yapıya ve askerî bir iktâ' düzeni(feodalite)nin doğuşuna doğru bir sapmanın hareket noktası olmuştu.

Buveyhoğulları, gerçekten yabancılar gibi bir yönetim gösterdiler. Yerlilerin durumu onları ilgilendirmediği gibi, vergi ve benzeri yollarla mümkün olan en yüksek geliri elde etmek dışında da bir şey onları ilgilendirmiyordu. Askerlerine maaş ödemek yerine, onlara maaşlarına karşılık olmak üzere vergi gelirlerini aldıkları araziler ve köyler iktâ' ediyorlardı. Miskeveyh bunun nasıl başladığını şu sözleriyle tasvir eder:

> "Bu senede (h. 334/m. 946) Deylemliler, Muizzuddevle'ye karşı iğrenç bir isyan çıkardılar... Onlara belirli bir süre içinde ücretlerini ödemeyi taahhüt ettiğinden, halkı ezmek ve ücretleri uygunsuz yollardan tahsil etmek zorunda kaldı. Bunun bir sonucu olarak, hükümdara (...) ve İbni Şirzad'a ait topraklarla, beytülmalın reayanın topraklarındaki (yani bütün arazilerdeki) haklarını kumandanlarına, seçkin adamlarına ve maiyetindeki Türklere iktâ' olarak verdi. Sevad arazisinin çoğu kapatılarak, devlet görevlileri buralara giremez oldu. Bu arazinin ancak pek azı serbest kalabildi. Bunu da garanti (*damân*) sözleşmesi yoluyla verdi; böylece dîvânların çoğunluğu gereksiz hale gelerek geçerliliğini kaybetti".

Bu uygulamanın, gerekli paranın bulunmamasıyla açıklanması yetersiz olur. Bu tür uygulamaların gerisinde Buveyhîler'in cehaleti, kabileci mirasları ve kendi memleketlerinde edindikleri iktâ'cılık [feodalizm] alışkanlıkları yatar. Askerî iktâ' düzeninin başlangıcı da işte böyle, araziler ve köyler iktâ' yoluyla asker ve komutanlara dağıtılarak, daha küçük bir kısmı ise garanti (*damân*) sözleşmesi yoluyla bazı şehirlilere verilerek, ortaya çıktı.

Güya, iktâ' sahipleri iradın bir kısmını hazineye verecek, sulama masraflarını üstlenecek ve vergi toplama işlerine de dîvânlar nezaret edecekti. Fakat bunlardan hiçbiri olmadı. İktâ' sahipleri, topraklar sanki kendi mülkleriymiş gibi hareket ettiler. Bu durum iktâ' edilmiş bazı toprakların harap olmasına yol açtı. Zira askerleri servet toplamaktan başka bir şey ilgilendirmiyor, (ellerindeki topraklar bozulunca) başkasını istiyorlardı. "Askerlerin, kendilerine iktâ' olarak verilmiş toprakları tahrip etmeleri, sonra onu geri verip, istedikleri yerden yenisini almaları alışkanlık halini almıştı". İktâ' sahiplerinin, iktâ'larının yönetiminde vekillerine ve adamlarına dayanmaları durumu daha da kötüleştirmişti: "Onların yaptıklarını kontrol etmiyor, (toprağı) işletme ve ıslah yollarını bilmiyor ve mallarını bin bir türlü kepazelikle tüketiyorlardı. Arkadaşları ise mallarının giden kısmını musaderelerle ve kendileriyle iş yapan kimselere yaptıkları haksızlıklarla telafi ediyordu". Ziraati ayakta tutan sulamanın icaplarını ihmal etmişler ve bu birçok köyün harap olmasına yol açmıştı.[29] Ziraatle uğraşanların durumu sarsılmış, çiftçilerin vaziyeti kötüleşmiş, bu insanlar zulme uğramış ve fakirleşmişti. Bundan dolayı, mülk sahiplerinin bir kısmı topraklarını terk etmiş, çiftçilerin çoğu kaçmıştı. Nitekim çağdaşları olan Miskeveyh şöyle der:

> Su kaynakları bozuldu, sulama tesisleri işlemez hale geldi ve ahalinin (ziraatle uğraşanların) üzerine felaket çöktü. Durumları nazikleşti. Bir kısmı erken davranıp kaçıyor, bir kısmı insafsızca zulme uğradığı halde sabrediyor, bir kısmı ise şerrinden korunmak ve uyuşabilmek için arazilerini iktâ' sahibi(derebeyi, feodal bey)ne teslim etme yoluna gidiyordu. Neticede mamur yerler viran oldu.[30]

29 Sulama sisteminin ihmal edilişi, Türk asıllı askerlerin yol açtığı karışıklıklar sebebiyle daha Büveyhoğulları'nın gelişinden önceki dönemde başlamıştı: kanalların cidarlarında yarılmalar çoğalmış ve azımsanmayacak genişlikte araziler harap olmuştu. Büveyhîler'den Muizzuddevle ve Adûduddevle gibi bazıları sulama tesislerini ıslah etmeye çalışmış iseler de, diğerlerinin ihmali, askerlerin kötü uygulamaları ve açgözlülüğü, durumun kötüleşmesine, tarımın ve ahalinin büyük zarar görmesine yol açmıştı.

30 Miskeveyh, *Tecârubu'l-Umem*, c. 2, s. 97-98. O dönemde yaşayan ve durumun tam bir bilgisine sahip olan Miskeveyh, manzaranın canlı bir tasvirini vermiştir.

İktâ' kapsamı içine girmeyen araziler ise garanti (*damân*) sözleşmesi yoluyla devredildi. Bu yolla arazi alanlar da zulüm ve hilekârlıkta uzmanlaştılar. Nitekim vergileri arttırdılar, yeni resimler ihdas ettiler, müstahsillerin mallarını haksız yere musadere etme cihetine gittiler, sulamaya özen göstermediler, görevlilerin kendilerini denetlemelerine engel olduklarından devlet onlara ne hesap sorabildi ne de yaptıkları işlemleri murâkabe edebildi ve halk onların baskısı altında kalmaya devam etti.[31]

Özel mülkiyetteki araziler de bu durumdan kurtulamadı. Zira vergi toplama konusundaki aşırılık ve zorbalık, zulümden korunmayı bir ihtiyaç haline getirerek, güçlülere sığınma (*ilcâ'*) düzeninin yaygınlaşmasına yol açmış ve arazilerin çoğunun mülkiyeti, bu yoldan özellikle Türk asıllı komutanlara geçmişti. Miskeveyh'in dediği gibi, "memleketleri ele geçirdiler, insanları köleleştirdiler ve bu durum bugüne (dördüncü yüzyılın sonuna) kadar devam etti."[32]

Sulama sisteminin ihmal edilmesinin sonuçlarından biri, Sevad'daki ziraate zarar veren peş peşe sel baskınlarının meydana gelmesiydi. Benzer şekilde merkezdeki çalkantı bedevî Arapların faaliyetlerinin artmasını ve tecavüzlerinin tekrarlanmasını kolaylaştırmıştı. Nitekim dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren Akil kabilesi Musul mıntıkasıyla Fırat'ın batısını, Benû Esed de Hille mıntıkasını istila etmiş, Muntefet ve Haface kabileleri ise Güney Irak'ta nüfuz kurmuştu. Bu kabileler anarşi ve yıkıma kaynaklık eden sürekli sürtüşmeler içinde oldukları gibi şehir ve köylere saldırıyor, tüccar ve çiftçiler de bundan nasiplerini alıyordu. Tüm bu anlatılanlar, daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde pahalılık ve açlığın tekrarlanıp durmasına yol açmıştı.

Burada, bu iktâ' uygulamasının, daha önce bilinen iki iktâ' tü-

31 Miskeveyh şöyle der: "Garantörler(*dumenâ*)le hesap görme; reâyâya nasıl davranıldığı, adâletle mi yoksa zulümle mi muamele gördükleri araştırılmadan ve tahribâtı önleme veya onarma işleri, usülsüz bir şekilde gerçekleştirilen vergi toplama çalışmaları, katıksız bir zulümle uygulanan musadereler, herhangi bir esasa dayanmayan vergi artırımları ve gerçekle ilgisi olmayan harcama hesapları hiç göz önüne alınmadan, sadece sözleşmenin esaslarının ve hangi kısımlarının geçerli olup devam ettiğinin konuşulmasıyla sınırlı kalıyordu."

32 Miskeveyh, *Tecârubu'l-Umem*, c. 2, s. 172 ve 175.

ründen, "temlik iktâ'ı" [*İktâ'u't-temlik*: mülk olarak verme iktâ'ı] ve "istiğlâl iktâ'ı" [İktâ'u'l-istiğlâl: işletme iktâı]ndan farklı olduğunu belirtmek isteriz. Temlik iktâ'ının, ihya edilecek [tarıma kazandırılacak] mevât [tarım dışı kalmış] arazilerde veya Savâfî arazisinde olması gerekiyordu. İktâ' sahibine mülkiyet hakkı tanınıyor, buna karşılık o da bu arazi için öşür ödüyordu. İstiğlâl iktâ'ı[33] ise geçici olup "muzâraa" akdine benziyor ve sahibi, mutat olarak "haraç" ödüyordu. Buveyhîler'in uyguladığı iktâ' ise, esas itibariyle, mâlikleri ve çalışanları bulunan toprakların gelirlerinin askerlere ve kumandanlara tahsis edilmesi şeklinde idi. Gerçi dördüncü yüzyılın başlarında (vezirler gibi) bazı kimselere verilen ve maaşlarına karşılık olmak üzere gelirleri bu şahıslara tahsis edilen sınırlı sayıda bazı iktâ'lar olduğunu biliyoruz. Ancak bu iktâ'lar bütünüyle olağan genel yönetime bağlıydı. Fakat zamanla, söz konusu iktâ' uygulaması, araziler üzerinde bazı hakların doğmasına, ziraatçi ve çiftçilerin askerî iktâ' sahipleri(askerî feodaller)nin insafıyla başbaşa kalmalarına ve yönetimin felce uğramasına yol açtı. Bu iktâ türü "damân" uygulamasından da ayrılıyordu; zira ana hedefi, vergi toplama olmayıp, asker maaşları probleminin çözümüydü.

Bu durum, hilâfetin doğu topraklarındaki sosyo-ekonomik durumda büyük bir değişikliğe yol açtı. Nakdî ekonomi geriledi ve devlet kamu görevlerini yerine getiremez oldu. Söz konusu durumun kabileci feodal (iktâ'cı) kökleri, devleti, asker ve komutanlara gelirlerini bizzat tahsil etme yetkisini vermeye itti. Diğer taraftan, merkezî otoritenin askerler karşısında zayıf duruma düşmesi, ahaliyi nüfuzlu kimseler nezdinde himaye aramak zorunda bırakarak feodal merkezlerin güçlenmesine imkân sağladı. İktâ' sahipleri, vergi toplamakla yetinmeyerek, bizzat toprağa el koymaya yöneldiler. Bu durum, onların güçlerinin daha da artmasına, küçük mülklerin azalmasına ve çiftçi mülkiyetinin çökmesine neden oldu. Tabiidir ki, köylü ve çiftçilerin durumu bundan [kötü yönde] etkilendiğinden, bir kısmı arazilerini terk etti; bir kısmı ise vergisini ve iktâ' sahibinin yüklediği diğer şeyleri ödeyerek, üzerinde sadece teorik

33 "Özellikle, askerlerin ödüllendirilmesi amacına uygundur" şeklindeki ifadesine rağmen, Maverdî'nin istiğlâl iktâ'ı ile ilgili yorumu anlam itibariyle gayet açıktır.

olarak mülkiyet ya da tasarruf hakkı kalmış olan topraklarını ekip-biçmeye devam etti. Bir zamanlar toprağı devletten kiralarken veya toprağın bizzat maliki iken, şimdi iktâ' sahibinin kiracıları olmuşlardı. Bazen bu olanların, bir vezir ya da dîvân kâtibine maaş(râtib) ı karşılığı olmak üzere toprak iktâ' etmek şeklindeki kentsel iktâ' (iktâ'u'l-medenî)ın bir gelişmesi olduğu söylenir. Muhtemelen bu, dîvân mensuplarının başlangıçtaki anlayışıydı. Fakat bilindiği gibi, Buveyhîler'in anlayışı, toprağı galip gelenin mülkü olarak gören ve askerlere toprağın ihtiva ettiği zenginlikleri bölüşme hakkı veren feodal ve kabileci bir anlayıştı. Yine bilindiği gibi bu anlayış, Deylem havalisinde alışılmış hale gelmişti.

XXI

Diğer taraftan, Buveyhîler zamanında, toprağa dayanmaları ve devlet işlerinde para kullanımının azalması sonucu olarak ticaret ve sarraflık faaliyetleri gerilemişti. Bunlara, hilâfet topraklarının parçalanması sonucu tüccarların çok sayıda vergiyle ve yağma olaylarıyla karşı karşıya geldikleri gerçeğini de eklemek gerekir. Ayrıca, genel durumun sarsılması ve Buveyhîler'in ticaretin iktisadî hayattaki rolünü kavrayamaması, ticaretteki daralmayı daha da arttırmıştı. Bütün bunların yanı sıra, Buveyhîler bazen paranın değeriyle oynamaktan da çekinmiyorlardı. Paradaki değerli maden oranını düşürerek, güya hazineyi rahatlatmaya çalışıyorlardı. Bu, hassas bir konuydu. Zira altın ve gümüş paraların değeri kendi içlerinde (zâtî) olup, esas itibariyle içerdikleri değerli madenin oranına dayanıyordu ve para değeriyle her bir oynamanın etkisi, süratli bir şekilde alışveriş işlemlerinin karmaşıklaşmasında yansıyordu. Bu durumda sarraflık (bankerlik) kurumlarının ve kredi işlemlerinin rolünün de azalmasını beklemek gerekir. Bunlar artık bir daha ticareti kolaylaştırma ve geliştirmedeki o belirgin rollerine kavuşamadılar ki bu durum da ticarî hayatı olumsuz etkileyen faktörler arasında yer alıyordu.

Sonra, ahalinin geçim durumunun bozulduğu ve devletin sunduğu sosyal hizmetlerin azaldığı bir dönemde memleketin kaynakları, Buveyhîler ile yandaşlarının yararına istismar ediliyordu. Hal-

kın durumunun bozulması ve daha önce gördüğümüz gibi köyden göçün artması sebebiyle şehirlerde huzursuzluk artmıştı. Ayrıca, Buveyhîler'in egemenliklerini sağlamlaştırmak maksadıyla uyguladıkları, parçalanmayı ve dar ufuklu şovenizmi kışkırtmaya dayalı sosyal politikaları da şehirlerdeki huzursuzluk halini ve çöküntüyü arttırmıştı. Bu durum, Buveyhîler döneminde ayyârûn ve şuttâr faaliyetlerinin ve bu hareketlere mensup insan sayısının neden arttığını açıklar. Ayyârûn ve Şuttâr arasında Abbâsîler ve Alevîlerden de bazı kimselerin bulunması dikkat çekici olup, fakirleştiklerini ve geçim durumlarının bozulduğunu gösterir. Bu durumun tasavvufun gelişmesinde bir etkisi olduğu söylenebilir. Ayyârûn ve şuttâr hareketlerinin, yabancı hâkimiyetine saldırma, güçsüzleri ve kadınları koruma ve eskisinden daha milliyetçi bir tavır takınma konusundaki anlayışlarını berraklaştırmaya başladıklarını görürüz. Otoritenin temsilcileri olan zabıta kuvvetlerine, nüfuzlu ve servet sahibi kişilerin evlerine karşı saldırılarında artış olmuştu. Diğer yandan, Buveyhî askerleri ile halk arasında Bağdat dışında ve özellikle Bağdat içinde çatışmalar artmıştı ki bu, yabancı hâkimiyetine karşı duyulan öfkeyi gösterir. Bu çatışmalar sonucu, şehir çok büyük zarar görmüştü.[34]

Buveyhoğulları dönemi, yabancıların hilâfet merkezine hâkim oldukları bir dönemdi. Bu dönemde yabancılar, Irak'ın genel hayatına egemen hale gelmişler ve iktisadî gelişmenin gerekleri ile ahalinin ihtiyaçlarına ciddi bir şekilde eğilmeden ülkenin zenginliklerinden yararlanmaya bakmışlardı. Sulama sistemini ihmal etmişler, iktisadî faaliyetleri felce uğratmışlar ve ahalinin hayat seviyesini düşürmüşlerdi.[35]

---

34 Makdisî, (hicrî 375 yılı civarında) Bağdat'ın durumunu şu sözüyle tasvir eder: "Şehir harap olmuş durumda ve her gün geriliyor; fesatlık, günahkârlık ve hükümdar zulmü ise bol." (*Ahsenu't-Tekâsim*, s. 20). Şimdi bu tasvir nerde, aynı yüzyılın başlarına ait şu tasvir nerde? "Bağdat... Ebedî cennet... Sanki dünyanın bütün güzellikleri onda sergilenmiş! Şehirlerin ortası ve göbeği, ideali ve gözdesi..." (el-Ezdî, *Hikâyetu Ebi'l-Kâsım el-Bağdâdî*, s. 21).

35 Belki de bu, Makdisî'nin Irak'ı tasvir ederken kullandığı şu sözü açıklayabilir: "O fitne ve pahalılık yuvası olup, her gün geriye gitmektedir. Zulüm ve vergilerle gergin ve başı derttedir. Meyvesi az... dertleri çoktur." (*Ahsenu't-Tekâsim*, s. 113).

Halifeler, bu dönemde, halk üzerinde manevî etkisi olan şeylere kendilerini vermeye çalıştılar. Dinî hususlara önem verdiler; kadıları, vaizleri ve müezzinleri halk arasında temsilcileri gibi gördüler, halka yaklaşmaya ve onları kazanmaya çalıştılar. Dikkate değer bir hadisedir bu. Aynı dönemde milliyetçi hareketler genişleyerek, özellikle yabancılara karşı bir gelişme çizgisi tutturdular.

Şehirler, istikrarsızlık havasından ve bazen askerlerin bazen de kabilelerin giriştiği baskın ve yağmalardan çok zarar gördü. Bundan dolayıdır ki meslek ve yerleşme esasına dayalı birliklerin güçlendiğini görürüz. Şehir birliğinin yanıbaşında mahalle birliği yer alıyordu. Mahallelerin giriş yerleri, hatta bazen özel savunma surları vardı. Her mahallenin, onu temsil eden ve işleriyle ilgilenen birer reisi vardı. Esnafın, meslekleri ve çalışmalarındaki dayanışması da artmıştı. Onlar bunda kendilerini saldırılara ya da keyfi vergilemelere karşı korumanın bir yolunu buluyorlardı.

Bazı mahallelerin, yönetime karşı birtakım ayaklanmalara giriştiklerini de biliyoruz. Buveyhîler'in dokuma vergilerini arttırması üzerine Harbiyye mahallesinin giriştiği ayaklanmalar gibi. Genel olarak denebilir ki şehrin topografik taksimâtı, çoğunlukla, yardımlaşmaya ve savunmayı sağlamaya yönelik çeşitli birliklere göre belirleniyordu. Bu birlikler, beşerî nitelikteki birliklerden başlayıp, mezhebî ve meslekî nitelikte olanlarına kadar uzanıyordu. Şehirlerdeki hayatiyet belirtilerinden biri de esnaf ve zenâatkarların kendi meslek birlikleri (bunlar şimdiki kooperatif birliklerine tekabül eder) içinde gösterdikleri dinamizm, sosyal faaliyetlerinin genişlemesi, mesleğe girişler ve meslekte terfiler vesilesiyle düzenledikleri törenlerdi. Esnaf ve zenâatkarların özellikle Bağdat'ta gösterdikleri yaygın sosyal etkinlikler de olurdu ki bu çerçevede festivaller düzenlerler ve bu festivaller esnasında üretimlerinin nefis örneklerini sergilerlerdi. Ayyârûn ve şuttâr hareketinin de Buveyhîler ve Selçuklular zamanında önemi artmış ve üzerinde hesaplar yapılan bir güç haline gelmişti. Diğer taraftan, ahlâkî standartları hayli güzelleşmiş ve fütüvvet, modelleri haline gelmişti. Nitekim daha Selçuklu döneminin sonlarına varmadan fütüvvet teşkilatlarının hâkim hale geldiğini ve yaygınlaştığını görürüz. Fütüvvet teşkilatları bir yandan dinî ve ahlâkî değerler, bir yandan da yiğitlik (*furûsiyye*)

ve onunla ilgili şeyler üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlar millî teşkilatlar olup, kendi aralarında da bazı sürtüşmeler yok değildi. Nâsır Li-Dînillah hilâfet makamına geçip, karşı karşıya olduğu yabancı tehlikesini fark edince bu millî teşkilatlarla olan bağlarını sağlamlaştırmaya ve onların desteğini kazanmaya çalıştı. Nâsır, Fütüvvet teşkilatına girdi ve orada ilerleyerek, teşkilatın başkanlığına kadar yükseldi. Teşkilat içerisindeki ihtilafları ve parçalanmayı gidererek birliği sağladı; teşkilatın ahlâk ve yiğitlik (*furûsiyye*: şövalyelik) konularındaki standartlarını geliştirdi; etki alanını Suriye ve Mısır gibi diğer memleketlere doğru genişletti. Böylece halife Nâsır, geniş bir millî hareketin başı durumuna gelmiş, bununla hilâfeti desteklemek ve hilâfetin durumunu sağlamlaştırmak istemişti.

Nasır, yabancı hâkimiyeti devirlerinin, mezhep ihtilafları doğurup genişletmek suretiyle yol açtığı etkilerin sosyal yönünü de görmüştü. Bundan dolayı ahengi sağlamaya ve safları birleştirmeye çalışıyordu. Bu maksatla, bir taraftan aydınlar(*musakkafûn*)la, bir taraftan da halk ve fütüvvet teşkilatlarıyla olan bağlarını sağlamlaştırmaya çalışıyordu. Ayrıca çeşitli mezheplerle yardımlaşmaya çalışıyor ve bütün bunları yeniden birliği sağlamak için yapıyordu.

XXII

Burada, toplumun, kapsamakta olduğu gruplara nasıl baktığına değinmek uygun olacaktır. İslâm'dan önce, kabileler arasında nesep, sosyal statünün esasını teşkil ediyordu. Hâlbuki İslâm'la birlikte, ashab ile çocuklarından oluşan ve yeni din için yaptığı fedakârlıklarla seçkinleşen bir grup ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan, ordu da kabilelerden oluştuğundan, İslâm'ın ilk dönem tarihi boyunca nesep ve çalışma, sosyal statünün ölçütleri olmaya devam etti. "Eşrâf" terimi, çeşitli kabilelerden gelen Arap aristokrasisini anlatmak için kullanılıyordu. Nitekim Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf* adlı kitabında bu açıkça görülür. Abbâsîler, yönetimi hâkim unsurlarıyla İslâmîleştirmeye girişince, Arap soyu yararlandığı özel konumunu korumakla beraber, Acem eşrâfıyla ilgili bazı işaretleri de görmeye başlarız. [Arap soyundan gelmenin temsil ettiği itibara

bir örnek], Buveyhîler'den Adûduddevle'nin, hükümdar olmasına rağmen, kendine bir Arap neseb bulabilmek için dolaşıp durması ve kendisine böyle bir neseb çıkarması için Ebû İshâk es-Sâbî'yi tehdit etmesidir. Ebû İshâk onu Benî Dabbe(Hayvan Oğulları)'ye nisbet etmekten başka çare bulamamıştı. Abbâsî döneminde, neseb eski gücünün bir kısmını hâlâ koruyor olmasına rağmen, iktisadî değişme ve ticarî gelişme ile birlikte servet sahiplerinin gücü ve etkisi kendini göstermeye başladı. Bu değişmenin belirtilerinden bir tanesi, insanların kendilerini iş ve mesleklerine nisbet etmeleri (*müberred*, *ferrâ*, *seâlibî* gibi) geleneğinin başlaması ve yaygınlaşmasıydı. Hatta iş ve mesleğin neseb olarak kabul edilmesinin ve bu meslek sahipleri arasındaki sosyal dayanışmanın güçlendirilmesinin, meslekî halk teşekküllerinin kökleşmesinde de etkisi olmuştu. Abbâsîler döneminde "eşrâf" lakabının Abbâsîler ve Alevîler üzerinde yoğunlaştığını, onları çağrıştıran bir sıfat olduğunu ve anlamının bu şekilde sınırlandığını görürüz. Buveyhîler ve Selçuklular gibi yabancılar hâkimiyeti ele geçirince ve onları Moğollar izleyince, "âmme", "avâm" ve "sûkah" terimlerinin zıtları olarak "a'yân", "kuberâ" ve "hâsse" terimlerinin yaygınlaştığı gözlenir. İbni Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-A'yân*'ında "a'yân"ın en güzel anlatımını buluruz. "A'yân" arasında fikir, edebiyat, hukuk, siyaset ve idare adamları vardır. İbnu'l-Futî'nin Mecme'u'l-Âdâb isimli eserinde de aynı yönelişi görürüz; üstelik o, bunlara tüccarları da ekler.

Servetin hükümdarlar, üst düzey görevliler, tüccarlar ve ordunun komuta kademesinde bulunanlara aktığını biliyoruz. Aynı şekilde, onlarla sıradan halk çoğunluğu arasındaki mesafenin çok büyük olduğunu da biliyoruz. Diğer taraftan, toplum açık bir toplumdu; öğrenim herhangi bir sınıf veya grupla sınırlı olmayıp, herkese açık idi ki bu da kendi payına bilimde ve yönetimde yeni imkânlar açıyordu. Askerler de belirli bir gruptan değildi; hatta Abbâsî devletinin sonlarında ekseriya köle kökenliydiler. Sonra, toplum, çiftçiyi toprağa bağlayan ve senyör(iktâ' sahibi)e babadan oğula geçen mutlak bir otorite tanıyan Batı'daki anlamıyla feodal (iktâî) bir toplum olmamıştı. Zira bu çeşit bir iktâ' ortaya çıkmadığı gibi her zaman, hem de geniş bir faaliyet ağı şeklinde, ticaret var olmuştu. Buveyhîler ve Selçuklular gibi yabancılar üstün duruma

geçip, hakimiyeti ele geçirince, servet de bu hâkim güçlere ve onların taraftarlarına akmaya başladı. Moğollar gelince ise bütün millet mahkûm duruma düştü. Hatta Moğollar, başlangıçta bütün Müslüman Araplara cizye yüklediler. Böylece, yabancı sömürücüler ve onlarla işbirliği yapan küçük bir grup ile iktisadî ve sosyal bakımdan zor bir durumda olup, bundan kurtulmak isteyen mahkûm bir millet arasındaki çelişki belirgin hal aldı. Moğol dalgasından sonra fütüvvet hareketleriyle bazı sûfî gruplarının durumunda meydana gelen değişmeyi, ancak bu tesbitin ışığı altında kavrayabiliriz. Onları, bir taraftan, iş ve meslek çalışmalarında birlikte hareket eder ve hayatın her alanında yardımlaşırken görürüz. Ama diğer taraftan, yiğitlik ve civanmertlik (*furûsiyyet*: kahramanlık, şövalyelik) kavramlarını ısrarla vurguladıklarını ve bir kısmının, güvenliğin sağlanması, zalim ve despotlarla savaşma gibi ilkeleri olan bazı yarı askerî teşkilatlara dönüştüklerini görürüz. İbni Battuta'nın *Seyahatname*'sinde, Anadolu'daki Ahîlik ve Fütüvvet teşkilatlarıyla ilgili parlak bir tasvir yer alır. Bizans sınırında Osmanlı Beyliği'nin yükselişinde "Bektâşîlik"in oynadığı rolü ancak onunla anlayabilir ve İran'da Safevî Devleti'nin doğuşunda "Kızılbaşlık"ın oynadığı rolü ancak onunla takdir edebiliriz.

XXIII

Selçuklular geldiğinde, problemleriyle birlikte önlerinde Buveyhîlerin ve Gazneliler'in askerî iktâ' rejimleri duruyordu. Özellikle Nizamülmülk(öl. 485/1092) eliyle bunu düzenlemeye ve merkezîleştirmeye çalıştılar. Eğer Buveyhîler'in iktâ' uygulaması, hilâfet topraklarındaki bazı idarî kavramlara karşı bir çıkış idiyse, Selçuklular da kabilesel anlayışlarından hareketle toprakta ortak mülkiyete gitmişler ve bunu, İran'ın mahallî anlayışları ışığı altında, savaşçı askerî kuvvetlere dayanan mutlak bir hükümdarlığın gereklerine uygun düşecek şekilde geliştirmişlerdi.

Selçuklular, sistemlerini, iktâ'ı hizmet karşılığı olarak verme düşüncesi üzerine kurdular. Bu sistemde birden fazla çeşitte iktâ' vardı; fakat bunların en yaygını ve en önemlisi askerî iktâ'

idi. Meselâ, hükümdar ailesinin fertlerine verilen iktâ'lar vardı ve buna bazen mâlî kontrol ve vergilerin toplanması yetkisi de eşlik ediyordu. Belli ki bunun miras yoluyla geçmesi amaçlanmamıştı; fakat ailenin bazı fertlerinde bu hakkın veraset yoluyla intikal etmesi yönünde bir eğilim belirmişti. Bu iktâ' türü, mutat idarî iktâ'a benzer. İdarî iktâ' ise, uygulamada bir mıntıka üzerinde yönetim hakkının verilmesi şeklinde ortaya çıkmakta olup, iktâ' sahibinin (ya da emîrin) kendi iktâı üzerinde tam hükümranlık hakkı olduğu gibi kendi adına iktâ' verme yetkisi de vardı. Zamanla emîr(vâli) lerin hükümranlıkları, hükümdarın aleyhine olarak arttı ve aralarında askerî unsurlar baskın hale geldi. Öyle ki, bazen valilik verme işlemi, bir emîrin bir bölge üzerindeki (fiilî) hâkimiyetinin onanmasından ibaret bir hal alıyordu. Emirlerin gücünün artmasıyla birlikte, idârî iktâ'da verasete doğru yönelme eğilimi başgösterdi ve bu, zorlamayla oluyordu. Bu emirlerin çoğunluğu köle ve mevâlî kökenliydi. Bunlar arasında askerî unsurların baskın hale gelmesiyle de idarî iktâ' ile askerî iktâ' arasında bir fark kalmadı.

Fakat Selçuklu iktâ' sisteminde hâkim unsur, askerî iktâ'dır ve bir dereceye kadar da Buveyhîler zamanındaki uygulamanın bir devamı sayılır. Askerî iktâ'ın, gelirin iktâ' edilmesi şeklinde olduğu ve sınırlı bir süre için olduğu kabul edilir. Fakat daha sonraları verasete doğru yönelmiştir. Bu iktâ' türü, ordu meselesinin bir çözümüdür. Şöyle ki, devletin artık başlangıçta olduğu gibi Türkmen kabilelerine güvenmesi mümkün olamamış ve kuvvetleri öncelikle köle kökenli unsurlardan meydana gelir olmuştu. Böyle olunca da askerî iktâ', onların harcamalarını karşılamanın bir yolu haline gelmişti. İktâ', geçindireceği askerlerin sayısına göre belirleniyordu. İktâ' sahipleri şehirlerde oturuyor ve iktâ'ları vekilleri vasıtasıyla yönetiyorlardı. Bu demekti ki, köylü ve çiftçiler iktâ' sahiplerine bağımlı hale geliyor, askerî hizmetler ve asker temini için harcanmak üzere onlara malî gelir temin ediyorlardı. Nizamülmülk'ün anlayışına göre, iktâ' sahibinin kişiler üzerindeki hakları sadece malî nitelikteydi. Fakat fiili durum iktâ' sahiplerinin güçlenmesiyle farklılaştı. Nitekim köylü ve çiftçilerin hareket serbestisi çoğu hallerde sınırlanmış, onlara ilave vergiler yüklenir olmuş, angaryaya tabi tutulur olmuşlar ve onlara yapılan haksızlıklar çoğalmıştı. So-

nuç olarak, toprak sahiplerinin birçoğu korunmak amacıyla topraklarını asker sınıfındakilere "ilcâ" etmek zorunda kalmış ve bu da iktâ' sahiplerinin mülkiyetlerinin genişlemesine, küçük mülkiyetlerin ise daralmasına yol açmıştı. Gerçi Nizamülmülk'ün yaptığı gibi, devlet bazı sert talimatlar çıkararak, köylü ve çiftçileri zulüm ve tecavüzlerden korumaya çalışmıştı; fakat, bunun anılmaya değer bir faydası olmamıştı.

Askerî iktâ', Selçuklu döneminin sonlarında bir dönüşüm geçirerek, artık vergilere dayanmak yerine, asker hazırlama ve askerî hizmetlerde bulunma karşılığında iktâ' sahibinin, üzerinde geniş yetkilere sahip olduğu verasete tabi bir iktâ halini aldı. Askerler, fiilen iktâ' sahibinin askerleriydi; ondan maaş ya da bir parça toprak alıyor ve ona itaat borçlu oluyorlardı. Bu iktâ' türünde veraset fikrinin Selçuklulardan önce de bilindiğini düşünenler vardır. Ama ne olursa olsun, askerî iktâ'da veraset düşüncesi, açıkça Selçuklular zamanında başlamıştır. Zengîler ve Eyyûbîler zamanında ise veraset düşüncesi artık yerleşmiş olup, askeri hizmetler sağlama ve iktâ'ın alanıyla orantılı sayıda askeri sultanın ordusuna gönderme şartlarına bağlanmıştı.

Hicrî altıncı/milâdî onikinci yüzyılın ikinci yarısında hilâfetin yeniden dirilişiyle Irak'tan Selçuklular'ın gölgesi çekilince, iktâ', komuta kademesinin ya da valilerin maaşlarını ödemenin bir yolu olarak devam etti; fakat bir çeşit idarî göreve dönüşmüş olarak... İktâ' sahibi, kendi payını aldıktan sonra, iktâ' gelirlerini beytülmal'e göndermekten sorumluydu. İktâ' sahibi, iktâ'ı bizzat ya da gönderdiği bir vekil vasıtasıyla yönetirdi. Bazı araziler ise beytülmale bir meblağın ödenmesi karşılığında garanti (*damân*) sözleşmesiyle veriliyordu. Ayrıca, vergileri direkt olarak idare tarafından toplanan araziler de vardı.

Nâsır li-Dînillah (h. 575-625/m. 1180-1225) zamanında iktâlara ilişkin çok sayıda belirtinin bulunması, onun bu uygulamayı geniş ölçüde yürüttüğünü gösterir. İktâ', dîvânî (haracî) arazilerden verilirdi. Ama sınırlı ölçüde temlik iktâ'ları da vardı. Bunlara ilaveten hükümdara ait çiftlikler bulunurdu.

Nâsır'ın, ihtiyaç sonucu, vergi konusunda bazen sıkı davrandığı, fakat ondan sonra gelenlerin olağan duruma döndüğü an-

laşılıyor. Ancak, vergi garantörleri(*dâminûn*)nin zorbalık, haksızlık ve baskı yaptığına, yine görevini kötüye kullanan devlet görevlileri(*ummâlu's-sû'*)nin, "vergiler, taksitler (...) ve hükümleri yorumlama" konularında [nâhoş] hadiselere yol açtığına dair işaretler vardır. Bunların giderilmesi için halifelerin zaman zaman müdahale etmesi gerekmişti.

Burada, Selçuklular'ın zayıfladığı ve imparatorluklarının parçalandığı dönemde başlayan Haçlı seferlerine de değineceğiz. İlk saldırılar milâdî 1096 yılında başladı. Bu savaşlar, esas itibariyle maddî etkenlerin sürüklediği, fakat dinî sloganların gölgesine sığınan emperyalist genişlemenin ilk tecrübesiydi. Haçlılar arasında, Bizans ve Fâtımîler'le yapageldikleri ve şimdi de kaynağını ele geçirmeye çalıştıkları ticaretten başka bir şeyin ilgilendirmediği İtalyan cumhuriyetlerine mensup tüccarlar, ihtiraslı savaşçı baronlar, yeni beylikler peşinde koşan küçük bey oğulları ve kendilerini rahatlatacak bir tevbe peşinde olan günahkârlar vardı. İşte, Batı'dan gelen saldırının arkasındaki itici güçler, ruhanîler değil, bunlardı.[36]

Bu savaşların en önemli sonucu ticaret alanında ortaya çıkmıştı. Haçlılar'ın hâkimiyeti altındaki Orta Akdeniz limanlarında batılı ticaret kolonileri teşekkül etmiş ve Müslümanların geri dönüşlerinden sonra da bu koloniler devam ederek geniş çaplı bir ithalat-ihracat ticaretine yol açmıştı. Hatta Salâhaddîn Eyyûbî, m.1183 yılında halifeye bu ticaretin faydalarını vurgulayan bir mektup yazmıştı.

XXIV

Moğollar, Abbâsî halifeliğini yıktılar ve Irak'ta İlhanlılar (h. 656-736 ve m. 1258-1335) devleti kuruldu. Irak bağımlı bir vilayete dönüşerek, diğer Arap memleketlerinden koptu. Arazilere İlhanlılar el koydu. Vakıflar ve özel mülklerin çoğunluğu bir tarafa bırakılırsa, arazilerin çoğu onların tasarrufu altına girdi.

Moğollar zamanında iktâ' uygulaması genişledi. Zira gelirleri askerî hizmet karşılığı olarak kendilerine ait olmak üzere askerleri-

36 Bakınız, Lewis, **The Arabs in History**, s. 150, 153.

ne ve valilerine geniş topraklar ve köyler iktâ' ediyorlardı.[37] Yine, hazineye belli bir meblağın ödenmesi karşılığı iktâ'lar verdikleri gibi, bazı şehirleri ve iktâ' alanları(mukâta'ât)nı da idare edilip gelirleri kendilerine verilmek üzere "emanet" yoluyla veriyorlardı. Bazı yerler ise üzerinde anlaşılan bir meblağ karşılığında "damân" yoluyla veriliyordu.[38] Önemli olan, iktâ uygulamasının genişleyip, askerî bir nitelik almış ve bu uygulamada verasetin yaygınlaşmış olmasıdır.

Tarım ise geriledi. Sulama sisteminin ihmal edilmesi sonucu, ziraî birim başına elde edilen ürün eskiye oranla büyük ölçüde -bazen yarıya kadar- düştü. Ekili alanlar daraldı veya kalitesi düştü. Bunun etkisi, kurak arazilerin genişlemesinde ve Güney Irak'ta daha fazla toprağın sular altında kalmasında görüldü. Bununla beraber ekinleri ve bahçeleriyle mamur bazı yerler de kalmıştı. Haraç gibi olağan vergilerin yükü ağırlaştı. Vergi toplama memurlarının ve yöneticilerin açgözlülüğü, garantörler(*dâminûn*)in hırsı ve gelirin büyük kısmını çalmaları, ticarî mallara ve satılan eşyaya konan damga vergisi, mesken ve akar vergisi, tereke vergisi gibi yeni yeni vergilerin ihdas edilmesi, durumu daha da ağırlaştırdı. Daha kötüsü, bütün bunlar yardım (*musâ'ade*) ve "farz" adları altında, ama zorla ve düzensiz, sınırsız bir şekilde yüklenen diğer yükümlülüklere ilaveten meydana geliyordu. Ayrıca, cizye de bir süre istisnasız bütün ahaliye yüklenmişti.

37 İbn Fadlillah el-Umerî, Moğollar'ın [iktâ'] düzeni hakkında şöyle der: "Hülâgu'nun bu memleketleri ele geçirmesinden itibaren her bir askerî birliğe, üzerinde yaşamaları için, haleflerin seleflerden tevarüs ettiği bir arazi tahsis edildiği; burada evlerin ve gıda ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir ekim alanının bulunduğu; fakat tarım ve çiftçilikle geçinmedikleri anlatılır." Şu sözleriyle de veraset özelliğini vurgular: "Emîrler ve askerlere ait olanların herhangi bir yazılı belgesi olmazdı; zira her bir grup kendine ait olanları babalarından alırdı." Sonra şu sözleriyle onların haklarının çerçevesini gösterir." (...) ve köylerden gelen sürekli gelirler de mülk gibi sahibinin elinde kalır ve onda istediği gibi tasarrufta bulunurdu: İstediğine satabilir, vasiyet edebilir veya vakfedebilirdi." (*Subhu'l-A'şâ*, c. 4, s. 425, 426, 427).

38 Daha önce de "garanti sözleşmesi" diye tercüme etmeye çalıştığımız "daman" uygulaması, Osmanlılar'da "iltizam" olarak isimlendirilecek olan uygulamaya benziyor. Bu durumda "garantörler" şeklinde tercüme ettiğimiz sınıfın da "mültezimler"e tekabül ettiği söylenebilir. (Çeviren)

Vergilerin ağırlaşması ve sulama sistemine gösterilen ilginin azalması, ahalinin iktisadî durumunun gerilemesine, hatta şehirlerin çoğunun çökmesine yol açtığı gibi, merkezî otoritenin zayıflaması da bedevîlerin faaliyetlerinin artmasına, ticaret yollarını kesmelerine ve genel hayata zarar vermelerine yardım etti.

Moğol istilâsının etkilerinden bir tanesi de Irak'ın Arap memleketlerinden koparılıp, İran'a ve Uzak Doğu'ya bağlanması ve kara ticaretinin doğuya yöneltilmesiydi. İran'la, Orta Asya ve Çin'le olan kara ticareti genişledi. Irak'ın Hindistan'la olan canlı deniz ticareti devam etti, ama Suriye ve Mısır'la olan ticareti hemen hemen kesildi. Sonra, bedevîlerin etkinlikleri de ticaretin engellenmesinde büyük bir rol oynadı ve Moğollar'la Memlukler arasındaki ilişkilerin gerginliği bunu pekiştirdi. Vergilerin ağırlığının tüccarı ezmekte oluşu, yine zaman zaman parayla oynanması, ağırlıklarının değişik ve baskılarının karışık olmasının ticareti olumsuz ve bozucu yönde etkilemekte oluşu da bunlara eklenir.

Moğol istilası bazı grupların göç etmesine yol açmak ve teşkilatlanmalarına karşı çıkmak suretiyle zenâatkarlara zarar vermiş ise de, sanayi teknik bakımdan eski seviyesine tekrar ulaşmış, hatta bazen canlı bir gelişme göstererek, Irak sanayi ürünlerinin yeniden büyük bir çeşitliliğe ve rağbete kavuşmasına imkân sağlayabilmişti. Bazı çeşitleri dışarda da şöhret bulmuştu. Irak camı, kusursuzluğu ve çok aranır oluşuyla şöhret bulmuştu. Irak silahları Hindistan'a kadar gidiyor, ipek elbiseler ihraç ediliyordu. Bağdat kâğıdı da en ünlü ve kitap yazımı için en uygun kâğıt türüydü.[39]

Fakat ilgili memleketlerin kendilerine tamamen yabancı bir idareye boyun eğdiklerini, merkezlerini ve özgürlüklerini kaybettiklerini, hilâfetin gölgesinde buldukları imkânları, teşvik ve yardımı yitirdiklerini ve bundan dolayı iktisadî ve genel hayatlarının çeşitli yanlarında bir çöküşün meydana gelmesinin tabiî olduğunu da belirtmeliyiz.

---

39 Bakınız, Ca'fer Hasbâk, *el-Irâk fî Ahdi'l-Moğul el-İlhâniyyîn*, Bağdat, 1968.

XXV

Bu dönemde, Memluklar da hicrî 648-923 ve milâdî 1250-1517 yılları arasında Mısır'da hükümran oldu. Yalnız onların siyasetini anlayabilmek için onlardan önceki Fâtımîler'le Eyyûbîler'in siyasetlerine temas etmekte fayda vardır. Fâtımîler (h. 358-567 ve m. 969-1171), Mısır'daki toprak düzeninde kayda değer bir değişiklik yapmadılar. Toprakların ve mukâta'aların garanti sözleşmesi (*damân*) yoluyla verilmesi temeline dayanan eski düzen devam etti. Makrîzî bunu şu sözleriyle tasvir eder:

> Arazi kontrat(*kabâle*)larının hazırlandığı zamanlar, Mısır haraç yetkilisi (*mütevellî*) gelip yerini alırdı... O sırada köy ve şehirlerden gelen insanlar da toplanmış olurdu. Birtakım adamlar kalkıp, her bir muameleyi sırasıyla ahaliye ilan ederken, haraç kâtipleri de haraç yetkilisinin huzurunda insanların pazarlık sonucunda kabul ettikleri nihaî meblağları onlar için kayda geçirirlerdi.

Kontrat (*kabâle*) süreleri, sulamanın ve toprak bakımının gereklerine uygun olarak, normalde dört seneydi. Toprağı alan (*mutekabbil*), ziraî faaliyetlerden, köprü ve kanalların ıslâhından sorumlu olurdu ve bu maksatla yaptığı harcamalar, haraç dîvânındaki bazı kriterlere göre hesabından düşürülürdü. Gerekli vergiyi de, mutâd olduğu üzere, her sene üç taksit halinde öderdi. Ayrıca her otuz senede bir, toprağın durumunu değerlendirmek ve buna uygun olarak yeniden vergi takdirinde bulunmak üzere genel bir arazi ölçümü yapılırdı.[40]

Fâtımîler'in vergi işleri için birden fazla "dîvân" kurdukları ve her bir dîvânın bir veya daha fazla mıntıka veya vergiden sorumlu olduğu görülür. Bu dîvânların yönetimi şu üç yoldan biriyle devredilirdi: "Emanet", "bezl" veya "damân". Eğer kişi, "dîvân"ı emanet yoluyla devralmışsa, "çabasının ürünü kendisine ait olup, emanete karşı herhangi bir hiyaneti ortaya çıkmadıkça bu hak kendisinde kalırdı." Eğer, "bezl" (ihsan veya terk) yoluyla devralmışsa, bu onun eskisinden daha yüksek veya en azından ona eşit bir geli-

40 el-Makrîzî, *el-Hıtat*, (Bulak baskısı), c. 1, s. 82-83.

ri sağlayacağı anlamına gelirdi. Eğer "damân" [garanti sözleşmesi] yoluyla devralmışsa, o takdirde de açık arttırma sonucunda belirlenmiş bir meblağı ödemekle yükümlü olurdu.[41]

Fâtımîler döneminin sonlarında (h. 466/m. 1073 yılının başlarında), askerî unsurların hâkim duruma geçmeleri sonucu olarak bir değişme meydana geldi ve bundan sonra, dîvânın gözetimi altında kalmaya devam etmekle beraber, topraklar yöneticiler(umerâ')e ve askerlere iktâ' edilmeye başlandı. İktâ' edilen bu yerlerin devlet topraklarından olduğu anlaşılıyor ve muhtemelen "damân" yolundan hareketle başlamıştı. Yöneticilere iktâ' edilen yerler, gelirleri itibariyle seçkin iken askerlere iktâ' edilen yerler daha düşük kaliteliydi. Bazı yöneticilerin toprak üzerinde kendi mülkleriymişçesine tasarrufta bulunarak, bağ-bahçe diktiği, binalar ve pres evleri inşa ettiği, yine bir kısmının dîvânlara ait mülklere tecavüzde bulunarak kendi emlâkine kattığı biliniyor. Bütün bunlar h. 501/m. 1107-1108 senesinde arazilerin yeniden kadastroya tabi tutulmasına yol açmış ve iktâ'ların durumu, askerler arasında açılan müzayedeler sonucunda yeniden belirlenmişti; ancak iktâ' süresi, bu defa otuz yıl olarak tespit edilmişti. Makrîzî'nin yazdıklarından, ayrıca, bazı iktâ' sahiplerinin ve "vergi garantörleri"(*ashâbu'd-damân*)nin beklenen gelirden daha azını ödedikleri ve devletin "bakiyeler" adı altında çok büyük meblağların üzerini çizmek zorunda kaldığı anlaşılıyor. Muhtemelen bu gelişmeler, Eyyûbîler zamanında askerî iktâ'ın ihdâs edilmesine zemin hazırladı. Her şeye rağmen, mâlî idarenin dîvânları denetlemeye devam ettiği de açıkça bilinmektedir.

Eyyûbîler dönemi (h. 567-648 ve m. 1171-1250), askerî unsurların kontrolü ele geçirmeleri ve Selçuklular çizgisine uygun bir askerî iktâ' rejiminin geri getirilmesi konusunda yeni bir aşamayı temsil eder. Makrîzî şöyle der: "Eyyûb'un oğlu Yûsuf'un oğlu Salâheddîn'in zamanından günümüze kadar Mısır'ın bütün toprakları hükümdar ile onun yöneticileri ve askerlerine iktâ' edilegelmiştir."[42] Topraklar ve köyler, yöneticiler ve askerler arasında iktâ' olarak bölüştürülmüş, bir kısmı da iktâ' olarak hüküm-

41 İbnu's-Sâbî, *Kavânînu'd-Devânîn*, s. 298-300. Ayrıca, *Encyclopedia of Islam*'ın Profesör Becker tarafından yazılan "Egypt" maddesine bakınız.

42 el-Makrîzî, *el-Hıtat*, (Bulak baskısı), c. 1, s. 97.

dara bırakılmıştı. Bazı topraklar ise iktâ' olarak kabilelere verilmişti (Şarkiyye ve Buhayra'da olduğu gibi). İlave vergi ve resimlerin, Fâtımîler'in son zamanlarında artarak, gıda ve dokuma mallarını, hayvanları ve tüm satış mallarını kapsar ve halkı ezer hale geldiği, bundan dolayı Selâhaddîn tarafından kaldırıldığı, fakat daha sonra tekrar konduğu görülür. Genel denetim merkezin yetkisinde olmakla beraber, sivil yönetim zayıfladığından, artık bir daha askerler karşısında etkili olamamıştı. Son dönem Eyyûbîler'inin Memlûklar'a dayanır hale gelmeleri, Eyyûbîler arasında aile içi kavgaların ve bölünmelerin artması gibi gelişmelerle birlikte bu durum, h. 648/m. 1250 yılında yönetimin Memlûklar'a geçmesine yol açtı. Böylece askerlerin hâkimiyeti tamamlanmış oldu. Buna bütünsel bir değişme eşlik etti ve sivil yönetim sona erdi.

Memlûklar (h. 648-923 ve m. 1250-1517), Eyyûbîler'in siyasî çizgisini devraldı. Suriye'yi kendi topraklarına kattılar ve milâdî 1291 yılında Akka'daki son kalelerini de zaptedinceye kadar Haçlılar'ın kalıntılarına karşı sürekli savaştılar. Bundan daha önemlisi, Moğollar'ın ilerleyişini durduran bir set oluşturmalarıdır. Nitekim milâdî 1260 yılında Ayn Câlût mevkiinde Müslümanların onlara karşı ilk zaferini kazandılar ve İlhanlılar'ın saldırılarını defalarca püskürttüler. Kahire'yi ikinci bir Bağdat olmaktan kurtarmışlar, medenî gelişme bakımından Mısır'da bir süreklilik sağlamışlar ve kurumlarını korumuşlardı. Aynı şekilde, bir gölge Abbâsî hilâfetini kurmuşlar ve bu olay, Müslüman Arap dünyasında ağırlık merkezinin Mısır'a kayışının sembolü olmuştu.

Memlûklar devleti, iktâ' esasına dayanan (iktâî: feodal) bir devletti.[43] Fakat bu, toprak mülkiyetine değil, vergi gelirlerine dayanan bir iktâ' düzeni (feodalite) idi. Güçleri, önce devşirilen, sonra eğitilip âzâd edilen kölelere dayanıyordu. Yönetimi tekellerinde tutuyorlar ve böylece ahali üzerinde egemen ecnebî bir aristokrat sınıf oluşturuyorlardı.

Askerî iktâ' düzeni, Memlûklar zamanında, Mısır'a, Şam mem-

43 Memlûklar hakkında bakınız: N. Ziadah, *Urban Life in Syria under the Mamluks*; A. N. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon (1250-1900)*; M. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à L'époque des Mamelouks.*

leketleri denen Suriye, Filistin ve Lübnan'a yayıldı. İktâ', maaş yerine ve askerî hizmetler karşılığı olarak veriliyor, genişliği ile ona dayanan askerlerin sayısı yekdiğeriyle orantılı oluyordu. Hükümdar (sultan), iktâ' sahiplerinin başında yer alıyordu. Diğer taraftan, emîrler(umerâ')in de iktâ'ları vardı[44] ki her biri, durumuna göre beş ilâ yüz arasında değişen sayıda asker temin ediyordu ve iktâ' gelirinin üçte ikisini kullar(*memâlik*: azatlı köleler)ına tahsis etmesi gerekiyordu. Ayrıca, "halka askerleri" (*ecnâdu'l-halka*) ile "hükümdar kulları"(*memâliku's-sultaniyye*)na verilen daha küçük ölçekli iktâ'lar vardı. İktâ' sahibi Kahire'de veya iktâ'ının bulunduğu bölgenin merkezinde oturur ve sadece iktâ'ın geliriyle ilgilenirdi. Nihayet, özel durumları göz önüne alınarak, bazı kabile reisleri(şeyh)ne de, güvenliği sağlamak, sahilleri kontrol etmek ve Memluk ordusuyla birlikte bazı çarpışmalara katılmak gibi bir takım hizmetler mukabilinde iktâ'lar verildiği olurdu.

Eyyûbîler uygulamasında iktâ' verasete tabiydi ve bunun, Nûreddîn Zengî (m. 1146-1173) zamanından beri alışılagelmiş bir uygulama olduğu anlaşılıyor. Ancak, Memlûklar bunu ortadan kaldırmaya, iktâ' sahiplerini gittikçe artan bir şekilde merkeze bağlamaya yöneldiler. Merkezin otoritesini pekiştirmenin pratik bir yolu olarak, zaman zaman "rûk" veya arazi ölçümü yapıp, bunları yeniden bölüştürme cihetine gittiler. Hatta on dördüncü yüzyılın başlarında (m. 1313-1315) daha ileri giderek, hizmet iktâ'ları oldukları özelliğini vurgulamak üzere, tek bir mahalde iktâ' vermek yerine, iktâ sahiplerinin bu haklarını çeşitli mekânlara dağıtarak vermeye başladılar. Belki de onlara "irfak iktâ'ı"[45] denmesi, bu anlamı ifade eder.

---

44 Memlûklar'ın nizami ordusu üç ana birlikten meydana gelirdi: 1. "Ecnâdu'l-halka" (Halka askerleri). Bunlar atlı "sipahîler" olup, kul statüsünde olmadan hükümdardan emir alırlardı. 2. "Memâliku's-sultâniyye". Bunlar hükümdarın kulları olup, ona bağlıydılar. 3. Emîrler ve onların kulları. "Emîr" lakabı, en az beş kişiden oluşan bir azatlı köle (kul) birliğine komuta eden süvari(*fâris*)ler için kullanılırdı. Memlûklar Devleti, her birinin başında bir "saltanat naibi" bulunan çok sayıda "memleket"e ayrılırdı. Her bir "memleket"in kendine ait emîrleri ve süvarileri vardı.

45 Sübkî şöyle der: "Bu zamanda bilinen iktâ'lar, sadece irfak iktâ'larıydı." ["İrfak" kelimesi, sözlükte, hizmet etmek, faydalı olmak, faydası dokunmak, yardım etmek, arkadaşlık etmek, eşlik etmek, iliştirmek, eklemek gibi anlamlara gelir. Çeviren.]

Makrîzî, Memlûklar zamanındaki arazileri anlatırken aşağıdaki yedi sınıftan söz eder:

1. Hükümdar dîvânına ait olup, geliri hazineye giden araziler,

2. Emîrlere ve askerlere iktâ' edilen yerler,

3 ve 4. Bunların birinci grubu, "câmi, medrese, ferânik(?) ve hayır işleri ile bu toprakları vakfedenlerin sülaleleri ve serbest bırakılmış köleleri için vakfedilmişti. İkinci grupta ise "bazı kimselerin elinde olup, ya bir mescid veya caminin işlerine baktıkları için, ya da herhangi bir iş karşılığı olmadan yararlandıkları araziler" yer alırdı.

5- Mülk araziler. Makrîzî, bunların beytülmal'den satın alındığını düşünür.

6 ve 7. Mer'alar ve boş topraklar[46].

Bunlar arasında iktâ'ların, asıl ve hâkim unsuru teşkil ettiği açıktır.

İktâ' sahiplerinin, iktâ'larının bir kısmını herhangi bir hizmet şartına bağlı olmaksızın, ya askerî arazi (Memlûkların dul ve yetimleriyle emeklilere tahsis edilen arazilerdi, bunlar), ya da mülk arazi haline dönüştürerek kendi soylarına bırakmaya çalıştıkları görülür. Küçük emlak sahiplerinin uğradığı ve onları emîrlerin himayelerine sığınmaya, arazilerini onlara "ilcâ" etmeye iten zulümler de bunu kolaylaştırmıştı. Nitekim bu tür insanlar, ekseriya kiracı durumuna düşüyor ve topraklar da yeni efendinin mülkü haline geliyordu. İktâ' sahiplerinin bir kısmı ise vakıf yolunu seçerek, toprakları ifrağ ve temlik edilemeyen geçim kaynaklarına dönüştürüyor, varislerini de bunlar üzerine vekil tayin ediyor ve böylece geleceklerini garanti altına alıyorlardı.

Diğer taraftan, kabilelerin de bir ağırlığı vardı. Bu sayede, bazı kabile reislerinin geniş toprakları kontrolleri altına almaları ve bir kısmının büyük mülk ve nüfuza sahip feodal derebeyleri haline gelmeleri mümkün olmuştu. Böylece, Memlûklar döneminin sonlarında, özel ikta'lar [malikâneler] ve vakıflar önemli ölçüde genişlemişti.

Çiftçiler(fellâhlar)in durumu bozulmuş ve kötüleşmişti. Muamelelerine feodal (iktâ'cı) bir atmosfer hâkimdi. Toprak kirası öde-

46 el-Makrîzî, *el-Hıtat*, (Bulak baskısı), c. 1, s. 97.

mek zorundaydılar. Bu, Suriye'de "mukâseme hissesi" olup, toprağın verimliliği, yeri ve sulama şekline göre hasadın 1/8 ile 1/2'si arasında değişiyordu. Mısır'da ise bu, toprağın cinsine bağlı sabit bir kira bedeli olan "haraç"tı. Çiftçinin, bundan sonra, üretimin kendi payına düşen kısmından "öşür" de ödemesi gerekiyordu. Onlar, ayrıca, "hediyeler", değirmen resimleri, taşı(n)ma vergileri gibi Suriye'de geçerli ve "ziyafet ve hediye" resimleri, set ve kanal vergisi, çobanlık ücreti gibi Mısır'da geçerli sabit olmayan ve sınırları belirlenmemiş olan ek vergi ve resimler ödemekle yükümlüydü. Bu vergi ve resimlere kumaş ile buğday, zeytin, et ve balık gibi gıda malları üzerine konan alım-satım vergileri eklendiğinde çiftçinin altında ezildiği ağır yükün boyutları anlaşılır. Üstelik bütün bunların yanı sıra, feodal beyler toprak kirasıyla, ortaklık payıyla ve bunlara ilişkin artışlarla oynayıp duruyordu. Böyle olunca, köylünün kendi çabasının ürününden pek az nasiplenmesine şaşmamak gerekir. Makrîzî kendi çağındaki durumu şöyle tasvir eder:

> İktâ'ları içinde yer alan topraklara el uzattılar... Kira bedellerini arttırdılar... Her sene kira arttırmayı alışkanlık haline getirdiler; öyle ki bu dönemde bir feddan[bir alan ölçüsü]lık alanın kirası on katına kadar çıktı... Tabiî, birim toprağın kirası katlanınca(...), tohum, ekme, biçme ve diğer kalemlerin maliyeti artınca, vâli ve âmillerin verdikleri zarar büyüyüp çiftçiler üzerindeki baskıları şiddetlenince, köprü vesaire yapımındaki yükümlülükler çoğalınca(...) köylerin büyük kısmı harap oldu, arazilerin çoğu tarım dışı kaldı ve gelirler azaldı... Zira köylülerin ekserisi, yıllarca süren sıkıntılar ve hayvan telefatından dolayı ya ölmüş, ya da çeşitli memleketlere dağılmıştı..."[47]

Çiftçiler yeni bir kölelik haline maruz kaldılar. Artık kendi durumlarını veya şartlarını değiştiremiyorlardı; çünkü daimî köle halini almışlardı. O dönemde yaşamış olan Makrîzî (öl. h. 845/m. 1442) ve Subkî (öl. h. 744/m. 1343) gibi bazı tarihçiler, bu duruma karşı çıkmışlar ve şiddetli tenkitlerde bulunmuşlardı. Makrîzî, "bugün fellâhlık denen" bid'atın Memlûklar'dan önce bilinmediğini ve köylerde ikamet eden ziraatçilerin "yerleşik fellâh" diye isimlendirilip, o mıntıkanın iktâ'ına sahip kimsenin köleleri haline geldiklerini, ancak satılmaları veya serbest bırakılmaları umudunun

47 Bakınız: Makrîzî, *İğâsatu'l-Ummah bi Keşfi'l-Gummah*, 2. B., s. 45-47.

hiç bulunmayıp, kendilerinin ve çocuklarının artık köle olarak kalmaya devam edecek olduklarını anlatır.[48] "Fellâh", bir zulüm veya baskıdan dolayı kaçtığında zorla geri getirilir ve feodal beyin onu cezalandırma ve angarya yükleme hakkı doğardı. Bu durumu çok sayıdaki vergi ve resimle birlikte düşündüğümüzde, özellikle kabilelere ait mıntıkalarda çıkış imkânı bulan mükerrer fellâh [çiftçi] isyanlarının sebebini anlarız.[49] Makrîzî bu fenomeni şu sözleriyle tahlil eder:

> Kırsal kesimdeki ahali, [malî] yükümlülüklerin çoğalması ve zulümlerin çeşitlenmesi sebebiyle zayıflayınca durumları bozuldu ve paramparça olarak yurtlarını terk ettiler. Bundan dolayı vergi gelirleri, az ekim yapılması ve valilerin baskısı sebebiyle ahalinin göçmesinden dolayı da mahsul miktârı azaldı. Bu durum kır ahalisinin ayaklanmasına, hırsız ve yol kesicilerin çoğalmasına neden oldu. Yollar korkulu duruma ve büyük tehlikelerin göze alınması dışında, beldelerle ulaşım imkânsız hale geldi.[50]

XXVI

Memlûklar'dan önce Doğu ile Batı arasındaki ticaret canlıydı. Fakat milâdî on üçüncü yüzyılın ortalarında iki faktörden etkilenmişti. Bunlardan birincisi Batı ile siyasî çatışmanın ve Haçlı sefer-

48 El-Makrîzî, *el-Hıtat*, (Bulak baskısı), c. 1, s. 85-86. Subkî de şöyle der: "Dîvânu'l-Ceyş(askerî divan)in çirkinliklerinden biri de iktâ' edilmiş yerlerdeki çiftçileri, ekip-biçmeye zorlamalarıydı. Hâlbuki çiftçiler, [hukûken]hür olup, hiç kimsenin emri altında değillerdi; kendi kendilerinin emîri durumundaydılar. Meselâ, Şam'da, üç senesini doldurmadan köyünü terk edenler, yakalanıp zorla buraya geri getirilir ve çiftçilik yapmaya mecbur tutulurdu. Şam dışındaki yerlerde ise durum daha da kötüydü. Bunların hiç biri caiz olmayıp, beldeler bu yollara başvurulmadan da imar edilebilir. Hatta bu tür yollarla beldeler ancak tahrip edilebilir; zira bunlar insanları sıkıntıya sokar." (*Muîdu'n-Niam ve Mubîdu'n-Nikem*, s. 34).

49 Bakınız: A.N. Poliak, *Les révoltes populaires en Egypte à l'époque des Mamelouks...*, R.E.I., 8 (1934), s. 251-273.

50 el-Makrîzî, *İğâsetu'l-Umme*, s. 44-45.

lerinin başlamasıydı. İkincisi ise Moğollar'ın sahneye çıkması ve onların teşvik ve koruması altında İran yoluyla Ermenistan'a ve Akdeniz limanlarına uzanan canlı bir kara ticaretinin ortaya çıkmasıydı. Bu gelişmeyle Baharat Yolu, on dördüncü yüzyıl ortalarına kadar bir daha Mısır ve Suriye'ye dönmedi.

Memlûklar gelişme dönemlerinde, sağladığı genel refah ve hazine gelirleri sebebiyle, ticareti teşvik etmeye özel bir önem verdiler. Avrupa'yla, özellikle İtalya ve Güney Fransa şehirleriyle olan ticareti teşvik ettiler. Bunun sonucu olarak bazı liman ve şehirlerde, özellikle İskenderiye, Şam ve Beyrut'ta Avrupalılara ait ticaret merkezleri ortaya çıktı. Daha önemlisi, Hindistan ve Uzak Doğu ile olan ticareti de teşvik ettiler. Öyle ki Mısır, bu ticaretin başlıca merkezi haline geldi. Bu ticaretin en büyük kısmı Kızıl Deniz yoluyla oluyor ve ilgili memleketler bundan büyük istifadeler sağlıyordu. Ayrıca, İran'la yapılan ticarete ilaveten, Basra Körfezi-Şam yoluyla da ticaret yapılıyordu. Sonuç olarak, on dördüncü yüzyıl içinde Mısır ve Suriye'de ticaret gelişerek, İskenderiye, Şam ve Haleb en zengin ticaret merkezleri arasına giriyordu.

Fakat Çerkes kökenli Memlûklar hâkimiyeti ele geçirdikten sonra, refah ve istikrar dönemi sarsılmaya başladı (m. 1382). Bunlar, Memlûk Devleti'ni çeyrek yüzyıl süren bir iç savaş cehenneminin içine sokan maceracı ve açgözlü bir güruhtu. Yönetimdeki zaaf, bedevîleri ve Türkmenleri sürekli olarak ayaklanmaya cesaretlendiriyor ve bunlar Suriye ve Mısır'daki ziraî mıntıkalarda yıkıcı faaliyetlerde bulunuyordu. Aynı şekilde, Tatarlara ilaveten batılı korsanların saldırıları da artmıştı. Nitekim batılı korsanlar sürekli olarak Müslüman gemilere ve sahil mıntıkalarına hücumlarda bulunurken, Timurlenk gelerek Şam ve Haleb'i silip süpürmüş, bu iki şehri yakıp yıkarak, binlerce usta ve sanatkârı Semerkand'a nakletmişti (m. 1400-1401). Dış ve özellikle iç savaşlar genel iktisadî hayata büyük zarar vermiş, şehirlerdeki ve kırsal alanlardaki üretim gücünü büyük ölçüde düşürmüştü. Bu krize, pahalılık ve açlıkların tekrarlanmasının yanı sıra, para sisteminin çöküşü de eşlik etmişti.

Bunu, on beşinci asrın yirmili yıllarında başlayıp altmışlı yılların sonlarına kadar devam eden nisbî bir istikrar ve yeniden canlanış dönemi izledi. Bu dönemde ticaret ve sanayi yeniden toparlandı,

para durumu da istikrara kavuştu. Fakat Memlûklar'ın imkânlarını aşan bazı kuvvetler, onların devletine eski müreffeh halinin gölgesinden başka bir şey bırakmamıştı. Kuzeyden Osmanlı tehdidi, bağlı devletlerle olan savaşlar, korsanların tehditleri, bedevîlerin saldırı ve tahribatlarının yeniden ortaya çıkması, donanma ve orduyu güçlendirme zorunluluğu ve bütün bunlara ilaveten Portekizlilerin arzettiği tehlike Memlûk Devleti'nin sahip olduğu imkânları yiyip tüketmişti. Sonuç, neticede ne olacağına bakmaksızın, mümkün olan en yüksek geliri sağlamayı hedefleyen bir politikanın izlenmesi olmuştu. Nitekim çeşitli üretim ve satış faaliyetlerine vergiler konmuş ve bu uygulama hemen hemen bütün malları kapsamı içine almıştı. Memlûklar, müdahaleci bir politika izleyerek ticarî kârlara dahi ortak olmaya çalışmışlar ve ticaret malları üzerindeki geçiş resmini arttırmışlardı. Barsbay (m. 1422-1438) zamanından itibaren şeker ve pamuk gibi temel ürünlerde tekel politikası uygulamışlar, ayrıca baharat ticaretinde de tekelciliğe giderek Avrupalılara olan satışlarda yüksek fiyatlar uygulamaya başlamışlardı ki bu, Avrupalılarda şiddetli bir tepkiye yol açmıştı. Ahaliyi de bazı malları belirli bir fiyat üzerinden hükümdar veya temsilcilerinden satın almaya mecbur tutmuşlardı. Valilerin Suriye'deki hegemonyaları ise daha şiddetliydi. Bu anlattıklarımıza Memlûkların bir kazanç vasıtası olarak para değeriyle oynamalarını, kriz dönemlerinde tüccarlara spesifik vergiler yüklemelerini ve bunun, ticareti çok olumsuz şekilde etkilediğini de eklemek gerekir.

Lakin öldürücü darbe Portekizlilerden gelmişti.

Portekizliler iktisadî hâkimiyeti ellerine geçirmek, hatta şark ticaretini tekellerine almak istiyorlardı. Bununla beraber, bir kutsal savaşa hizmet ettikleri inancını da hep taşıyorlardı. Bu inanca, Müslümanların zorba bir düşmana karşı cihad etme duyarlığı tekabül ediyordu.[51]

Portekizlilerden önce Hint ve Uzak Doğu ticareti Müslümanların elinde olup, bunların büyük kısmını Arap Yarımadası'nın güney ve doğu sahillerindeki Araplar teşkil ediyordu. Bu ticaretin deniz yolu, Hindistan'dan Hürmüz'e geliyor, oradan da ya Körfez yolundan ilerleyerek Basra'ya ulaşıyor ve oradan Haleb'e yöneliyordu,

51 Bakınız, R. B. Serjeant, *The Portugese Off the South Arabian Coast*, s. 2.

ya da deniz yoluyla devam ederek, Aden ve Cidde'ye, daha sonra Kahire'ye ulaşıyordu. Bu ana yolun bir yan kolu ise Doğu Afrika'yla olan ticaret hattıydı ki çoğunlukla Arapların elindeydi. Asırlardan beri devam edegeldiği gibi bu ticaret yolu, mevsim rüzgârlarının durumuyla uyum içindeydi.

Vasco de Gama, 1492 (m.) yılında Doğu Afrika sahilleri üzerinde Mozambik'ten Malindi'ye uzanan önemli Arap merkezlerine bir araştırma ziyaretine çıktı. 1499 yılında ise Ümit Burnu'nu geçerek Kilva'dan Hindistan'a açıldı ve Kalikut'a ulaşarak, Uzak Doğu ile Avrupa arasında direkt bir ticaret yolu açtı. Portekizlilerin stratejisi Hindistan'da ticaret merkezleri tesis etmek ve ticarî faaliyeti kontrol altında tutan diğer merkezlere hâkim olmak şeklinde özetlenmekte olup, böylece baharat ticareti üzerinde tam bir hâkimiyet elde etmek istiyorlardı.

Nitekim Portekizliler, Hindistan'da ticaret merkezleri kurarak, kendi başlarına ve -daha önceleri çok sayıda geçiş resimlerine tabi olmaları sonucu yükselmiş olan- eski fiyatlarından çok daha düşük fiyatlarla Avrupa'ya mal taşımaya başladılar. Bununla da kalmayarak Arap ticaretini vurmak maksadıyla Arap gemilerine ve onlarla iş yapan merkezlere karşı savaş açtılar. Esas savaş fiilen Arap limanları ile Arap ticaret gemilerine karşı veriliyordu. 1505 yılında d'Almeida, Afrika ile Hindistan arasındaki altı stratejik ve ticarî noktada askerî merkezler kurmak üzere aldığı emirlerle Lizbon'dan büyük bir donanma eşliğinde denize açıldı. Onun kuvvetleri karşısında (Doğu Afrika'daki) Mombasa, Kilva ve Safale tutunamayıp düştü. İzleyen yılda Albuquerque, Aden Körfezi ile Kızıl Deniz girişine hâkim bir üs elde etmek ve böylece bu denizi İslâm gemilerine kapamak maksadıyla Sokotra'yı işgal etti. Albuquerque bu defa Basra Körfezi girişine hâkim olmak maksadıyla Hürmüz ülkesini vurmayı kararlaştırarak Maskat ve Hurfekan gibi limanlara saldırdı. Buraları yakıp yıktı ve korkunç rezaletler işledi (m. 1507). Nihayet, bütünüyle Hürmüz'ü işgal etti. Böylece Portekizliler, daha önce Kızıl Deniz girişine olduğu gibi, Basra Körfezi girişine de hâkim oldular. Bütün bunlar, Arap memleketleriyle olan ticaretin can damarlarını kesmek amacını güdüyordu. Aynı şekilde, Portekizliler, Doğu Afrika kıyılarına da saldırdılar. 1509 senesine

gelindiğinde bu kıyılara boyun eğdirilmesi çalışmaları tamamlanarak, güneyde Safale ile kuzeyde Berava arasındaki başlıca merkez ve geçiş yerleri onların eline geçmiş bulunuyordu. Arap gemilerine acımasızca saldırılıyordu; öyle ki seyr ü seferleri zor ve tehlike dolu bir hal aldı. Bu esnada Portekizliler, ana merkezleri olan Koşin'den hareketle, bulundukları yerlerdeki varlıklarını sağlamlaştırmak ve Mısır ile Hindistan arasındaki ticaret akımını durdurmak için vargüçleriyle çalışıyorlardı. Bu durum, Mısır üzerinde iktisadî bakımdan şiddetli ve kalıcı etkilere yol açtı. Memlukler bunu fark etmişler; fakat durdurulması için sarfedilen diplomatik gayretler fayda vermemişti. Bunun üzerine, (Hindistan'daki bazı mahallî Müslüman hükümdarlar, Gucerat Sultanı ve Kalikut hükümdarlarıyla anlaştıktan sonra) bir filo göndermişlerdi. Fakat bu filo 1508 yılında, (Bombay'ın güneyindeki) Chaul'da Portekizlileri hezimete uğratmasına rağmen ertesi sene bu defa kendisi hezimete uğramaktan kurtulamamıştı. Portekizli gemilerin ve gemi mürettebatının üstünlüğü, denizde üstünlüğün onlara geçmesini sağlamıştı.

Albuquerque, Portekiz sömürgelerine bir yönetici tayin ediyor (m. 1509) ve mahallî hükümdarlar üzerindeki hâkimiyetini arttırmak ve Müslüman tüccarların kaynağını kesmek üzere Hindistan kıyıları üzerinde bir hisarlar ve atölyeler zinciri kurmayı düşünüyordu. 1513 yılında, Portekiz gemilerinden kaçan tüccarların sığınağı haline gelmiş olan Aden'i istila etmek istediyse de başarılı olamadı. Memluklar da Portekiz tehlikesine karşı koyma çabalarını yenileyerek, yeni bir üs olarak kullanmak üzere Yemen'i fethetmek istediler. Yemen'e yerleşme hamleleri (m. 1515-1516) başarılı olduysa da Aden'i istila etme teşebbüsleri başarısızlığa uğradı. Bu sırada I. Selim, Mısır'ı fethetti ve Osmanlılar, Arap Yarımadası'nın güneyinde Portekizlilerle karşı karşıya geldi. Osmanlılar, 1536 yılında Irak'ı ele geçirince bu defa da Körfez'de onlarla karşılaştılar. Fakat bu dönemde Portekizliler, Hint Okyanusu üzerinde yoğunlaşmışlardı. Osmanlılarla Portekizliler arasında 1531 yılında (Dîve önünde) ve 1538 yılında çatışmalar çıktı. Bunların sonuncusunda Osmanlı filosu Aden'i alarak, Hindistan'a doğru ilerlemiş; fakat Dîve önünde başarısızlığa uğramıştı. Üçüncü girişim, aynı yüzyılın ortalarında gerçekleşmişti: Pîrî Reis, Aden'i (1547) ve Maskat'ı

(1551) ele geçirmiş ve ondan sonra filoyu Hürmüz'den geçirmeyi düşünmüş, fakat büyük bir zayiat vermişti.

16. Yüzyıl'ın ilk çeyreği sonunda Akdeniz'in doğu kısmının, Avrupa'yla olan baharat ticaretinin merkezî olma rolü sona ermiş ve Avrupa'nın en iyi pazarları Portekizlilere dayanır olmuştu. Arapların doğusu işte böyle kuşatma altına alınmış ve bunun iktisadî ve sosyal hayat üzerinde çok büyük etkileri olmuştu. Ticaretin mecrası da 19. Yüzyıl'a kadar bir daha Akdeniz'e geri dönmedi.

Geçen üç yüzyıla baktığımızda, Arap hükümranlığının sona ererek, Türk asıllı unsurların yönetimi ele geçirdiklerini gördüğümüz gibi, Arap Doğu dünyasının paraya dayalı (nakdî) bir ekonomiden tarıma ve iktâ'a dayalı bir ekonomiye dönüştüğünü görürüz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSADÎ DURAKLAMA, GERİLEME VE YENİ İKTA' DÜZENİ

XXVII

1517 yılında Osmanlılar, Memlûk yönetimine son verdiler ve Suriye ile Mısır onların hâkimiyeti altına girdi. Çok geçmeden Osmanlı egemenliği Kuzey Afrika'da da Merakeş'e kadar uzandı. 1535'de ise Osmanlılar Irak'ı fethederek, Safevîler'le olan bir mücadele devresinden sonra, 1639 yılında burasını nihaî olarak aldılar ve böylece Arap dünyasının hemen hemen tamamı Osmanlı Devleti'nin sınırları içine girmiş oldu.

Osmanlılar, Mısır yönetimini, başına bir vali (paşa, beylerbeyi) koyup, onun yanına askerî komutanlar ile mahallî reislerden oluşan, ona yardım etmek ve onu sınırlamak gibi görev ve yetkileri olan bir dîvân yerleştirerek düzenlediler. Orada bir de garnizon bıraktılar. Ayrıca, köle istihdamı cihetine gittiler. Gürcistan ile Kafkasya'dan çok sayıda yeni köle satın alınarak eğitilmesi ve bunlardan bir kısmının komuta kademelerine kadar yükseltilmesi

sonucu bunlar yavaş yavaş başlıca mahallî güç ve başlıca makam ve mevkilerin esas kaynağı haline geldiler. Ülke, esas itibariyle tarihî ve coğrafî endişelerden etkilenmiş olan eski bir tasnife uyularak oniki sancağa bölündü.

Fetihten hemen sonra Osmanlılar, vakıf veya mülk haline dönüştürülmüş olanlar da dâhil, bütün Memluklü iktâ'larına el koyarak, bunları sultanî (haracî) araziler arasına kattılar. Fakat askerî niteliği ortadan kaldırmakla beraber, arazi düzenlemesinde Memluk iktâ' düzenini esas aldılar. Her birinin sınırlarını ve gerekli vergisini belirleyip, arazileri mukâta'alar şeklinde vermeyi kararlaştırdılar. Fakat bu araziler, askerî hizmet karşılığı olarak "tımar"lar şeklinde değil, işletilecek ve iktâ' sahibinin maaşı düşüldükten sonra gelirleri [merkeze] gönderilecek olan "emanet"ler şeklinde veriliyordu. Haracî arazilerin büyük kısmı, başlangıçta, padişahın İstanbul'daki sivil kulları ile sivil görevliler arasından seçilen ve "emîn" (*umenâ'*: emanet sahipleri, emanetçiler) denilen kimseler arasında dağıtıldı. Bunlar hazineden maaş (*ratib*) alıyor ve geliri oraya teslim ediyorlardı. Mukâta'a[iktâ' edilmiş yer]nın işlerini yürütmede yardımcı olmak üzere "emîn"le beraber bir de "âmîl" tayin ediliyordu. 1524 yılından sonra "emîn" ve "âmil"in askerlerden tayin edilmesi yönünde bir eğilim başgösterdi. Artık, arazi iltizama veriliyor, onların asıl işleri de askerî niteliğini korumaya devam ediyordu. İdarî işleri ise sınırlıydı. Arap kabilelerinin elinde olan yerlerde (Yukarı Mısır'da), arazi, kabile reislerine iktâ' edilmiş kabul ediliyor ve hükümdara senelik bir meblağ ödemekle yükümlü tutuluyorlardı.

Mültezimlerin kendi otoritelerini sağlamlaştırmaya ve kazançlarını arttırmak için baskı yoluna başvurmaya yönelmeleri eğilimi güçlenmeye başladı. Bunu takiben idare emîrler ve beylerden mültezim seçme cihetine gitti. Bu da ayrıca köle kökenlilerin gücünün artıp yoğunlaşmasına yol açtı. 17. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinin sonunda iltizam artık hâkim hale gelmiş ve mukataalar beyler ile devşirmelere verilir olmuştu. Köle kökenlilerin gücünün artması ve valinin otoritesinin zayıflamasıyla devletin toprak üzerindeki mülkiyeti 17. ve 18. yüzyıllar esnasında biçimsel hale gelerek, haracî araziler padişaha ödenecek bir miktar mal ya da para (*hulvan*) karşılığında müzayede yoluyla verilir olmuştu. Mültezim, iltizam gelirlerinden

ayrıca toprak vergisi(*mîrî*)ni öder, "mîrî" ile çiftçiden topladığı gelir (*fayiz*) arasındaki farkı ise kendisi için alıkoyardı. İktâ' uygulamasındakine benzer bir şekilde toprağı ve çiftçileri yönetirdi. Askerî bir iktâ' söz konusu olmadığı halde, adamlarını silahlandırmak, onlara angarya yüklemek ve dilediği şekilde yönetmek hakları vardı. Bazı mültezimler, toprağı oğluna veya dilediğine miras bırakmaya çalışarak, böylece müzayedeyi önlemek isterler; bazen de varisler herhangi bir vasiyet olmadan da, valiye "musâlaha" diye adlandırılan bir meblağ ödeyerek bu hakkı elde ederlerdi. Osmanlı yönetimi bu tür tasarrufları durdurmaya çalışmış; fakat başarılı olamamıştı. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde devlet mülkiyeti zayıflayarak, iltizam eskiden olduğu gibi belli bir dönem için değil, hayat boyu verilir olmuş, hatta tasarruf ve miras haklarını da içerir olmuş (malikâne) ve uygulamada iltizam, özel mülkiyete hayli yaklaşan bir hal almıştı.

Böylece, üç asır içinde, sultanî arazilerin tahsisi üç aşamadan geçmiş oluyordu: "Emanet", sonra "iltizam", en sonunda ve 18. yüzyılın ikinci yarısında "malikâne". Bu aşamaların her biri, Osmanlı hâkimiyetinin Mısır'da zayıflayışının yeni bir yönünü ifade eder. İltizam birinci derecede askerlere verilmekle beraber mültezimler arasında tüccarlara, bürokratlar(*küttâb*)a, din adamlarına ve kabile reislerine de rastlanıyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarında iltizamların çoğu büyük devşirme ailelerinin üyelerine verilir olmuştu. Arazilerin büyük bir kısmı ise padişahların veya bazı mülk sahiplerinin vakfettiği, ya da mültezimlerin kendi sülâlelerine malî bir geliri garanti etmek üzere özel topraklarından vakfettiği "ihbasî rızıklar" veya vakıf arazileri haline gelmişti.

Osmanlılar Mısır'ı fethettiklerinde kaçak çiftçileri köylere geri döndürmek için çalıştılar: Artık sadece kendi topraklarında çalışacaklardı; ya da dilerlerse ücret mukabili olarak bazı kamu işlerinde de çalışabileceklerdi. On altıncı yüzyılın sonlarında çiftçilere, özellikle Nil Deltası'nda, toprak kullanma haklarını çocuklarına miras bırakma izni verildi. Vergi toplama faaliyetleri de dikkatli bir denetime tabi tutulmuştu. Bu tedbirlerin tarımda iyi sonuçları görüldü. Fakat askerî unsurların üstün duruma geçmesi ve aralarında iltizamın yayılması, 17. ve 18. yüzyıllarda onlar karşısında valilerin

zayıf duruma düşmesi, denetimi işlemez hale getirdi ve çiftçilerin korunmasız kaldığı bu ortamda, mültezimlerin açgözlülüğü vergi toplamada aşırılığa yol açtı. Mültezimlerin her köyde bir miktar arazisi olurdu. Aslı itibariyle metrûk topraklar arasında yer alan bu araziler, daha sonra ekili arazilere doğru genişlemiş, çiftçiler (17. Yüzyıl'da) bu arazilerde ücretsiz olarak çalışmaya zorlanır olmuştu. Mültezimler "eserî araziler"(*el-arz el-eseriyye*: haracî araziler veya eski, kadim araziler)e müdahale etmeye ve kendisine bir meblağ ödenmeden miras bırakılmalarına müsaade etmemeye, hatta bazen şu veya bu gerekçeyle varisleri ondan mahrum bırakmaya başlamıştı. Çiftçiler, arazilerin üzerinde kalıp onları ekmeye ve şartlar ne olursa olsun vergi ödemeye mecbur tutulmuştu. On sekizinci yüzyılın ortalarında durum (daha da) bozulmuştu. Mültezimler herhangi bir kontrol olmadan canlarının istediğini yapıyor, kabileler ne zaman isterlerse köylere saldırıyor ve çiftçiler şehirlere kaçıyordu. Çiftçiler kabilelerin saldırılarından ve idarenin finanse edememesi sebebiyle geçimlerini çiftçilerle mültezimlerin sırtına yükleyen askerî grupların tecavüzlerinden ızdırap çekiyordu. Nil Deltası'nda durum buydu. Muhtemelen yukarı Mısır(Said)'da durum farklıydı; zira buradaki çiftçilerin çoğu kabilelere mensuptu ve korunmaları, kabile reislerinin görevleri arasında yer alıyordu. Ayrıca onlar, mültezimlerin Delta'da yüklediği olağanüstü resimlere muhatap olmadıkları gibi, burada mültezimin, Delta'daki gibi, kendine ait toprakları da yoktu. Ancak Ali Kebîr'in (vefat, 1773) ayaklanması ve onu izleyen olaylar, kabilelerin otoritesinin kırılarak topraklarının mültezimler arasında dağıtılmasına yol açmış ve Delta'da geçerli olan durum onlara da uygulanmıştı.

XXVIII

Mehmed Ali Paşa (1805-1849) Mısır'da yönetime gelince ilk elde vergileri gözden geçirdi ve derhal yeni vergiler koydu. Sonra da esas reformlarına girişti. 1811-1814 yılları içinde devşirmelerin hakkından geldi ve iltizam düzenini ilga ederek bu düzen uyarınca verilen bütün arazileri devlete iade etti. Sonra bütün "ihbasî

rızıklar" ile aile vakıflarına ve diğer vakıf türlerine el koydu. Geri kalan araziyi, mülkiyetinin geçerlik durumunu incelemek amacıyla kadastroya tabi tuttu ve belgelerinin yeterli olmadığı gerekçesiyle çoğunu müsadere etti.

Mehmed Ali bütün tarımsal toprakların maliki durumuna geçtikten sonra, toprağı ait olageldiği köyün ahalisi adına yeniden tescil ederek, ahaliyi verginin doğrudan devlete ödenmesinden sorumlu tuttu. Mehmed Ali toprak mülkiyeti düzeninde bir devrim meydana getirmişti: İltizam usûlünü ilga etmiş ve köylerde müşterek mülkiyet konusunda geçerli sistemi ortadan kaldırarak, onun yerine çiftçinin toprak üzerinde fiilen bazı haklara sahip hale geldiği bir düzeni ikame etmişti. Fakat bu düzen içinde çiftçiye, toprağın mülkiyeti değil, sadece tasarruf hakkı verilmişti. Toprak üzerindeki bu hâkimiyet, onun Mısır ekonomisinin çeşitli alanlarında vücuda getirdiği tekel düzeniyle uyum halindeydi.

Mehmed Ali ilke olarak toprak iktâ' etmeye eğilimli olmamakla beraber, (1829 yılından sonra), ekilmeyen ve kadastro esnasında tescil edilmemiş olan topraklardan sadece tasarruf hakkıyla işletmek üzere akraba ve yardımcılarına geniş mukâta'alar (*ib'adiyât*) vermeye başladı. Daha sonra da (1836 yılında) bu arazilerin miras yoluyla büyük oğula kalacağını kararlaştırdı. Belki de böylece mülk sahibi bir aristokrat sınıf vücuda getirmek istiyordu. Tekellerin başarısızlığa uğramasından sonra ihsanların sayısında artış oldu ve bunun etkisi arazi kanunlarında görüldü. Meselâ, Mehmed Ali "ib'adiyât"ın satılmasına veya mülkiyetinin devrine izin verdiği gibi, çiftçilerin de topraklarını rehin bırakmalarına veya tasarruf haklarını devretmelerine izin verdi.

Hidivlik döneminde Said (1854-1863), çiftçinin toprağının varislerine intikal edeceğini karar altına aldı. Yine Said, 5 Ağustos 1858 tarihli kanunu çıkardı ki bu kanun gereğince "ib'adî araziler" ve aynı şekilde "öşrî araziler" (bunlar için öşür ödeniyordu), sahilerinin mülkü olarak kabul ediliyor ve bunlar üzerinde sahiplerine tasarruf hakkı tanınıyordu. "Eserî araziler" (bunlara "haracî araziler" de deniyordu) konusunda da, şeriat uyarınca, mirasa izin veriliyordu. Sonra, bir toprağı aralıksız beş sene ekip, vergisini ödeyen çiftçilere bu toprağın mutlak mülkiyet hakkı verildiği gibi, bir top-

rak üzerinde bina yapan veya sulama dolabı kuran veya ağaç diken kimseler de o toprağın tam mülkiyetine sahip oluyordu.

İsmail (1863-1879) döneminde ise, malî kaynak ihtiyacı neticesi olarak 30 Ağustos 1871 tarihli Mukâbele Kanunu çıkarıldı. Bu kanun uyarınca, haracî arazi sahipleri bir meblağ ödeyerek toprağın mülkiyetine sahip olabiliyorlardı. Hidiv, çiftçilerde bir tereddüt olduğunu görünce, (1872 yılında) "mukâbele" (bedel) ödemeyi zorunlu hale getirdi.

Böylece, arazilerin çoğu özel mülk haline geldi. Nihayet, (1891 yılında) sahiplerinin henüz "mukâbele" ödemediği haracî arazilerin özel mülk haline getirilmesi kararlaştırıldı. Birkaç sene sonra da haracî arazîlerin mülk arazilerle birleştirilmesi ve sahiplerine tam mülkiyet hakkının verilmesi ilan edildi.

Mısır'da özel mülkiyete tabi arazî kısmı sürekli artmıştı. Nitekim bu tür topraklar 19. Yüzyıl'ın ortalarında tarımsal toprakların yedide birinden az iken, aynı yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonunda dörtte birini aşmış ve daha 19. Yüzyıl bitmeden, vakıflar dışındaki bütün tarımsal topraklar özel mülk haline gelmişti.

Bir taraftan tevcih eylediği iktâ'lar, bir taraftan da birikmiş vergilerin ödenmesi karşılığında ailesine ve akrabalarına mensup sermayedarlara "uhde" [uhdesine terk etmek] yoluyla verdiği köyler sebebiyle büyük toprak mülkiyeti Mehmed Ali zamanında görünmeye başlamıştı. "Uhde" sahiplerinin ellerinde şu ya da bu yolla köylerde büyük mülkler oluştu. Keza, sulama projelerinin genişleyerek bazı ticarî kazançlar sağlaması ve Mehmed Ali'nin başarısızlığından sonra devletin sanayii artık desteklememesi, finansörlerin [ya da sermayedarların] toprağa yönelmelerine yol açmıştı. Özellikle İsmail zamanında olduğu gibi, devletin malî sıkıntı içinde olması da büyük toprak alanlarının sermayedarlara satılmasına sebep olmuştu (1879 ile 1900 yılları arasında çeyrek milyon feddanlık arazi satılmıştı). Sonra, vergilerdeki artış çok sayıda çiftçinin kaçıp, bazı köyleri boşaltmasına yol açmış ve arazileri büyük toprak sahiplerine veya kabile reislerine satılmıştı. Keza çiftçilerin borçları çoğaldığında, bu ya toprağa el konulması ya da onun tefecilere satılmasıyla sonuçlanırdı ve 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısında bu durum açık bir problem teşkil ediyordu. Borç verenlerin büyük kısmı ya

yabancı tüccarlar ya da onların yörüngesindeki tefecilerdi. Belli ki toprağın zenginliği ve Mısırlı yöneticilerin ihmalkârlığı, yabancıların toprak alımına yönelmesine sebep olmuş; öyle ki 19. Yüzyıl'ın sonlarında verimli tarımsal toprakların yüzde 10'una sahip hale gelmişlerdi.

Böylece hâkim ailenin üyeleri ile onlara hizmet eden üst düzey devlet görevlilerinden, servet sahiplerinden ve kabile reislerinden oluşan ve tarımsal toprakların en iyilerine sahip olan büyük toprak sahiplerinden müteşekkil (sayı itibariyle) küçük bir sınıf ortaya çıkmıştı. Büyük mülkler devlet kanalıyla oluşmuş ve büyük mülk sahipleri Kahire'de yoğunlaşmıştı.

Diğer taraftan, miras sistemi, mülkiyetin geniş ölçüde parçalanmasına yol açmış ve bu mesele, toprağın satış, hibe veya miras yoluyla beş feddandan daha küçük parçalara bölünmesini yasaklayan Tarımsal Reform Kanunu'na kadar çözülememişti (1952 yılı). Bazı mülk sahipleri ise, toprağın parçalanmasını önlemek üzere vakıf yoluna başvurmuşlardı. Öyle ki, 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında vakıf arazileri, tarımsal toprakların yüzde 10'una ulaşmıştı ki, başka hangi Arap ülkesiyle kıyaslanırsa kıyaslansın, bu gerçekten yüksek bir orandı.

XXIX

Osmanlılar, devletlerini askerî iktâ' esası üzerine kurmuşlardı. Nitekim sultanî arazilerin çoğu zeamet veya tımar şeklinde sipahilere iktâ' olarak verilirdi. Birincinin geliri, ikincisinin gelirinin beş misli civarına ulaşıyordu.[52] Bu iktâ'lar bir askerî hizmet mukabili olarak verilir ve iktâ' alanının genişliği, iktâ' sahibinin temin ettiği atlı askerlerin sayısıyla orantılı olurdu. Atlı sipahiler, Hıristiyan çocukları arasından devşirilip vurucu kuvvetler olarak yetiştirilmek üzere özel ve kapsamlı bir eğitimden geçirilen yeniçeriler veya padişah kullarından farklı olarak, imparatorluğun iktâ'cılarıydılar.

Bu iktâ'larda aslolan, mirasa konu olmayıp, bir askerî hizmet

52 Tımar'ın geliri esas itibariyle 20.000 akçe olup, zeametin geliri de 100.000 akçeyi aşmıyordu.

karşılığı verilmesiydi. İktâ' sahibi arazinin bir kısmının kendisi için ekilmesini isteyebildiği gibi bir kısmını kiraya verebilir veya gelirin bir kısmı karşılığında ekilmek üzere başkasına terk edebilirdi. Güçlü olduğu dönemde devlet tımar ve zeameti dikkatle denetleyerek, baskı ve suistimalleri önler ve sipahi, askerlik veya güvenlikle ilgili görevlerinde yetersiz kaldığı zamanlar değiştirilirdi. Zamanla bu düzen bozuldu. Ateşli silahların gelişmesi, atlıların faydasını azalttı. Tam bu sırada sipahiler de rüşvet yoluyla veya yerlerine başkasını göndermek suretiyle askerî görevlerinden kaçınmaya ve iktâ'ları miras yoluyla geçer hale getirmeye çalışıyorlardı. Yeniçerilere gelince, onlar da özelliklerini kaybederek sayıları hızlı bir şekilde artmaya ve ayırıcı özellikleri daha da hızlı bir şekilde bozulmaya başlamıştı. Bu durum, hükûmeti boş ve korunmasız iktâ'ları alarak, rüşvet etkisi altında yakın çevresindekilere ve maiyeti altındakilere vermeye veya vergi mültezimlerine iktâ' olarak vermeye yöneltti. On sekizinci yüzyılın sonlarında arazinin büyük bir kısmı iltizam sisteminin içine girmişti.

Devletin zayıflaması, idarenin bölünmesi ve bazı mahallî emirliklerin ortaya çıkmasının, çiftçilere el uzatılmasına imkân bırakmadığı bu zamanda, mültezimler, kendi nüfuzlarına dayanarak vergi için belirlenmiş olan meblağları aşıyorlardı. İltizam süresi ne kadar kısaysa zulüm ve soygun da o kadar şiddetli oluyordu. Bu durum, devleti, suistimalleri durdurmak amacıyla 19. Yüzyıl'da ömür boyu iltizam sistemi(malikâne)ne müdahale etmeye yöneltti; fakat uygulama genelleşemedi. Nihayet, 19. Yüzyıl'ın başlarında devlet, III. Selim devrinden başlayarak, iktâ' ve iltizam sistemlerini lağvetmeye yöneldi ve çiftçilerin kendi topraklarına sahip olması, vergilerin de doğrudan doğruya hükûmet tarafından toplanması ilkesinin yerleşmesi yolunda gayret sarfedildi.

Atıfta bulunduğumuz askerî iktâ' sisteminin, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanında geçerli olmayıp, sadece Anadolu ile İmparatorluğun Avrupa'daki kısımlarında uygulandığı ve yerleştiği anlaşılıyor. Aynı dönemlerde Arap Yarımadası, Irak ve Mısır'daki düzenleme ise farklıydı. Ama yaygın durum, padişaha belli bir meblağın ve hazineye belli miktarda verginin ödenmesi karşılığında mukâta'a veya eyaletlerin verilmesiydi. Bu da gösteriyor ki,

Osmanlı toprakları iki farklı sisteme tanıklık etmişti ve muhtemelen bu durum bu farklılığa yol açan bazı tarihî ve coğrafî köklere dayanmaktaydı.

Şimdi de -Lübnan ve Filistin'i de içermek üzere- Suriye ve Irak'a bir göz atalım. Burada ahalinin çeşitliliği, dağlı (*cebelî*) ve ovalı (*sehlî*) kabilelerin bulunuşu, çok çeşitli azınlıkların varlığı, dağ ile ova arasında tabiî çevre bakımından farkların bulunuşu gibi sebeplerle şartlar Mısır'dan farklıydı. Bütün bunlar her bir genel düzen uygulaması girişiminde farklılıklara yol açan faktörler arasında yer alıyordu.

Suriye'de Osmanlı yönetimi Mısır'dakinden çok daha büyük bir değişiklik vücuda getirmişti. Başlangıçta bölgeyi Şam (Dimaşk), Haleb ve Trablus olmak üzere üç eyalete ayırmış, daha sonra, 17. Yüzyıl'ın başlarında dördüncü bir eyalet ihdas etmişti: Sayda. Her bir eyaletin başında, kendi yönetim merkezini satın alan ve geniş bir tasarruf özgürlüğüne sahip olan bir "paşa" bulunurdu. Eyaletler, Osmanlı iktâ' sisteminin esaslarına göre düzenlenmiş olup, toprakların çoğu, birinci derecede, Türk soyundan gelen iktâ' sahipleri arasında bölüştürülmüştü. İktâ'lar, veraseten intikale benzer bir sisteme tabi olup, bunlar için bazı senelik vergiler ödemek ve tebaanın bir kısmıyla bir askerî hizmet sunmak gerekiyordu. Bazı araziler ise kabile reislerine iktâ' ediliyordu. Ayrıca, vakıf arazilerini yöneten bazı nüfuzlu dinî şahsiyetler de vardı.

Devletin zayıflamasıyla, çiftçilerin durumu bozulmuş ve bazı hallerde direkt muhatabı oldukları efendilerinin yarı kölesi haline gelir olmuşlardı. Ancak belirli bir süre için köylerini terk edebilirlerdi; o da efendilerinin izniyle... Bu sonuncusunun onları zorla geri getirme ve istediği cezayı verme hakkı varken çiftçinin, efendisini şikâyet etme hakkı yoktu. Her ne kadar padişah haracı belirlemiş idiyse de iktâ sahibi bundan fazlasını alıyor ve hediye, ondalık ve aralarında angarya çalıştırmanın da yer aldığı benzeri ilave yükümlülükler yüklüyordu.[53] Bu kötü durumlar çeşitli çiftçi

53 Volney, (1875 yılında), çiftçilerden alınan vergiyle nasıl oynandığını anlatır. Bu vergi "mîrî" ile sınırlanmış olmakla beraber, iktâ' sahipleri çiftçilere yeni yükümlülükler getiriyor ve toplanan vergi miktarını arttırmak için hasılâtın eksik gösterildiğinden başlayıp, hırsızlık ithamlarına kadar varan yeni yorumlara başvuruyorlardı. Bunun yanı sıra, askerlerin kendilerine

ayaklanmalarına sebep olmuştu.

Lakin askerlere arazi iktâ' edilmesi esası, kabilelerin bulunduğu mıntıkalarda ciddi bir şekilde uygulanamamıştı; bu kabileler ister dağlı kabileler olsun, isterse ovada veya Irak'ın güneyindeki gibi göller civarında yaşayan kabileler olsun. Ayrıca, Irak'ta olduğu gibi yönetim merkezinden uzaklık, ya da Lübnan gibi dağlık mıntıkalardaki tabiat şartlarının arz ettiği zorluklar, 18. Yüzyıl'da bazı muhteris kimselerin kendilerine özgü bazı yapılar vücuda getirmelerine imkân vermişti. Çiftçiler ağır çalışma şartları ve vergi yükü altında ezilirken, bu tür insanlar yönetimi tekellerinde tutuyor ve kazançlara keyfî bir şekilde el koyuyorlardı.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti, III. Selim'in başlatıp II. Mahmud'un devam ettirdiği bazı yeni ıslahatlar yapmak istedi. Bu meyanda II. Mahmud, 1826 yılında yeniçeri nizamını feshetti ve daha sonra askerî iktâ'lar ile devlet arazilerinin birleştirilmesini emretti. Daha sonra da, 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat hareketi başladı. Bunun amacı eskimiş kanun ve talimatların ilga edilmesi, vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanması, düzenli bir vergi sisteminin getirilmesi ve yönetimdeki bozulmanın giderilmesiydi. Tarımsal toprakların çoğunun hukuken devlet arazisi (mîrî arazi) olduğu; fakat fiilen, devletin bir malik sıfatıyla sahip olduğu hak ve görevlerin, geçen zaman içinde büyük ölçüde iktâ' sahiplerine, daha sonra da durumdan yararlanmakta hiç de geri kalmayan ve hatta mülkiyet benzeri bir hakka sahip olan mültezimlere geçtiği görülür. 1839 tarihli kanun iktâ' ve iltizam usûllerinin ilga edilmesi ve vergi toplama faaliyetlerinin doğrudan doğruya devlet görevlileri eliyle yapılması esasını getiriyordu. 1846 yılında ise yeni bir adım atılarak tapulama sistemi, yani toprağı işleme hakkının devlet tarafından fertlere verilmesi sistemi ihdas edildi. Nihayet, 1858 yılında Osmanlı Arazi Kanunnamesi çıkarıldı.

---

has talepleri oluyor ve çiftçilerin malları ile gelirlerine el uzatıyorlardı. Böylece, çiftçiler mahsullerinin yarısı ile üçte ikisi kadarını vermek zorunda kalıyorlardı. Ayrıca tefeciler vardı. Bunlar çiftçinin sırtından, mahsulünü rehin altına almak sûretiyle, büyük kazançlar sağlayan haris kimselerdi. Aldıkları en düşük faiz % 12 olup, bazen % 30'a kadar çıkabiliyordu. Tarım aletleri de ilkel olup, çiftçiler ancak ihtiyaç miktârı ekim yapıyordu ve durumları da son derece kötüydü.

Islahatların Suriye ve Irak'ta uygulanması tedrici bir şekilde oldu. Görüldüğü gibi, Suriye'de iltizam usûlü, iktâ' usûlünün yerini almıştı. 1839 Kanunu'yla bu usûl kaldırıldıysa da, pratik ve malî güçlükler, çok geçmeden yeniden uygulanmasına yol açtı (1842) ve 1856 yılında bir hatt-ı hümâyûnla kaldırılmasına kadar devam etti. Fakat 1858'de Lübnan'da ve 1886-1887 arasında Cebelu'd-Durûz'da ortaya çıkan çiftçi [veya köylü] ayaklanmalarından anladığımız kadarıyla, iltizamın daha uzun bir süre devam ettiği, hatta belki de bazı mıntıkalarda genişlediği ortaya çıkıyor. Eski iktâ' rejiminden kaynaklanan imtiyazların Lübnan'da son bulması, ancak 1858 ayaklanmasından sonra ve 1886 yılına kadar ki dönem içinde mümkün olabilmişti.

Mahallî aileler ise imtiyazlı konumlarını daha uzun süre sürdürmüşlerdi. Nitekim 19. Yüzyıl'da Filistin'de geniş arazilere hükmeden mahallî kabile reisi aileleri vardı. Cebelu'd-Durûz'da da, 1886-1887 yıllarındaki çiftçi ayaklanmasıyla durumları sarsılan feodal hâkim aileler ortaya çıkmıştı. Her hâlükârda eski iktâ' rejimiyle iltizam usûlünün Lübnan, Filistin ve Kuzey Irak'ın dağlık bölgelerindeki kalıntıları, Mısır'dakinden daha uzun bir süre devam etmişti.

XXX

1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin Irak'taki uygulaması, Mithat Paşa dönemine (1869-1871) kadar başlamadı. Kanun[54], topraktan şahsî şekilde yararlanmanın sorumluluk sınırlarını belirlemek, ortak mülkiyeti (*el-mulkiyyetu'l-muştereke*) yasaklamak ve ferdî devlete bağlamak sûretiyle köklü bir değişiklik getirilmesini de kapsıyordu. Kanun, mîrî toprakların, bu toprakları on sene aralıksız olarak ektiğini ispat edenlere veya belli bir meblağı ödeyenlere tapulama yoluyla verilmesini ve bunu gösteren senetler çıkarılmasını benimsiyordu. Bu durumda tapu sahibi, toprak üze-

54 Kanun, toprak düzenini yenilemeyi amaçlamış ve toprağı mülk, mîrî, vakıf, mevat ve metruk (bunlar ortak amaçlara tahsis edilmişti) araziler şeklinde sınıflara ayırmıştı. Bunların en önemlisi, "mîrî arazî" sınıfıydı.

rinde tasarruf hakkına sahip olacak, fakat toprağın rakabesi devlette kalacaktı. Diğer taraftan, kanun mîrî arazide hangi ölçüde ağaç dikilebileceğini ve bina yapılabileceğini belirlediği gibi bu araziler üzerindeki ziraatin sürekli olmasını da şart koşuyordu. Üç sene üst üste ekmeden bıraktığı tektirde, çiftçi bu topraklar üzerindeki hakkını kaybedecekti.

Irak'ın orta ve güney kısımlarındaki ahalinin çoğunluğu yerleşik veya yarı yerleşik kabilelerden oluşmakta olup, ekserisi ziraatle uğraşıyordu. Devlete düşmanlık ve şüphe karışımı bir gözle bakıyor ve sık sık yönetime karşı başkaldırıyorlardı. Kabilenin, ortak mülk olarak kabul ettiği kendi toprakları (*diyre*) da vardı. Bu topraklar, kabile reisine kabileyle ilgili sorumlulukları dolayısıyla bir hisse ayırıldıktan sonra, her sene kabile fertleri arasında dağıtılırdı. Ayrıca, çiftçilerin, kabilenin bir üyesi olmak sıfatıyla kendileri için ekip biçtikleri bir arazi parçası olurdu ki bu, her kabilenin kendine özgü örfüne göre belirlenirdi. Toprakları, her birine bir "serkâl"ın nezaret ettiği "kıt'a"lara bölünür ve kıt'alar da ailelerle fertler arasında belirli alan ölçülerine göre bölüştürülürdü. Osmanlı Devleti, toprak konusundaki bu durumu fiilen kabul etmekle beraber, hukuken onaylamıyordu.

Mithat Paşa bir reform programı geliştirmeye ve arazi kanununu uygulamaya çalıştı. Bu uygulama, mükteseb hakların tanınması veya mutedil fiatlar üzerinden satış işleminin yapılması yollarından biriyle, tasarruf haklarının, ziraatçiler ve çiftçilere intikal etmesi anlamına geliyordu.

Yine Mithat Paşa, 1864 tarihli Eyalet İdaresi Kanunu'nu uygulamaya başladı ve Mecburî Askerlik Kanunu'nu uygulamaya teşebbüs etti. Kabileler buna bir ayaklanmayla cevap verdiler. Mithat Paşa bu ayaklanmayı süratle bastırdıysa da araziyle ilgili politikası bundan etkilendi. Sınırlarını belirlemek ve doğrudan devlet tarafından toplanmasını sağlamak üzere vergileri gözden geçirdi. Sonra, toprağı on sene süreyle ekip biçmiş olanlara tapu hakkı tanınmasından başlayarak kanunu uygulamaya girişti. Ancak istikrarsız ortak mülkiyet sistemi, kabile örfünün etkisi ve kabile mensuplarının zihninde tescilin askerlikle bağlantılı olarak algılanması gibi sebepler yüzünden çoğunluk, aralıksız olarak toprağı işlediğini ispat etmeye

ya yanaşmıyordu ya da imkân bulamıyordu. Daha sonra yönetim, takdir edilmiş (bazen nominal) bir değer karşılığında veya müzayedeye açarak tapulama yoluyla toprak temlik etmeyi denedi. Yine Mithat Paşa, mîrî araziler üzerinde bina yapılması veya bu arazilere ağaç dikilmesi konusundaki sınırlamayı iptal etti; hatta kabilelerin istikrarlı bir hayata kavuşmalarını istemesinden dolayı bu tür faaliyetleri teşvik etti.

Diğer yandan, Mithat Paşa nehir nakliyatına önem vererek, bu maksatla bir şirket kurdu. Basra limanını iyileştirdi ve Avrupa ile ticareti teşvik etti. Fakat onun bu çizgisi, görevden ayrılmasından sonra devam etmedi.

Kabileciliği ve kabile geleneklerini vurmayı ve ortak mülkiyeti ortadan kaldırmayı hedeflediği için, Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin uygulanması köklü bir değişiklik gerektiriyordu. Kabileler ise bu projeyle askerliğe bir kapı ve Osmanlı hâkimiyetine bir yol açılacağı görüşündeydiler. İdarî mekanizmanın zayıflığını ve bozukluğunu hatırladığımızda, meselenin büyüklüğünü anlarız. Diğer taraftan, Dicle üzerinde ticarî nakliyatın tesis edilmesi ve Süveyş Kanalı'nın açılması (1869) Irak ürünlerine olan dış talebi arttırmış ve toprağın değerini yükseltmişti. Bundan başka, kuzeydeki Kürt ağaları ile bazı kabile reisleri ve şehir eşrafı, yeni gelişmelerden yararlanarak, mükteseb hak adı altında çiftçilerin sırtından çok geniş toprakları içeren tapu senetleri elde edebilmişlerdi. Şehirlerdeki servet sahipleri ile bazı nüfuzlu kimseler, çiftçiler üzerinde birikmiş borçlar sebebiyle gerek toprak satın almak gerekse toprağa elkoymak yoluyla mevcut durumdan yararlanma konusunda başkalarına göre daha çabuk davranmışlardı. Bütün bunlara ilaveten, idarenin bozukluğu, çiftçiler hesabına finansörlere ve nüfuzlu kimselere tapu senetleri verilmesi konusunda oyunlar oynanmasını kolaylaştırmıştı. Mithat Paşa tarımı teşvik etmeyi, kabileleri yerleşik bir hayata kavuşturmayı ve çiftçilerin toprak mülkiyetini tespit etmeyi istemiş idiyse de, uygulamanın karmaşıklığı, çiftçiler aleyhine olarak ağaların, kabile reislerinin ve şehirli tüccarların ön plana çıkmalarına yol açmış ve problemler çoğalmıştı. Daha on sene geçmemişti ki bu siyaset tekrar gözden geçirilmiş ve 1881 yılında mahallî idarelerden tapu senedi verme hakkını alarak, bunu İstanbul'un muvafakatine bağ-

layan talimatlar çıkarılmıştı. Bu, yasaklamaya eş bir sınırlamaydı. Aynı şekilde, mîrî arazi sahipleri de arazinin statüsüyle ilgili kararlar almaktan men edilmişti. Daha 1892 yılı gelmeden Mithat Paşa'nın başlattığı siyaset terk edilmiş ve tapu ile bir kişinin adına kayıtlı olmayan arazilerin tamamının -ki ziraî toprakların beşte dördü civarındaydı- rakabesi ve tasarrufu devlete ait olan mîrî topraklar olarak kabul edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu toprakları işletenler kiracı olarak kabul ediliyordu ve devletin dilediği zaman onları çıkarma yetkisi vardı.

Konuya dikkatle baktığımızda, Osmanlı yönetiminin, toprağı, kabileleri yekdiğerine vurdurmanın veya aralarındaki antlaşmaları kırmanın yahut güçlü kabile reislerini vurmanın bir aracı olarak kullandığını görürüz. Kabile reislerini bir bütün olarak da zayıflatmaya çalışmış, hatta bazı mıntıkalarda vergi toplama konusunda "serkâl"lere dayanır olmuştu. Diğer bir yönüyle, devlet, nüfuzunu sağlamlaştırmak için finansörlere ve kendisine yakın kimselere toprak veriyor ve "sultanî arazi" sınıfına giren arazileri genişletiyordu. O zamanlar bu araziler padişaha ait olup, gelirlerini o kullanıyor ve nihaî olarak da hazineye kalıyordu. Bunlar II. Abdülhamid zamanındaki ünlü "seniyye" arazilerinin çekirdeğini oluşturuyordu. Nitekim onun zamanında, bu çeşit topraklar bazen sembolik (remzî) satışlarla, bazen zorlamalar ve dürüst olmayan metotlarla orta ve güney Irak'taki en verimli tarımsal toprakları, mîrî topraklarla kabile topraklarını kapsayacak kadar genişlemiş ve bu olay ilgili yerlerdeki iktisadî ve sosyal durumu etkilemişti. Bütün bu uygulamalar, mevcut kargaşayı ve kabilelerden kaynaklanan anarşiyi arttırmıştı.

Osmanlı Arazi Kanunnamesi, bedevî(aşiret)lerin örfî hukukunun yerini alamadı ve fiilen "arazi kanunu" olamadı. Kabile mensupları, zaten kendi alışılmış hakları olarak gördükleri bazı "hak"ları satın almayı anlamsız buluyorlardı. Tapu senetleri, tüccarlar ve devlet görevlileriyle bazı kabile reisleri ve nüfuzlu kimseler tarafından satın alınıyor ve böylece, daha önce toprakla ilgileri olmadığı halde, kabilelerin kendi hakları olarak gördüğü bazı değerler üzerinde hak iddia eden yeni bir mülk sahipleri sınıfı ortaya çıkıyordu. Bu suretle, eski arazi düzeni üzerine, çoğu gözlerden

ırak mülk sahiplerinden oluşan bir üst sistem kurulmuştu. Kanun bunların yanında olmakla beraber, zora başvurulmadıkça, çiftçiler onların herhangi bir hakları olduğunu kabul etmiyordu. Bu yüzden çeşitli huzursuzluklar ve söz konusu siyasete karşı çok sayıda çiftçi ayaklanması ortaya çıktı ve durum gittikçe daha karmaşık bir nitelik kazandı.

İngilizler Irak'a girdiğinde örfî hukuku esas almaya çalıştılar; ancak "serkâl" için de kanunen bir hisse tanıma cihetine gittiler. Ellerinde senet bulunan kabile reisleri ise, kabilelere ait toprakların kanunî malikleri haline geldiler. Ama eskiden topraklarda kabile adına tasarrufta bulunur ve kabileye karşı sorumlu olurken, şimdi artık hukûmete dayanır olmuşlardı. Kabile reisleri servet yığar ve şehirlere çekilirken, çiftçiler için sonuç zulüm ve sömürü olmuştu.

Kabile reislerine dayanmaları ve onlar vasıtasıyla bölgeye hâkim olmaya çalışmaları sebebiyle İngilizler, Osmanlılar'ın siyasetini değiştirdiler. Bu durum, otoritenin kabile reislerinin elinde toplanmasına yol açarken, aynı dönemde bu reislerin kabileleriyle olan ilişkileri de kökten değişerek, esas itibariyle iktisadî bir nitelik kazanıyordu. Söz konusu olan artık mülk sahibi ile kiracı ilişkisiydi. Bu durum giderek, yönetimin iktâ' ile bağlantılı ve ona dayalı hale gelmesine ve çiftçilerin daha çok sömürülmesine yol açtı ki bu, 1958 yılında çıkan ayaklanmanın en güçlü sebepleri arasında yer alır.[55]

XXXI

Şehirlerde hayat, daha az muhafazakâr olmasa da daha istikrarlıydı. Şehrin kendine özgü bir yapısı, etrafında surları ve yine kendine özgü bir hayat tarzı vardı. Mutat olarak kendisini sosyal ilişkilerde temsil eden bir reisi, bayramlarda ve kutsal günlerde kendine özgü etkinlikleri olurdu. Tehlikeler karşısında şehir halkı yardımlaşırdı.

55 Bakınız: Jwaideh A., "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq", *St. Antony's Papers*, M.E.A. 111, s. 106-137; *Arabic-Islamic Studies in Honour of Hamilton A.R. Gibb*, s. 326 ve devamı; Muhammed Selman Hasan, *et-Tatavvur el-İktisâdi fi'l-Irâk*, s. 191-199.

Şehirler esnaf, zenâatkâr ve meslek gruplarından oluşan sosyal birimlerden meydana geliyordu. Şehirlerdeki hayatiyet ve hareket unsurları da şüphesiz bunlardı. Şehrin tüm sakinlerinin birer meslek grubuna (bunlara "sınıf", "hirfet", "tarikat", "taife" veya "kâr" denilirdi) mensup olduğu anlaşılıyor. Meslekler, mensuplarının toplum içindeki yerlerine göre "şerefli", "basit (mütevazı) ve "pis" (merzûle) diye derecelere ayrılırdı. Ayrıca, devletin denetleme ve vergi toplama amaçlarıyla yaptığı müdahalelerin, esnaf teşkilatına idari bir unsur kattığı görülür. Bütün meslek grupları her dinden ve her milletten insanlara açıktı. Fakat özellikle Kahire'de, meslekî ve dinî esaslara göre bir araya gelmiş olan esnaf teşkilatlarına da rastlarız. Bazen bu sınırlamanın sebebi mesleğin karakterinden kaynaklanırdı.

Meslekler, çırak, kalfa ve usta şeklindeki geleneksel üçlü kademelerini muhafaza ediyordu. Her bir mesleğin onu yönetim önünde temsil eden, o meslekle ilgili merci görevini gören, meslekî irtibatın korunmasından sorumlu olan, sanatın kurallarını ihlâl edenleri hesaba çeken ve üyelere iş bulunmasını gözeten bir pir(şeyh)i vardı. "Kalfalar" (*sunnâ'*), meslek mensuplarının ana kısmını teşkil etmekte olup, meslek onlara dayanıyor ve onlarla "teknik ve sanayi alanındaki bilgi sırları muhafaza ediliyordu." Yine, her ne kadar bu dönemde mesleklerin liderliği, çoğunlukla babadan oğula intikâl etmek suretiyle belirli ailelere geçmiş idiyse de, meslek gruplarının o mesleğin pirini seçen, meslekle ilgili fiyatların belirlenmesinde ve çok kere kalfa ücretlerinin belirlenmesinde söz hakkı olan bir çeşit ihtiyarlar meclisi de vardı. Ayrıca kalfaların, ücretlerinin arttırılması talebiyle bazen ustalara karış ayaklandıklarını gösteren işaretler vardır. Kimi hallerde bütün meslek dallarının, "pirlerin pîri" (*şeyhu'l-meşâyih*) diye anılan tek bir üst liderleri (Şam'da olduğu gibi) veya her bir meslek birliğinin bir "yüksek pîr"(*şeyhu'l-ekber*)i olurdu.

Her bir mesleğe (veya zenâate) intisab edilirken ve meslekte terfi edilirken yapılan merasimler vardı. Bu merasimler, h. 6/m. 12. yüzyılda gördüklerimizden pek az farklıydı. Meslekî teşkilatın iç organizasyonu da önemliydi. Ferdin meslekî durumunu emniyete alan, mesleği dış saldırılara karşı koruyan ve meslek mensuplarının ihtiyaç duyduğu bazı meslekî değer ve standartları güçlendiren bir yanı vardı, bu iç organizasyonun. Her mesleğin, fütüvvet gelenek-

lerinden etkilendiği açıkça belli olan dinî ve meslekî nitelikte değerleri ve standartları vardı. Bunlarda sûfî tarikatlarının da belirgin bir etkisi olmakla beraber, bu etki 19. yüzyılda hafiflemişti.

Bu dönemde esnaf ve zenâaatkarlar üzerindeki kontrollerin çoğaldığı, devletin meslekî teşekküllerin işlerine müdahalesinin arttığı, bunun 17. Yüzyıl'da ve özellikle 19. Yüzyıl'da şiddetlenerek teşekküllerin bağımsızlığını büyük ölçüde yok ettiği, etkinliklerini ve kamu hayatındaki rollerini azalttığı görülür.[56]

Şehirler sosyal olarak meslek ve zenâat gruplarına ayrılırken, yerleşim planı bakımından semt(*hayy*)lere ayrılırdı. Semtler soy, din veya meslek esasına göre dağılmış yerleşme birimleri olup, her bir semtin veya mahallenin bir veya birden fazla sokağı (*hâre*), birer çarşı, mescid ve hamamı bulunurdu. Ayrıca şehrin ortak olan ana çarşıları vardı. Mahallenin kendine has bir birleştiriciliği ve sosyal önemi olmakla beraber bu, yapısı gereği şehir ölçeğinden daha geniş olan mesleki bağlılıkla hiç bir zaman çatışmazdı. Bazen mahallenin kapıları da olurdu. Her mahallenin birer de temsilcisi vardı.

Şehirlerdeki bu teşkilatlar, şehir sakinleri için bir çeşit otonom yapı, ferdî ve sosyal anlamda bir nevi özgüven sağlamıştı. Nitekim elimizde şehirlerde bir dinamizm olduğunu, ortak tehlikelere karşı çıkıldığını, yönetimin baskılarına karşı direnildiğini ve saldırıların püskürtüldüğünü gösteren örnekler vardır.

XXXII

Ticaret ve sanayiye baktığımızda düşme eğilimi içine girildiğini açıkça görürüz.

Araplar, asırlarca Avrupa ile Uzak Doğu arasındaki ticaret yollarına egemen olmuş ve bunun bölgenin iktisadî hayatı üzerinde

56 Bakınız, İlyas Abduh Kudsî, "Nubzatun Tarihiyyetun ani'l-Hirefi'l-Dimaşkiyye", *Kitabu'l-Mu'temeri's-Sâdis li'l-Mustaşriqîn li Âm 1883*, Leiden; 1885, s. 7-34. Yazarın zamanında Şam'da bulunan esnaf teşkilatlarının bir tasviri için bu kaynağa; Mısır'da, özellikle 19. Yüzyılda yer alan esnaf teşkilatları için de aşağıdaki kaynağa bakılabilir: Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times*.

büyük etkileri olmuştu. Hint Okyanusu, Kızıl Deniz ve Basra Körfezi'ndeki deniz nakliyatını Arap gemileri ellerinde tutuyordu. Ticaret, yolunun üzerindeki memleketlerin, özellikle Suriye ve Mısır'ın zenginleşmesinde önemli bir rol oynuyordu. Ticarî kazançlara ilaveten, geçiş vergilerinin kamu maliyesinde önemli bir yeri vardı.

Ancak Avrupa'nın 15. Yüzyıl sonlarındaki gelişmesi, ticaret ve zenginlik konusunda Avrupa'ya yeni ufuklar açtı. Amerika'nın keşfiyle başlayan hadise, kendi başına önemliydi; ama aynı zamanda Hindistan'a giden yolun bir merhalesiydi. On beşinci yüzyılın sonlarında Portekizliler, Hindistan'a giden direkt yolu açtılar ve bir taraftan Avrupa ile Uzak Doğu arasındaki ticarete hâkim olmaya çalışırken, bir taraftan da her çareye başvurarak ticaret mallarının Araplara ulaşmasını engellemeye çalıştılar. Yarım asırdan daha uzun süren amansız bir savaştan sonra Hint Okyanusu'ndaki deniz trafiği ile Basra Körfezi ve Kızıl Deniz girişleri üzerinde hâkimiyet elde ettiler. Savaşta Memlukler'in kısmî halefleri olan Osmanlılar da bu boyunduruğu kıramadılar. Ayrıca Portekizliler, ticaret mallarını, Arap memleketlerinden geçen ve çok sayıda vergiye tabi olan mallardan daha düşük fiyatlarla Avrupa'ya ulaştırmayı başardılar. Böylece, bölgenin ekonomisine ve nisbî refahına şiddetli bir darbe vurdular.

On altıncı yüzyıl başlarında Batı, başka bir şekilde de Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmeye başladı. Şöyle ki, Fransızların İspanya'ya karşı bir ittifak sağlamak üzere Bâb-ı Âlî'ye yakınlaşması, usta bir diplomasiyle 1534 yılında bir ticaret antlaşmasına dönüştü. Bu antlaşmayla Bâb-ı Âlî, Fransız tüccarlarına Osmanlı Devleti'nde mallarının ve canlarının korunmasını, ibadet ve ticaret özgürlüğünün tanınmasını da içeren bazı haklar ihsan ediyordu. Ama bir ihsan şeklinde başlayan bu haklar daha sonra zorunlu imtiyazlar şekline dönüştü. Fransızlar Suriye ve Mısır'da ticaret merkezleri kurdular ve şaşırtıcı bir hızla onları başkaları takip etti. Nitekim 1580 yılında İngiltere'ye, 1612 yılında Hollandalılara imtiyazlar verildi ve onları başka Avrupa ülkeleri izledi. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllar esnasında Avrupa ticareti Yakın Doğu'da gelişti ve konsolosların himayesi altında Mısır ile Suriye'nin şehir ve limanlarında bu ticarete mahsus merkezler oluştu.

Bununla birlikte 18. Yüzyıl'ın sonunda sanayi için henüz kritik bir durum söz konusu değildi. Özellikle, sanayinin en önemli dalları olan pamuklu ve ipekli dokuma sanayileri iyi durumda olup, üretimleri iç pazarın ihtiyaçlarını karşılıyor, hatta bir kısmı ihraç ediliyordu. Fakat üretim metotları geleneksel halini koruduğundan, bilimsel metotlar, çeşit ve fiatlar bakımından Avrupa sanayiiyle yarışamayacağı ortaya çıkıyordu. Nitekim 19. Yüzyıl'ın başında, özellikle Napolyon Savaşı sonunda Avrupa sanayi ürünleri, pazarları istilâ etmeye başladığında şaşılacak kadar hızlı bir çöküş başladı.

Osmanlı Devleti'nden, kendi sanayiini tehdit eden krize karşı tedbir anlamına gelebilecek herhangi bir çaba sadır olmadı. Bu yoldaki tek yeni girişim Mısır'da Mehmed Ali Paşa'dan geldi.

Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı geçimlik bir ekonomi(*subsistance economy*)den kompleks bir ekonomi(complex economy)ye geçirmeye çalıştı. Bu çaba, onun toprak mülkiyeti sistemindeki devriminde, ticarî ürünler üreten bir tarımsal faaliyeti yerleştirmek istemesinde ve ticareti kolaylaştırmak amacıyla yolları iyileştirmesinde görülür. Yine ticarette tekel sistemini benimseyişinde de aynı amaç vardı. Mahsulü çiftçilerden beliril fiatlarla satın alıp, yabancı ihracatçılara büyük kârlarla sattığı gibi Mısır'a gelen malların da beşte ikisini ithal ediyordu.

Ayrıca Mehmed Ali, siyasî otoritesini kullanarak yeni bir sanayi kurmak istemiş ve bütün sanayileri tekelleştirmekle işe başlamıştı (1816-1818). Bu çerçevede, imalatçılara hammadde teminini üstlendiği gibi, onların mamullerini belirli fiyatlar üzerinden satın alarak satış işini de kendisi üstlenmişti. Fakat silahlı kuvvetlerinin ihtiyaçları ve bazı uzmanların tavsiyelerine ilaveten, Mısır'ın üretim gücünü geliştirme arzusu, onu (1818 senesinden sonra) yeni bir sanayi kurmaya yöneltti.[57] Bundan hareketle Avrupa'dan makineler ve teknik elemanlar getirtti ve çok sayıda imalathane kurdu.

57 Mehmed Ali, 1833 yılında, kendi bakış açısını şu sözleriyle dile getiriyordu: "Her şeye el koydum; fakat her şeyi üretken kılmak amacıyla. Benden başka kim bunu yapabilirdi? Gerekli olan kredileri benden başka kim verebilirdi? Kim yeni tarım usûllerini ve bunun için gerekli araçları getirebilirdi? Birilerinin bu memlekete pamuğu, ipeği ve dut ağacını getirmeyi düşünebileceğini mi sanıyorsun?" (Rodinson, *el-İslâm ve'r-Re'smaliyyeh*, s. 197).

1830 yılına gelindiğinde imalathaneleri pamuklu, yünlü, ipekli ve keten dokumalar; kâğıt, cam, şeker, deri mamülleri ve bazı kimyevî maddeler[58] üretiyordu. 1838 yılına kadar sanayiye yaptırdıklarının toplamı 12 milyon paund civarına ulaşmıştı. Fabrikalarında 30 bin ile 40.000 arasında işçi çalışıyordu. Aynı zamanda yeni bir eğitimden geçmiş elemanlar yetiştirmeye çalışıyordu. Bu cümleden olmak üzere Avrupa'ya 300 kadar kişi göndermiş, bunların birkaç katı kadarını da, Harbiye ve Denizcilik Fakültesi'ne ilaveten, tıp, mühendislik ve kimya okutmak üzere kurduğu yeni okullara sokmuştu.

Böylece Mehmed Ali Paşa, cebrî bir sanayileşme programı uygulamaya çalışmış, gerekli finansmanı da ticaret üzerinde kurduğu tekellerin kârları ile cebrî vergi ve borçlardan sağlamıştı. Başarısı ise birinci derecede sanayiye sağladığı devlet himayesinden ileri geliyordu.

Lâkin Avrupa'nın baskısı, Bab-ı Âlî'nin de yardımıyla bu himayeyi ortadan kaldırarak, doğmakta olan sanayiyi Avrupa sanayiinin rekabetiyle baş başa bırakmış ve giderek çöküşüne yol açmıştı. Mehmed Ali ithalata vergi koyma konusunda serbest olmayıp, Bâb-ı Âlî'nin Avrupa devletleriyle yaptığı anlaşmalarla bağlıydı. İngiltere'nin ticaret serbestisi ve kendi ticaretine pazar sağlama yönündeki baskıları sonucu Bâb-ı Âlî bu ülkeyle 1838 tarihli Yalta Limanı Ticaret Anlaşması'nı imzalamış ve bu anlaşmayla sadece % 5'lik bir gümrük resmiyle Avrupa ticareti önünde kapılar açılarak, tekel sistemine öldürücü bir darbe indirilmişti. Mehmed Ali ilk elde bu durumu bilmezlikten gelmeye çalışmış; fakat ordusunun Avrupalı askerî kuvvetler tarafından yenilgiye uğratıldığı 1840 yılından sonra bu da artık mümkün olmayarak, kurduğu sanayiler Avrupa'nın rekabetine açık hale gelmiş ve zayıflamaya başlamıştı. Onun vefatından sonra ise yaşamaları mümkün olmamıştı.

Mehmed Ali'nin projelerinin akamete uğraması, bir temel noktayı gözler önüne sergiliyor ki o da Avrupa baskısının etkisi ve yeterli siyasî bağımsızlığın bulunmamasıydı. Mısır'ın, Avrupa'nın

58 1828 yılında Mehmed Ali'nin 30 pamuk ipliği ve dokuma fabrikası vardı. Yüzyılın otuzlu yıllarında yıllık pamuk ipliği üretimi 2.500 ton pamuklu, dokuma üretimi ise bir milyon metre civarında idi. Şeker imalathaneleri senelik 1000 ton üretim yapıyor. İskenderiye tersanesi de on yedi savaş ve beş ticaret gemisi yapıyordu.

malî baskısına maruz kalışı, İngiltere'nin mandası altına alındığı 1882 yılına kadar artarak devam etti. Diğer taraftan, Mehmed Ali'nin getirdiği iktisadî ve teknolojik değişikliklerle geçmişin mirası olan iktisadî ve sosyal durum arasındaki uyuşmazlığın da onun çabalarının başarısızlığa uğramasında payı vardı.

Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'dan gelen tehlikeyi yeni sanayiler kurarak bertaraf etme yönünde başka ciddî bir çalışma olmadı ve 19. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinden sonra sanayi ciddi bir krizle yüz yüze geldi. Daha aynı yüzyılın ortalarına gelindiğinde durum kötüleşmeye, Musul ve Haleb'deki dokuma tezgâhları küçülmeye ve üretimleri, artık mahallî piyasaya bile yeterli olmamaya başladı. Ev sanayileri geriliyor, hatta 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısında bütünüyle çökmelerinden korkuluyordu. Avrupa'daki Sanayi Devrimi pazarları istilâ etmiş ve bölgede geleneksel sanayilerin ancak bazı izleri kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin sanayiyi teşvik hususunda ciddi bir gayret sarf etmediği ve sadece bazı basit tedbirler almakla yetindiği anlaşılıyor. Nitekim 1862 yılında ithal edilen mallar üzerindeki gümrük resmini % 5'den % 8'e (ve nihayet 1907 yılında % 11'e) yükseltmiş; fakat ihraç malları üzerindeki verginin % 12 olmasının da gösterebileceği gibi, bunun pek faydası olmamıştı. Ayrıca Osmanlılar, bazı üretici birlikleri oluşturmaya çalışmış ve vergi muafiyetleri, ithal edilen aletlere gümrük muafiyetleri ve yerli sanayileri kayırmak gibi yollarla sanayii teşvik etmek üzere bir komisyon kurmuştu. Fakat 1874 yılında dönüp bu komisyonu feshetmiş ve söz konusu teşebbüs başarılı olamamıştı. Tabii, sermaye ve uzman azlığının da bu durumda payları vardı. Sanayi Devrimi ve yeni kapitalizm, Osmanlı Devleti'ndeki sanayileri vurmuştu; ama bunda yabancılara verilen imtiyazların ve Batı nüfuzunun da büyük payı vardı.[59]

Arap memleketlerinde de aynı yönde, fakat farklı ölçüde gelişmeler olmuştu. Nitekim tarımın ve hayvan terbiyeciliğinin, bu memleketlerin ahalisinin iktisadî hayatlarının temel dayanakları haline geldiğini ve durumun, Irak'ta tahıl, hurma ve yün; Mısır'da

59 Osmanlı Devleti, yabancı sermayeye giderek daha çok bağımlı hale geldi. 20 Kânun-i Evvel (Aralık) 1881 Kararnamesi'yle ülke ekonomisinin tüm yönetimi, iki kurumun, Osmanlı Bankası'yla Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin ellerine bırakıldı ve yabancı teşebbüsler, akar vergisi hariç, her türlü vergiden muaf tutuldu.

pamuk ve şeker kamışı; Suriye'de ipek ve pamuk gibi iç ve dış pazarın ihtiyaç duyduğu ürünler üzerinde yoğunlaşma eğilimi içine girdiğini görürüz. Bu eğilime dış pazarların talepleri ile ulaşım araçlarının iyileştirilmesi yardımcı oldu. Mısır'da (1853-1913)[60] ve daha az olmak üzere Suriye'de demiryollarının inşa edilmesi, telgraf hatlarının kurulması, mevcut limanların genişletilmesi ve yenilerinin açılması (İskenderiye, Port Said, Beyrut limanları), buharlı gemiler sayesinde Avrupa'yla ve içeride (Dicle üzerinde) ulaşımın kolaylaşması ve ticaret hacminin gözle görülür bir şekilde genişlemesi bu yardımcı faktörlere örnek olarak verilebilir.

Avrupa kapitalizminin etkisiyle, bir bütün olarak iktisadî hayat, tarımda kendi kendine yeterlik esasına dayalı tabiî bir ekonomiden pazar ekonomisine ve pazar için tarımsal üretimde bulunmaya yöneldi. Bu yönelişin, farklı dönemlerde bile izleri hep görülen ortak belirtileri vardır:

1. İhraç etmek veya şehirleri beslemek amacıyla ticarî ürünler ziraati yapmak,
2. Toprakta ortak mülkiyetin parçalanması ve onun yerini özel mülkiyetin alması; bunun da servet farklılıklarına yol açması,
3. Tüccarlar, tefeciler ve komisyonculardan oluşup, iç ve dış ticaretle uğraşan gelişme halindeki bir grubun ortaya çıkması,
4. Ulaşım araçlarının iyileştirilmesi,
5. Şehirleşmenin artması,
6. Dış rekabet sonucu el sanatlarının çökmesi.

Batı sanayiinin saldırısı, Osmanlı Devleti'nin olumsuz tutumu ve Batı'nın yerli bir sanayiin kurulması karşısındaki hasmane tavrı sonucu, pek azı hariç, el sanatları çöktü. Arap memleketlerine yabancı sermaye girişi olmuş idiyse de, bu sermaye normal olarak ticarete ve bazen de (Mısır'da olduğu gibi) toprağa yönelmiş ve ancak küçük bir kısmı sanayi alanına girmişti. Yerli ahali de bu alana

60 Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalist teşebbüslerin çoğu yabancı kaynaklı olup, ya Avrupa sermayesiyle veya yabancı sermaye ve çevreleriyle sıkı ilişkisi olan azınlık mensubu kimselere ait sermayeyle çalışıyordu. Meselâ, 1913 yılında İmparatorluk'ta 242'si çalışan 319 adet tescil edilmiş sınaî teşebbüs bulunmaktaydı. Bunların % 10'unun sermayesi Avrupalılara, % 50'sinin Rumlara, % 20'sinin Ermenilere, % 5'inin Yahudilere ait iken sadece % 15'inin sermayesi Osmanlılar'a aitti. (Charles Issawi, *Economic History of the Middle East, 1800-1914*, s. 128).

ilgi göstermemişti.

Ticarete baktığımızda aynı manzarayı görürüz. Burdaki sermayenin de büyük kısmı ya Avrupalıydı ya da onunla bağlantılıydı. Avrupalıların imtiyazların gölgesinde kurduğu ticaret merkezleri ve yerli ahaliye göre ödedikleri vergilerin azlığı, bunların etrafında onlarla bağlantılı ve onlar vasıtasıyla bir çeşit himaye elde etmiş olan kimselerden müteşekkil bir burjuvazinin meydana gelmesine yol açmıştı. Volney, 1875 yılındaki Suriye'yi tasvir ederken şöyle der:

Suriye'deki ticaretin hemen hemen tamamı Fransızların, Yunanlıların ve Ermenilerin elindedir. Müslümanlar ise sadece ve sadece devletin engellemesi sebebiyle ticaretten uzaklaşmıştır. Zira Avrupalılar üzerindeki vergi % 3 iken, Osmanlı vatandaşı üzerindeki vergi % 10 veya en iyi haliyle % 7'dir. Ayrıca, Avrupalı bir kere malını içeriye sokunca, artık onu istediği yere nakletmede serbest olup, başka herhangi bir vergi ödemezken, Osmanlı vatandaşı öder. Fransızlar Lâtin kökenli Hıristiyanları acenta (vekil) olarak istihdam etmenin kendileri için daha kârlı olduğunu gördüler ve onları da imtiyazlar kapsamına aldılar. Artık onlar ne paşanın otoritesine, ne de Türk adaletine tabidirler. Mallarına el konulması da mümkün değildir. Onlar aleyhinde ticaretle ilgili bir şikâyeti olan, bunu Avrupalı konsolosa götürür. Böyle olunca, Müslümanların ticaret alanını kendi hasımları lehine terk etmelerinde şaşılacak bir taraf var mıdır?[61]

Örnek olarak, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Irak'taki ticarethanelerin büyük kısmının Avrupalılara, geri kalan kısmının Yahudilere ait olduğunu ve sadece bir tanesinin Osmanlı(Iraklı)lara ait olduğunu hatırlatalım.[62]

Gördüğümüz gibi, Arap memleketleri siyasî özgürlüklerini kaybetmiş ve asırlarca yabancılara bağımlı ve onların yönetimi altında yaşamışlardı. Yabancılar, devşirmelerden ve işbirlikçi çıkarcı gruplardan oluşan sınırlı sayıda insana dayanıyordu.

Bazı memleketlerde tarımın temel direği olan sulama sistemi

61 Issawi, *Economic History of the Middle East,* s. 128.

62 Bunların yedisi (üçü İngilizlere, biri Almanlara, biri Avusturyalılara, biri Fransızlara ve biri de Macarlara ait olmak üzere) Avrupa menşeli olup, beşi de Yahudilere aitti. (Issawi, *Economic History of the Middle East,* s. 185. Ayrıca, bkz., Muhammed Selman Hasan, a.g.e., s. 206 ve devamı.).

ihmal edilmiş ve bu durum tarımsal toprakların daralmasına yol açmıştı. Buna sömürü ve vergilerin ağırlığı eklendiğinde kabileciliğin neden genişlediğini ve medenî faaliyetlerin neden daraldığını anlarız.

Ülke ve kaynakları yabancıların nasiplendiği şeyler halini aldı. Toprağın getirisinin (askerî veya idarî) iktâ' ve yabancı hâkimiyetiyle birlikte başladığı açık olan "damân" yoluyla sömürülüş şekillerinden bir kısmını ve çiftçilerin tamamının ikinci sınıf insan durumuna, iktâ' sahibinin kiracıları durumuna düşüşünü gördük. Askerî iktâ' yürümeyince, benzer bir rolü üstlenmek üzere iltizam usûlü ortaya çıktı. Çok geçmeden Osmanlılar ve Mehmed Ali Paşa ailesi, kabile reislerinin ve şehirli mülk sahiplerinin yararlandığı yeni bir iktâ' türünün ortaya çıkması için gerekli ortamı hazırladılar. Bu yeni iktâ' türü, 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında gittikçe yoğunlaşıp genişleyerek yeni bir sömürü çeşidine imkân hazırladı.

Ticaret önemli bir iktisadî faaliyet dalı olarak kalmaya devam etmesine rağmen, idarenin zayıflaması, yolların tehlikeli hale gelmesi, bedevîlerin faaliyetleri ve vergiler sebebiyle büyük ölçüde daralmıştı. Sanayiin gerilemesi ve yönetimin yardım elini uzatmaması da bunu kolaylaştırmıştı. Batı'nın yayılmacılığı ve Avrupa kapitalizmi, önce başlıca ticaret yollarını kontrolü altına almış, daha sonra da Arap memleketlerine sızmaya ve pazarlarını işgal etmeye yönelmişti. Bu arada kendisiyle bağlantısı olan bazı gruplarla yardımlaşmıştı. Bunun sonucu, yerli sanayinin vurulması ve bağlantılarının koparılması idi. Ticarî faaliyetin 19. Yüzyıl'da artması ise, Avrupalıların hammaddelere ihtiyaç duymasından ve mallarını satmak istemelerinden ileri geliyordu. Buna Avrupalıların ve yerli acenta veya temsilcilerinin ticaret üzerinde hâkimiyet kurmaları ve yerli ahalinin ticarî faaliyetten çekilerek pazar talebine bağlı tarıma yönelmeleri eşlik etti.

Şehirler ise bir durgunluk hali içinde kendi kabuğuna çekilerek, sakinleri birinci hedefi kendini korumak ve üyeleri arasında yardımlaşma sağlamak olan esnaf ve meslek teşkilatları içinde toplandı. Fakat bunlar hiçbir yenilik ve ilerlemeye izin vermeyen teşkilatlar olduğu gibi, yönetimden de şüphelenilmek ve denetlenmek dışında herhangi bir ilgi görmemişlerdi.

Ahalinin yönetime bakışı açıkça kötüydü; zira onda baskının, vergiciliğin ve sömürünün örneklerini görüyor ve her fırsat doğduğunda bunu tekrarlanıp duran köylü veya kabile isyanlarıyla dile getiriyorlardı. Eğer kabilesel durum ve onunla bağlantılı anlayışlar, yabancı sultaya karşı direnmenin ve meydan okumanın bir sebebi idiyse, bütün şehir sakinlerinin esnaf ve zenâatkâr teşkilatları içinde organize olması da direnişin başka bir boyutunu temsil ediyordu. Hatta bu teşkilatlanmalar, millî hareketler için bile bir kıvılcım olmuştu.

SONUÇ

XXXIII

İslâm İktisat Tarihi'nin bu kısa ve genel takdiminden sonra, konuyu toparlamamız yararlı olacaktır. Bu açıdan bakınca, aşağıdakilerin söylenebileceğini düşünüyoruz.

1. Araplar İslâm öncesinde homojen bir sosyo-ekonomik durum içinde değillerdi. Bazı Arap toplumları ticarî, bazısı ziraî ve feodal, bazısı ise göçebe toplumlar halindeydi. Ortak bağları, bir olan dilleri ile bir dereceye kadar kültür ve gelenekleri idi.

İslâm gelip göçebe ve yerleşik Arapları bir siyasî yapı içinde birleştirdi; onlara yeni değer ve semboller, hayata yeni bir bakış tarzı ve taşıyacakları bir misyon sağladı. İslâm, Arap dili çerçevesinde onların fikrî gelişmelerinin esası, sosyal yapılarının ve uygarlıklarının temeli oldu.

İslâm toprak, su ve madenler gibi ana tabiî kaynakları ümmetin mülkü olarak kabul etti. Sömürüye karşı çıktı; özellikle gıda mallarında tekelciliği kötüledi ve sosyal adaleti vurguladı.

2. Arapları askerî esaslara göre cihad için örgütledi. "Dîvân"a

kaydolundular ve kendilerine maaş ve ödenekler (*u'tiyyât ve'l-erzâk*) bağlandı. Yine bu esaslara göre onlar için hicret yurtları ve ordugâhlar kuruldu ve bu yönelişin ışığı altında bir vergi sistemi kuruldu.

Fetihlerle Orta Asya'dan Endülüs'e kadar yayıldılar. Fetihlerin yol açtığı sonuçlardan biri de eski iktâ' sisteminin çökertilmesi ve çiftçilerin toprak köleliğinden kurtarılmasıydı. Şehirli Araplar, servetlerini ticaret yaparak arttırmak amacıyla, ortaya çıkan yeni fırsatlardan yararlanmış idiyseler de, bu kısa süreli olmuş ve daha çok devlet, idare ve cihad işlerine yöneldiklerinden ticarî faaliyetleri zamanla zayıflamıştı.

Arapların aktivite merkezi, yerleşik hayata geçmeleri ve medenî faaliyetlere yönelmeleri dolayısıyla, yeni şehirlere kaymıştı. Aralarında toprağa yönelme eğilimi başgöstererek, tarım-dışı kalmış toprakları tarıma açma (*ihyâu'l-mevât*), satın alma, el koyma veya yetkililerden iktâ' olarak alma yollarından biri veya diğeriyle toprağa sahip olmaya yönelmişlerdi. Bu gelişme küçük mülkler, ortak mülkler ve beytülmal aleyhine olmak üzere Araplar arasında büyük mülklerin ortaya çıkmasına yol açmış ve bu durum yönetimde huzursuzluğa, bazı beldelerde şikâyetlere sebebiyet vermişti. Bunu engellemek için sarfedilen çabaların etkisi sınırlı kalmakla beraber haraç arazisinin tesbitine yol açmıştı.

Toprağa verilen bu önemin bir uzantısı olarak, bazı halifeler ve emîrler, gelir kaynaklarını arttırmak maksadıyla, geniş ölçüde toprak ıslah etmeye ve bunları mülkiyetlerine geçirmeye başlamıştı.

Emevî döneminin sonlarına yaklaştığımızda, mülkiyetteki genişlemenin derecesini ve bunun toprak sahibi kabile eşrafıyla sıradan insanlar arasında bir mesafe meydana getirmedeki etkisini hissetmeye başlarız.

3. Bu arada İslâm yeni fethedilen yörelerde yayılmış ve Arap olmayan Müslümanlar(*mevâlî*)ın sayısı artmıştı. Bunlar tek bir sosyal sınıf olmayıp, aralarında tüccar ve sarraf olanlar, bürokrat (*küttâb*) olanlar, çiftçi ve zenâatkâr olanlar, Arapça ve İslâmî bilimlerde ön plana çıkmış olanlar vardı. Mevâlîler, sosyal yapıda kendilerine bir yer edinmek maksadıyla Arap kabileleriyle antlaşmalar yapıyor ve (antlaşma yaptıkları bu) kabilelerle dayanışıp, yardımlaşıyor, hatta

onların savaşlarına ve ayaklanmalarına bile katılıyorlardı.

Mesleklerin, zenâatların ve çiftçiliğin büyük kısmının mevâlîlerin elinde olduğu görülür. Bu ticaret için ve bir ölçüde sarraflık için de doğrudur. Çiftçi mevâlîlerin köyden şehire göçleri, gittikçe hızlanan bir fenomen olup, şehir hayatı ve bu hayatın sunduğu geniş imkânlar düşünüldüğünde, aynı zamanda, tabiî bir olaydı. Göçün bazen huzursuzluk ve ayaklanma dönemlerinde de arttığı olurdu.

Elimizde, İslâm'ın ilk döneminde Araplarla mevâlîler arasında kayda değer bir mücadele olduğunu gösteren veya mevâlîlere kötü muamele edildiğine delâlet eden herhangi bir bilgi yoktur. Ortaya çıkan hizipler ise Arap kökenli olup, hâkimiyet anlayışı çerçevesindeki tartışmalardan doğmuşlardı. Temellerinde hilâfet meselesi yatıyordu. Sloganları da Kitap ve Sünnet'e uygun hareket etmekti. Mevâlîlerin bir kısmı bu hiziplere katıldığı gibi diğer bir kısmı da antlaşmalı oldukları Arap kabilelerinin kavgalarına ve ayaklanmalarına katılmıştı. Lâkin mevâlîler yüksek idarî kademelerde veya orduda ancak pek sınırlı bir şekilde yer bulabilmişlerdi. Araplar gibi, dîvânlara kaydolunmaları ise mümkün olmamıştı. Onlardan bazı grupların doğu ve batı sınır boylarındaki savaşçıların saflarına katılmalarına rağmen, ödenek (atâ') bağlanması bakımından Araplarla aynı muameleye tabi tutulmamışlardı. Bu durumun, bir de İslâmî ilkelerin ışığı altında bakılınca, onlar arasında şikâyet konusu olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, hicrî ikinci asrın ilk çeyreği sonlarında Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Berberî ayaklanmalarında açıkça görüldüğü gibi, mevâlî toplulukları arasında bir uygarlık ve milliyet bilincinin de Emevî döneminin bitiminden hemen önce başladığı anlaşılıyor. İşin önemli tarafı, Emevî döneminde mevâlîler arasında Araplara karşı hiçbir ayaklanmanın ortaya çıkmamış olmasıdır.

Gayri müslimler (zimmet ehli) ise, reislerinin gözetimi altında, kendi hukuklarına ve geleneklerine tabi olarak yaşamak üzere kendi hallerine bırakılmışlardı. İbadet ve mülkiyet özgürlüklerinden yararlanıyorlardı. Araplar, malî ve bazen idarî işlerde onların yardımlarına başvururdu. Zenâatkarlık ve para işleri gibi sivil faaliyetlerle uğraşıyorlardı.

Bazı Araplar, hilâfet topraklarının her yerinde arazi sahibi ol-

muşlardı. Bunların bir kısmı kendi toprakları üzerinde yerleşmiş olmakla beraber, çoğunluğu şehirlerde oturuyor, toprağın ekilip biçilmesine ise kendi yerlerine adamları nezaret ediyordu. Emevî döneminin sonlarında Arap toplumu, kabilevî gelenekleri güçlü, savaşa veya yönetime yönelmiş bir toplum görüntüsü içinde olmakla beraber, gerçekte, yerleşik hayata geçmesinin ve hayatına İslâmî ilkelerin nüfuz etmesinin bir sonucu olarak, kabilevî esas ve bağların çözülüşüne ve askerî ruhun zayıflamasına şahit oluyor, tarıma yönelmeye ve diğer iktisadî faaliyetlere gözlerini çevirmeye başlıyordu.

4. Abbâsî ayaklanması, yönetime karşı verilen bir mücadele çerçevesinde ortaya çıkmıştı; ama aslında açık veya örtük olarak mevcut sosyal değişmeleri ve yeni özlemleri temsil ediyordu. Bundan dolayı da çok geniş etkileri olmuştu. Abbâsî ayaklanması, Arapların yönetim konusundaki otokrasilerini sona erdirerek, mevâlîleri (daha doğrusu onların eşrâfını) iktidara ortak ettiği gibi ordu teşkilinin esaslarını da değiştirmişti. Artık ordu sadece Arap kökenli insanlardan oluşmuyor ve sadece kabilelerin yeteneklerine dayanmıyordu. İçinde Arapların ve başkalarının yer aldığı sürekli ve nizamî bir ordu haline gelmişti. Ayaklanma hareketi, yönetimi veraset ilkesine bağlayarak Abbâsî ailesine devretmişti. Artık, (valilik gibi) yüksek idarî mevkilerin sosyal statüyle veya kabilevî şecerelerle bir ilgisi kalmayıp, ilk planda hâkim aileye ve ona yakınlık esasına dayanır olmuştu.

5. Sivil faaliyetler, özellikle tarım ve ticaret canlandı. Bu noktada toprak mülkiyetini genişletmeye yönelik bir rağbetin doğduğunu görürüz. Buna, toprağa yerleşme eğilimindeki bir artış eşlik ediyordu. Büyük mülkiyetler genişleyip artmış ve görüldüğü kadarıyla bu daha çok tarım dışı kalmış toprakları tarıma açma (Basra ve Kûfe mıntıkalarında olduğu gibi) ve satın alma yollarıyla gerçekleşmişti. Elimizde yönetimin bu yönelişi teşvik ettiğine delâlet eden herhangi bir bilgi yoktur. Aslında böyle bir şey onun yararına da olmazdı. Dahası, yeni yönetim, başlangıçta, Emevîlere ait arazi ve çiftlikleri müsadere etmiş, ama hâkim ailenin üyelerine vermek yerine, geliri beytülmale ait olmak üzere halife adına (sultanî) arazi olarak tescil etmişti. Ayrıca hilâfet -kuvvetli olduğu dönemlerde-

gerektikçe çiftçileri vergi toplama memurlarının baskısından ve üst düzeydeki devlet görevlileri(*ummâl*)nin tecavüzlerinden korumaya çalıştığı gibi yükünü hafifletmek üzere vergileri de zaman zaman gözden geçirmişti (Mehdî, Reşîd ve Me'mûn'un yaptığı gibi). Eski dönemde olduğu gibi halifeler tarafından çok sayıda iktâ' tevcih edildiğini de görmeyiz. Aksine sultanî arazilerde genişleme olmuştu ki bunlar beytülmale ait olup, şahıs malı değildi. Bununla beraber mülkiyete doğru olan eğilim Araplarla diğerleri (meselâ, İran'da Farslar) arasında giderek güçlenmişti. Öyle ki, Abbâsîler'in ilk yüzyılında İran'da meydana gelen bazı ayaklanmalar (Bâbek isyanı gibi), büyük toprak sahiplerinden arazi alıp, çiftçiler arasında dağıtmayı kendi programları içine almışlardı.

Her hâlükârda toprakların çoğunun ya ortak mülk (köylerin çoğunun durumu böyledir) ya da küçük mülk halinde olduğu görülür. Birinci grup topraklar haraca tabiydi. Fakat başka bazı gelişmeler küçük mülklerin gerilemesine yol açtı. Bu gelişmelerden biri, bazı küçük toprak sahiplerini, zulümden kurtulmak ve vergiden kaçınmak maksadıyla topraklarını nüfuzlu kimselere *ilcâ'* etmek ve onların adına tescil ettirmek zorunda bırakan vergi toplayıcılarının zulüm ve baskısıydı. Bu durum bazen asıl mülk sahiplerinin, koruyucular için çalışan ziraat erbabı haline dönüşmesine yol açıyordu. Böyle bir sonuç, sınırlı ölçüde Sevad bölgesinde ve daha geniş ölçüde İran gibi diğer bazı yerlerde ortaya çıkmıştı. Vergi toplama memurları üzerindeki kontrol zayıfladığında bu eğilim güçleniyordu. Bundan daha önemlisi ticaretin canlanması ve tüccarların, özellikle malları müsadereye maruz hale geldiği zamanlar, kendi çocukları için sabit bir geliri emniyet altına alma arzusu içine girmeleriydi. Bu da toprak satınalmak yoluyla gerçekleştiriliyordu.

6. Abbâsî döneminde başgösteren en önemli gelişme ticaretin canlanması ve tüccarlar arasında sermayedar (kapitalist) bir sınıfın ortaya çıkmasıydı. Bu canlanma geniş ve adeta bir çeşit ortak pazar halini almış olan hilâfet topraklarıyla sınırlı kalmayıp, bunların dışına taşmış ve Hindistan, Orta Asya, Çin ve Doğu Afrika'ya kadar uzanan kolonilerde ve ticaret merkezlerinde ifadesini bulmuştu. Hatta iş ilişkileri Bizans topraklarına ve Avrupa'nın bazı kısımlarına kadar genişlemişti. Çeşitli şirket türleri ortaya çıktığı gibi, kredi

(*i'timan*) sisteminde de büyük bir gelişme olmuş, sarraflar ve cehbezler ticarî işlemlerin kolaylaştırılmasında önemli bir rol oynamışlardı. Öyle ki tüccarlar bazı limanlarda alışveriş için nakdî ödeme yapma ihtiyacında olmayıp, çek (*sakk*) ve poliçe (havale, *suftece*) ile yetinebiliyorlardı. İşlemlerin sonuçlandırılmasını ise sarraflar ve cehbezler üstleniyordu. Bu faaliyet, hicrî üçüncü (milâdî dokuzuncu) yüzyılın ikinci yarısından beri yürüyüp geliyordu. Hatta gelişmenin boyutları, parasal, mali işlerini kolaylaştırmak üzere, hicrî dördüncü yüzyılın başlarında resmî bir devlet bankasının kurulmasına kadar varmıştı.

Bu gelişme, edebiyatı, *mahâric* ve *hiyel* kitapları kanalıyla da fıkhı etkiledi. Mahâric ve Hiyel kitapları, kredi ve ticaret işlemleri önündeki bazı güçlükleri yenmeye çalışırdı. Tüccarlar, devletten teşvik görüyordu; ama diğer taraftan, malî mesele ve muamelelerinde kolaylık sağlamak üzere, dönüp idareyi etkileyebiliyordu.

7. İktisadî gelişmeler sonucunda yeni bir güç ortaya çıkmıştı ki bu şehir halkının gücüydü. Şehirler, çalışma imkânlarının genişlemesi ve sakinlerinin sayısının artması bakımından gözle görülür bir gelişme içindeydi. Şehirler meslekler ve zenâatlerin merkezi olup, belirgin bir çalışanlar hareketine sahne oluyordu. Bu hareket, esnaf ve zenâatkâr teşkilatlarının kuruluşunda ve daha sonra gelişip intizama girerek Fütüvvet ve Ahîlik hareketleri haline gelen ve İslâm tarihinde (Irak, Suriye, Anadolu ve İran'da olduğu gibi) anılmaya değer bir rol oynayan bazı şiddet örgütlerinin, ayyârûn ve şuttâr teşkilatlarının ortaya çıkışında kendini gösterdi.

Şehirlerde sanayi gelişti. Bunda ticarî mübadelenin ve her bir beldenin belli zenâatlerde ihtisaslaşmasının yardımı oldu. Zenâatkârlar, dükkânlarda veya evlerde küçük gruplar halinde -bazen nisbeten büyük gruplar halinde de olabiliyorlardı- çalışıyorlardı; ama her hâlükârda yaptıkları işler, el sanatları niteliğindeydi.

Genel olarak iktisadî hayat, nakdî (parasal) bir temele dayanıyordu. Para, ilgili memlekete ve onun gelişme seyrine göre değişmek üzere ya (Mısır'da olduğu gibi) altına, ya (İran'da olduğu gibi) gümüşe, ya da (Irak'ta olduğu gibi) her ikisine birden dayanıyordu.

İşaret ettiğimiz oluşumlar hicrî 3. ve 4./milâdî 9. ve 10. yüzyıllarda belirmişti. Açıkça maddî imkânlarla bağlantılı olarak, sos-

yal farklılaşma çizgileri görünmeye başladı. Nitekim İhvân-ı Safâ, *Risâleler*'inde insanları maddî bir kritere göre tasnif ediyordu: "Bedenleri ve aletleriyle çalışan" zenâatkârlar, "alışverişle uğraşan ve aldıklarının verdiklerinden fazla olmasını sağlamayı amaçlayan" tüccarlar ve ibtidaî (ham) maddelere sahip olup, nihâî [üretilmiş] malları satın alan zenginler (*Resâil İhvânu's-Safâ'*, c. 1, s. 221). Bu olguyu sembolize eden sosyal hareketler de ortaya çıkıyordu. Meselâ, Zenciler çirkin bir feodal sömürüye karşı ayaklanıyordu; ayyârûn ve şuttâr, zenginlere ve siyasî iktidara karşı isyan ediyordu; İsmâiliyye hareketi sosyal adalet adına ortaya çıkıyor ve tüccarın, iktâ' sahiplerinin ve siyasî iktidarın sömürüsüne karşı, zenâatkârlardan, çiftçilerden ve hatta bedevîlerden oluşan düşük durumlu gruplar onun etrafında toplanıyordu; nihayet İhvân-ı Safâ kültürel bilinçlendirmeyi toplumu değiştirmenin bir yolu olarak kullanıyordu.

Böylece, canlı bir malî ve ticarî kapitalizmin; açıkça sömürücü olan bir iktâ' sisteminin, imalâthanelerde değil, çarşılarda ve özel mahallelerde yığışmanın ürünü olan bir çalışanlar hareketinin ve şiddetli sosyal ayaklanmaların ortaya çıktığını görüyoruz. Ayrıca, gelişmenin kendi çizgisini sürdürmesi yerine, önce bir duraklamanın, sonra da bir gerilemenin meydana geldiğini görürüz.

8. Yabancı egemenliği, Buveyhîler'in hilâfet merkezini ele geçirmeleriyle başladı. Bunu takiben ticarî faaliyet zayıfladı, sarraflık kurumları geriledi ve devletle ilgili muamelelerde paranın rolü azaldı. Hicrî dördüncü/milâdî onuncu yüzyılda askerî iktâ'a doğru bir yöneliş başladı. Bu, yedi yüzyıl kadar Arap memleketlerinin ana çizgisi olacaktı (Buveyhîler, Selçuklular, Eyyûbîler, İlhanlılar, Memlukler ve Osmanlılar dönemi). Ayrıca nakdî (parasal) ekonomi çökerek, onun yerini şu veya bu şekilde ve yavaş yavaş tarımsal ve feodal (iktâ'î) bir ekonomi aldı.

Bu durum, Batı'nın Yeni Çağ'da Hint ticaret yolunu eline geçirmesi, daha sonra Batı nüfuzunun Arap memleketlerini etkisi altına alması ve kapitülasyonları, Sanayi Devrimi, dolup taşan sermayeleri ve malları eşliğinde Batı'nın saldırıya geçmesiyle pekişir. Böylece Batı, Arap memleketlerinin sanayiini çökertecek; bir taraftan kendisine ibtidaî ürünler üreten ve diğer taraftan kendi ürünleri için

pazar görevi gören bir ziraî durum vücuda getirerek, tüccar ve tefecilerden kendi yörüngesinde dönen uydu bir grubun oluşumunu desteklemiş olacak ve her türlü sınaî faaliyeti engelleyecekti. Öyle ki bazı Arap ülkeleri bağımsızlıklarını elde ettiklerinde kendilerini geri ve zayıf bir durumda bularak, geriliği hızlı bir şekilde aşmayı, refahı ve sosyal adaleti sağlayacak bir iktisadî plan yapmaktan başka önünde açık bir kapı olmadığını görmüştü.

9. Arap toplumunun eski gidiş çizgisinden sapmasında bağımsızlığını yitirmesinin ve yabancı sömürüsünün başta gelen bir rolü olmuştu. Asırlar sonra, Avrupa'nın siyasî ve iktisadî saldırısı başladığında, Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa'nın baskısına, daha doğrusu imtiyazlar(kapitülasyonlar)ını pekiştirmek ve saldırmak için pusuda bekleyen sanayi ve sermayesinin önünü açmak üzere giriştiği silahlı müdahaleye direnmek için başlattığı tek teşebbüs de başarısız kaldı.

Yabancı hâkimiyetinin etkisi açıktır; fakat bunun öncesinde ve sonrasında, Arap memleketlerindeki iktisadî değişme çizgisini, tarihi boyunca Batı'daki değişme çizgisinden farklı kılan başka etkenler olduğunu da görürüz. Bu konu incelenmeye ve araştırılmaya muhtaç olmakla beraber, aşağıdaki etkenlerin bunlar arasında yer aldığını düşünüyoruz:

a. Araplar, Sasanî topraklarında "aknân" ve Bizans topraklarında "coloni" ismi altında yer alan toprak köleliğini ilga ederek, çiftçileri hür kabul etmişler ve böylece meşhur haliyle feodalizmin (iktâ'ın) temellerinden birini yıkmışlardı.

b. Toprakların büyük çoğunluğu ümmetin mülkü ve onun üzerine yapılmış bir vakıf olarak kabul edilmişti. Ortaya çıkmış olan bazı geniş mülkiyetler ise tarım dışı kalmış toprakların tarıma kazandırılması, halifeler tarafından iktâ' olarak verilmesi veya satın alma işlemlerinin bir ürünüydü. Tarım dışı kalmış toprakların tarıma açılması ve bazı toprakların iktâ' olarak verilmesi, İslâm'ın ilk döneminde ön planda yer alan fenomenlerdi; fakat daha sonraları önemlerini kaybetmişler ve meydan satın alma ile ikinci dereceden bazı faktörlere kalmıştı. Ancak, hicrî birinci yüzyılın sonunda haraç arazisinin sınırlanması veya tespit edilmesi buna hukukî sınırlar getirmişti. Artık bu sınırların aşılması halinde bu bir tecavüz olacaktı. Bu durum büyük mülkiyetlerin genişlemesinin dizginlendiğini gösterir.

Bunun bir sonucu olarak, daha sonra gelen devletler, devletin haraç arazileri üzerindeki mülkiyet hakkına bağlı kalmışlardı. Bu arazileri iktâ' olarak verme cihetine gittiklerinde ise, verasetle intikal etmek üzere vermeyip, toprağın gelirini ifa edilecek sivil veya askerî bir hizmetin karşılığı saymışlardı. Söz konusu uygulama iktâ' sistemine bir esas daha sağlıyordu. Bu esasa aykırı durumlar ortaya çıkarsa, devlet haklarının bir ihlâli olarak görülecek ve ilk fırsatta men edilecekti.

c. Haraç arazisine bakış tarzı, köylerde ortak mülkiyetin devam etmesinde yardımcı oldu ve sosyal şartlarla birlikte --Osmanlılar'da Tanzimat'ın ilanından ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın yönetime gelmesinden sonra 19. Yüzyıl'ın ikinci yarısında ortaya çıkan durum hariç-- onun özel mülk haline dönüşmesini engelledi.

d. Arap egemenliği dönemi boyunca ticaretin iktisadî hayat üzerinde daima büyük bir etkisi olmuş, hatta bu durum ondan sonra da bir müddet devam etmişti. Arap ekonomisi kendi üzerine kapanıp kalmamış, tarımın veya feodalizm(*iktâ'iyye*)in çerçevesi içine sıkışıp kalmamıştı. Tabiî, Portekizlilerin tasallutundan sonra ve özellikle 19. yüzyılda olduğu gibi ticaret yollarını ve hareket serbestisini kaybetmesini izleyen sınırlı zaman aralıkları hariç...

e. İslâm-Arap düşüncesindeki sosyal adalet anlayışı, toplumun iktisadî gelişmesinde kendi rolünü oynamıştı. Nitekim bu anlayış sömürüyü reddetmiş, faizle iş yapmayı men etmiş, eğitim ve öğretimi parasız ve herkese açık hale getirmiş, azgınlık ve sömürüye karşı başkaldırmak için yeni slogan ve gerekçeler hazırlamış ve sosyal hareketlerin itici gücü olmuştu.

f. Sosyal adalet anlayışının bir örneği, başlıca servet kaynaklarının aslında ümmetin mülkü olduğu ve devletin bunları herkesin faydasına olacak şekilde ümmet adına işletmek veya işletmesini yönlendirmek ve sömürüye açık kapı bırakmamak sorumluluğu olduğu düşüncesidir. Bu anlayışa göre devlet başka bir yol seçtiği takdirde bu giderilmesi gerekli bir sapma olur.

g. Sosyal adalet anlayışının başka bir örneği, çalışmanın saygın ve özgür olması ve meslekî teşkilatlanmanın, mesleklerin korunması, seviyesinin yükseltilmesi ve rollerini oynayabilir hale gelmesinin aracı olarak kabul edilmesiydi. Esnaf ve zenâatkâr teşkilatlarının

toplumda oynadıkları rolün önemi ve meslek erbabının çok kere dinlerine ve milliyetlerine bakılmaksızın meslekî teşekküllere kabul edilmiş olması buradan hareketle anlaşılabilir. Yine, hicrî altıncı ve yedinci yüzyıllar gibi huzursuzluk ve zayıflık dönemlerinde bu teşkilatların oynadığı önemli rol de bu anlayışın ışığı altında kavranabilir.

h. Anlattıklarımızla devletin iktisadî hayattaki rolünün ve sorumluluğunun önemi de belirginleşmiş oluyor. Arap toplumunun tarihî bu rolü ortaya çıkardığı gibi, Arap uygarlığının kavramları da onu teyid ediyor. Arap toplumunun tarihsel seyrinde kendine has bir rolü ve önemi olan bir hususdur bu.

Nihayet, bu anlatılanlarla sadece Arap toplumunun ve geçirdiği deneyimlerin köklerinin keşfedilmesi ve gelişmesinin kavranması sağlanmak istenmektedir.

Toplumun, artık bir ihtiyaç halini almış olan, analitik ve tarihî (bilimsel) bir portresini sunma çabasıdır bu.

Umulur ki bu sunuş düşüncelerin berraklaşmasına ve Arapların gelecek için daha billurlaşmış bir yol çizmesini sağlayacak bir orijinalitenin gelişmesine katkıda bulunur.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

I

Bazı Arapça Kaynaklar

el-Ali, Salih Ahmed, *et-Tanzimât el-İctimâiyye ve'l-İktisâdîyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, 2. B., Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1969.

el-Azâvî, Abbâs, *Târîhu'n-Nukûd el-Irâkiyye*, Bağdat, 1958.

---------, *Târîhu'd-Darâib el-Irâkiyye*, Bağdat, 1959.

el-Berâvî, Râşid, *Hâletu Misr el-İktisâdiyye fî Asri'l-Fâtımiyyîn*, Kahire, 1948.

el-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut, 1957 ve De Gueje baskısı, Leiden, 1866.

---------, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. 4, Bölüm 2, (hazırlayan Schlazenger) ve c. 5 (hazırlayan, Goitten), Kudüs, 1936.

el-Câhiz, *Selâse Resâil*, E. Vonkel neşri, Kahire, 1344 (h.).

---------, *Selâse Resâil*, Van Vloten neşri, Leiden, 1903.

---------, *et-Tabassur bi't-Ticâre*, Hasan Husni Abdulvahhab neşri, Dimaşk, 1934.

Christensen, *Îrân fî Ahdi's-Sâsâniyyîn*, Arapçaya çev. Yahyâ el-Haşşâb, Kahire, 1957.

Denett, Daniel, *el-Cizyetu ve'l-İslâm*, Arapçaya çev. Fevzi Fehim Cadullah, Beyrut, 1960.

ed-Dimaşkî, Ebu'l-Fazl, *el-İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre*, Kahire, 1318, 1930.

ed-Dûrî, Abdulazîz, *Târîhu'l-Irâk el-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, 2. B., Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1974.

el-Hatte, Muhammed Ahmed, *Târîhu'z-Zirâat fî Mısr fî Ahdi Muhammed Ali el-Kebîr*, Kahire, 1950.

el-Hasenî, Ali, *Târîhu Suriye el-İktisadî*, Dimaşk, 1342 (h.).

el-Hurânî, Corc Fazlu, *el-Arab ve'l-Milâhe fi'l-Muhîti'l-Hindî*, Arapçaya çev. Yakub Bekr, Kahire, 1958.

Hasbâk, Ca'fer, *el-Irâk fî Ahdi'l-Moğul el-İlhâniyyîn*, h. 656-736/m. 1258-1335, Bağdat, 1968.

El-Havârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, Van Vloten neşri, Leiden, 1895 ve Kahire, 1930.

İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakât el-Kubrâ*, 8 c., Schau neşri, Leiden, 1905-1921.

İbnu Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, 12 c., Kahire, 1929-1957.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi't-Târîh*, c. 5-10, Haydarabad Dekkan, 1357-1359 (h.).

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 12 c., Kahire, 1303 (h.) ve 12 c., Bulak, 1290 (h.).

İbnu'l-Mimâr el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Kitâbu'l-Futuvve*, Mustafa Cevad, Takiyüddîn el-Hilâlî, Abdulhalim en-Neccâr ve Ahmed Nâcî el-Kaysî neşri, Bağdat, 1958.

İbnu'l-Uhuvve el-Kureşî, *Ma'âlimu'l-Kurbe fî Ahkâmi'l-Hisbe*, yayınlayan R. Levi (Mecmuatu Tezkâri Gibb), 1938.

el-Kâsım b. Sellâm (Ebû Ubeyd), *el-Emvâl*, Kahire, 1353 (h.).

el-Kermelî, Anastas, *en-Nukud el-Arabiyye ve İlmu'n-Numiyyât*, Kahire, 1939.

el-Kiritlî, Ali, *Târîhu's-Sinâ'a fî Mısr*, Kahire, 1952.

el-Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim ilâ Ma'rifeti'l-Ekâlim*, De Gueje neşri, Leiden, 1877.

el-Makrîzî, *Şuzuru'l-Ukud*, L. M. Maier neşri, İskenderiye, 1931.

---------, *el-Hıtat ve'l-Âsâr*, 2 c., Bulak, 1270 (h.).

---------, *İğâsetü'l-Ümmeh bi Keşfi'l-Ğumme*, Muhammed Mustafa Ziyâde ve Cemâluddîn es-Şeyyâl neşri, Kahire, 1940.

el-Mâverdî, *el-Ahkâm es-Sultâniyye*, Kahire, 1909, 1960.

Metz, Adam, *el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Arapçaya çev. Abdulhâdî Ebû Rîde, 2 c., Kahire, 1940-1941.

Miskeveyh, *Tecârubu'l-Umem*, 7 c., Amedroz ve Margoliouth neşri, Kahire ve Oxford, 1920-1921.

Muhammed Selman Hasan, *et-Tatavvuru'l-İktîsadî fi'l-Irâk*, Beyrut, 1965.

Rodinson, Maxim, *el-İslâm ve'r-Re'smâliyye*, Arapçaya çev. Nezih el-Hakîm, Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1968.

es-Sâbî, Ebû İshâk, *Resâilu's-Sâbî*, c. 1, Şekip Arslan neşri, Lübnan, 1898.

es-Sâbî, Hilal, *Tuhfetu'l-Umerâ' bi Târîhi'l-Vuzerâ'*, Âmedruz neşri, Beyrut, 1904.

Seyyide, İsmail Kâşif, *Mısr fî Fecri'l-İslâm*, Kahire, 1947.

es-Sûlî, *Edebu'l-Kuttâb*, Muhammed Behcet el-Eserî neşri, Kahire, 1341 (h.).

eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen, *Kitâbu'l-Mahâric ve'l-Hiyel*, Schacht neşri, Hannover, 1943.

eş-Şeyzerî, *Nihâyetu'r-Rutbe fî Talebi'l-Hisbe*, el-Bâz el-Ureynî neşri, Kahire, 1946.

et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, 15 c., De Gueje neşri, Leiden, 1897-1901.

---------, *İhtilâfu'l-Fukahâ'*, Schacht neşri, Leiden, 1933.

Tarhan, İbrahim Ali, *Mısr fî Ahdi'l-Memâlîki'l-Cerâkise*, Kahire, 1959.

Van Vloten, *es-Siyâdetu'l-Arabiyye*, Arapçaya çev. Hasan İbrahim Hasan ve Muhammed Zeki İbrahim, 2. B., Kahire, 1965.

Wellhausen, Julius, *ed-Devletu'l-Arabiyye*, Arapçaya çev. Muhammed Abdulhadi Ebû Rîde, Kahire, 1958.

II

Diğer Bazı Kaynaklar

Aghnides, N. A., *Muhammedan Theories of Finance*, New York, 1916.

Amin, A. A., *British Interests in the Persian Gulf 1747-1778*, Leiden, 1968.

Baer, G., *Egyptian Guilds in Modern Times*, Kudüs, 1964.

---------, *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950*, Oxford University Press, 1962.

Bazantay, P., *L'Artisanat à Antioche*, Beyrut, 1932.

Bell, H. I., *Egypt from Alexander The Great to the Arab Conquest*, Oxford, 1948.

Berchem, M. Van, *La Propriété Territoriale*, Cenova, 1886.

Cahen, Claude, *Mouvements Populaires et Autonomisme Urbain dans l'Asie Musulmane au Moyen Age*, Leiden, Brill, 1959.

Dennett, D. C., *Conversion and Poll-Tax in Early Islam*, Harvard University Press, 1950.

Cardon, L., *Régime de Propriété Foncière en Syrie et au Liban*, Paris, 1928.

Charles-Roux, F., *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*. Paris, 1928.

Chiha, M., *La Province de Baghdad*, Kahire, 1900.

Crouchley, A. E., *The Economic Developement of Modern Egypt*, Londra, 1938.

Davidson, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, 1963.

Dowson, E., *An Inquiry into Land Tenure in Iraq*, Letchworth, 1931.

Fahmy, M., *La révolution de l'industrie en Egypte et ses conséquences sociales au 19ème siècle (1800-1850)*, Leiden, 1954.

Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923.

Gibb, H.A.R. and Bowen, H., *Islamic Society and the West*, c. 2. Oxford University Press 1950, 1957.

Goitein, S. D., *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden, 1966.

Grant, Ch. P., *The Syrian Desert*, Londra, 1937.

Grohman, A., *From the World of Arabic Papyri*, Kahire, 1952.

Guinet, V., *Syrie, Liban et Palestine*, Paris, 1896.

Haider, Saleh, *Land Problems of Iraq* (Ph. D. Thesis), University of London, 1942.

Hasan, Hadi, *A History of Persian Navigation*, Londra, 1928.

Hershlag, Z. Y., *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East*, Leiden, 1964.

Heyd, W., *Histoire du Commerce au Levant*, 2 c., Leipzig, 1923.

Hoskins, H. L., *British Routes to India*, 1928.

Huzayyin, S., *Arabia and the Far East*, Kahire, 1942.

Lonides, M., *The Regime of the Rivers Euphrates and Tigris*, Londra, 1937.

Issawi, Charles, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, University of Chicago Press, 1966.

Issawi, Charles, *Egypt, an Economic and Social Analysis*, 1947.

Jwaideh, Albertine, *Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq*, St. Anthony's Papers, No. 16 – Middle Eastern Affairs, Number three, pp. 106-137. Londra, 1963.

Kammerer, A., *La Mer Rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'atiquité*, Kahire, 1929.

Kerr, Malcolm, *Lebanon in the Last Years of Feudalism*, Beyrut, 1959.

Kelly, S. A., *Eastern Arabian Frontiers*, New York, 1964.

Latron, A., *La vie rurale en Syrie et au Liban*, Beyrut, 1936.

Lambton, A. K. S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford University Press, 1953.

Lammens, H., *La Mecque à la Veille de l'hégire,* Beyrut, 1924.

Lammens, H., *Études sur le siècle des Omayyades*, Beyrut, 1921.

Lapidus, Ira Marvin, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Harvard University Press, 1967.

Lewis, B., *The Arabs in History*, Londra, 1950.

Lewis, B. And Holt, P. M., *Historians of the Middle East*, Londra, 1962.

Lökkegaard, F., *Islamic Taxation in the Classical Period*, Kopenhag 1950.

Longrigg, S. M., *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford, 1925.

Massignon, L., *L'influence de l'islam au Moyen Age sur la fondation et l'essor des banques juives*, B. I. F. D. 1931.

Musil, A., *Northern Nejd*, New York, 1928.

Nadavi, S., *The Arab Navigation*, Lahor, 1966.

Poliak, A. N., *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon (1250-1500)*, Londra, 1939.

Qoudsi, Elia, *Notice sur les corporations de Damas*, Actes du VIème Congrès International des Orientalistes, Leiden, 1884.

Rivlin, H. A. B., *The Agricultural Policy of Muhammad 'Ali in Egypt*, Harvard University Press, 1961.

Rockhill and Hirth, *Chau Ju-Kua, Chinese Arab Trade in the 12th and 13th Centuries*, St. Petersburg, 1911.

Ryckmans, J., *L'Institution monarchique en Arabie méridionale avant l'Islam*, Louvain, 1951.

Sadighi, Gh. H., *Les mouvements religieux Iraniens...*, Paris, 1938.

Saleh, Zaki, *Britain and Mesopotamia (Iraq to 1914)*, Bağdat, 1966.

Serjeant, R. B., *The Portugese off the South Arabian Coast*, Oxford, 1962.

Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Developement of Ottoman Egypt*, Princeton, University Press, 1962.

Stripling, G. W. F., *The Ottoman Turks and the Arabs (1511-1574)*, Urbana, University of lillinois Press, 1942.

Warriner, Doreen, *Land and Poverty in the Middle East*, Londra, 1948.

Watt, M., *Islam and the Integration of Society*, Londra, 1961.

Weulersse, J., *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris, 1946.

Wilson, A. T., *The Persian Gulf*, Oxford, 1928.

Ziadeh, N. A., *Urban Life in Syria under the Early Mamluks*, Beyrut, 1953.

İNDEKS

A

Abbâsî ayaklanması 63, 148
Abbâsî ihtilâli 51
Abbâsîler 44, 53, 62, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 97, 99, 100, 149
Abdullah b. Zubeyr 29
Abdülhamid, II. 132
Abdülmelik (bkz. Abdülmelik b. Mervân)
Abdülmelik b. Mervân 35, 39, 40, 46, 52, 53, 54
Acemîler 46
Aden 116, 117
Aden Körfezi 116
âdil âmiller 53
Adûduddevle 93, 100
Ahdâs 86
Ahîlik 101, 150
Akdeniz 7, 19, 20, 43, 104, 114, 118
Akil kabilesi 94
Alevîler 70, 100
Ali 27, 30, 46, 54, 55, 56, 61, 62, 122, 123, 124, 137, 138, 139, 142, 152, 153, 155, 156, 157, 160
Âl-i Beyt 31, 61, 70
Ali, İmam 27, 30, 46, 54, 55, 56, 61, 62, 122, 123, 124, 137, 138, 139, 142, 152, 153, 155, 156, 157, 160
Ali Kebîr 122
Âmid 86
âmme 100
Arap Dinarı 40
Arap egemenliği 73, 153
Araplar 21, 23, 26, 28, 32, 33, 34, 38, 41, 44, 55, 58, 59, 63, 115, 135, 145, 146, 147, 152
Araplık 73
Arap Mağribi 15, 80
Arap Yarımadası 17, 18, 19, 26, 115, 117, 126
Arazi Dîvânı 34
ardu'l-mevât, el- 89
ashâbu'd-damân 108
askerî iktâ' 9, 102, 103, 108, 128, 151
Asnâfu'n-Nebeviyye 85
avâm 100
Avrupa kapitalizmi 142
a'yân 100
ayyârûn ve şuttâr 79, 97, 150, 151

B

bâ'atu't-turuk 83, 84

Bâbek el-Hurremî 70
Bâbek isyanı 149
Bâb-ı Âlî 136, 138
Bağdat 4, 8, 66, 67, 74, 75, 77, 82, 83, 87, 91, 97, 98, 106, 109, 155, 156, 160
Baharat Yolu 114
Bahreyn 80, 81, 82
Barsbay 115
Basra 18, 19, 20, 26, 28, 44, 45, 49, 57, 61, 69, 77, 78, 79, 114, 115, 116, 131, 136, 148, 155
Basra Körfezi 18, 19, 20, 114, 116, 136
Başkadılık 66
Batıha 35
bedevîlik 21
bedevîlik ekonomisi 21
Bedî' ailesi 86
bekarkiye 38
Bektâşîlik 101
Belâzurî 25, 35, 37, 73, 99, 155
Benî Dabbe 100
Benî Hâris 62
Benû Esed 94
Berava 117
Berberîler 49, 52
Bermekîler 66
beytülmal 25, 89, 103, 111, 146
Bey'u'l-İyne 77
Bizans 19, 24, 32, 37, 38, 40, 76, 101, 104, 149, 152
Bizans Dinarı 40
Bizanslılar 18, 19
Bizans-Sasanî mücadelesi 19
Bombay 117
Buveyhîler (bkz. Buveyhoğulları)
Buveyhoğulları 8, 14, 15, 75, 82, 83, 85, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 151

C

Câhiz 71, 73, 78, 155
Cebelu'd-Durûz 129
cehbez evleri 77
cerîb 37
Cezîre 40, 62
Cezîretu'l-Furâtiyye 37
Chaul 117
Cidde 116
cihad 24, 30, 43, 48, 56, 115, 145, 146
cizye 25, 35, 37, 38, 39, 41, 53, 58, 101, 105
cubât 52, 54

Ç

Çin 76, 106, 149

D

damân 92, 94, 95, 103, 105, 107, 108, 142
dâminûn 104, 105
Dâru'l-İslâm 43
Derb-i Avn 77
Deylemliler 92
dihkan 52
Dimaşkî 78, 156
Dîvânu'l-Cund 25, 48, 49
Doğu Afrika 76, 116, 149

E

Ebrehe 19
Ebû Bekir 25, 62
Ebû İshâk es-Sâbî 100
Ebû Müslim 63, 71
Ebû Yûsuf 40, 53, 68
Ebû Zerr el-Ğıfârî 28
ecnâdu'l-halka 110
ehlu'l-hall ve'l-akd 88
ehlu's-sûk 84
ehlu'z-zeârah 83
Emevî dönemi 50
Emevîler 29, 30, 31, 39, 46, 49, 54, 56, 59, 67, 68, 70, 71
Endülüs 4, 31, 49, 76, 146
Ensâbu'l-Eşrâf 99, 155
entansif tarım 78
Ermenistan 76, 114
eserî araziler 122
Eşrâf 99, 155
Eşres b. Abdullah es-Selâmî 53
evbâş 83
Eyyûbîler 8, 103, 107, 108, 109, 110, 151

F

Fadâih el-Bâtıniyye 80
Farslar 72, 149
Fâtıma 30, 55, 56
Fâtımî, -ler, 80
fayiz 121
fellâh 54, 112, 113
Fırat 36, 37, 86, 94
Filistin 110, 127, 129
Fityânu's-Sünne 85
furûsiyyet 101
Fustat 26, 28, 38, 57
fütüvvet 84, 85, 86, 98, 99, 101, 134

G

Gassanîler 18
Gazâlî 80
Gazneliler 101
göçebelik 19, 21, 29, 44
Gulât 63, 64, 70
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 128
Güney Arabistan Uygarlığı 17
Güney Irak 94, 105
Gürcistan 119

H

Habat 48
Habeşliler 18, 19
Haccâc 35, 41, 45, 47, 53, 58
Haçlılar 104, 109
Haçlı Seferleri 15
Haddaş 63
Haface 94
Haleb 86, 114, 115, 127, 139
Hâlid b. Velîd 35
Hâlid el-Kuserî 46
Halkatu Ashâbi'l-İyne 77
Hanifler 20
harâc 37
haracî arazî 34
haracî araziler 41, 120, 122, 123
haracî topraklar (bkz. haracî araziler)
haraç 25, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 50, 57, 58, 68, 69, 81, 95, 107, 112, 146, 152, 153
haraç arazisi 42, 57, 58, 68
Hâricîler 30, 52, 55, 61
Hâricîlik 45
Hâris b. Süreyc 54
Harurîler 62
hâsse 100
Hâşimiye 63
hazzân 76
Hıristiyanlık 18
Hicaz 19, 24, 29, 40, 57
hilâfet 31, 39, 48, 51, 58, 91, 96, 97, 99, 101, 147, 148, 149, 151
Hille 94
Hindistan 19, 76, 81, 106, 114, 115, 116, 117, 136, 149
Hint Okyanusu 117, 136
Hîre 36
Hişâm b. Abdülmelik 39, 46, 52, 53
Horasan 26, 39, 41, 46, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68
hulvan 120
Hurfekan 116
Hurremîler (bkz. Hurremîyye)
Hurremîyye 59, 63, 70
Hürmüz 115, 116, 118

I

Ikdu'l-Ferîd 51
Irak 4, 8, 18, 19, 20, 32, 35, 39, 40, 41, 45, 46, 52, 53, 57, 60, 62, 68, 69, 76, 78, 94, 97, 103, 104, 105, 106, 117, 119, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 139, 141, 150

İ

İbni Abdi Rabbih 51
İbni Battuta 101
İbni Haldun 77
İbni Hallikân 100
İbni Şirzad 92
İbn Kuteybe 73
İbnu'l-Eş'as 34, 35, 47, 63
İbnu'l-Futî 100
İbn Zübeyr ayaklanması 40
idarî iktâ' 102
ihbasî rızıklar 121, 122

ihtiyar 24
İhvân-ı Safâ 79, 151
ihyâu'l-mevât 146
iktâ' 8, 9, 32, 79, 92, 93, 95, 101, 102, 103, 105, 108, 110, 111, 112, 118, 120, 124, 125, 126, 128, 151, 152, 153
iktâ'iyye 153
iktâ'u'l-medenî 96
İktisâb fi'r-Rızk el-Mustetâb, el- 78
ilca 70
İlhanlılar 104, 109, 151
iltizam 105, 120, 121, 122, 126, 128, 129, 142
İmâmiyye 30, 55
İmâmiyye Şiası 55
İmriu'l-Kays 19
İngilizler 133
İngiltere 136, 138
intihab 24
İran 42, 48, 63, 70, 72, 76, 79, 80, 83, 101, 106, 114, 149, 150
irfak iktâ'ı 110
irtidad hareketleri 23
İskenderiye 114, 138, 140, 157
İsmail 124, 157
İsmailîlik (bkz. İsmâiliyye)
İsmâiliyye 79, 151
istiğlâl iktâ'ı 95
İşâre ilâ Mahâsini't-Ticâre, el- 78, 156
i'timan 150
iylâü'l-arzi'l-mevât 32

K

kabâle 107
Kabile 21, 45, 67, 132, 133
kabilecilik 21, 22, 23, 27, 29, 57, 60, 62
Kaderiyyeciler 31
Kaderiyye 30, 45, 54, 61
Kafkasya 119
Kahire 71, 74, 109, 110, 116, 125, 134, 155, 156, 157, 158, 159
Kalikut 116, 117
kapitalizm 139
Karmatîler 81
Karmatîlik 78, 79, 80
kâtipler 50
Kayravan 26, 49
Kayslılar 30, 56, 60
kembiyale 77
Kerh 75
Keysâniyye 59
kıt'a 130
Kızılbaşlık 101
Kızıl Deniz 19, 114, 116, 136
Kilva 116
Kinde 18
Kindeliler 19
kinn 32
Kitâbu'l-Harâc 40, 53, 68
Konstantiniyye 31
Kore 76
Koşin 117
kuberâ 100
Kûfe 20, 26, 27, 28, 29, 34, 44, 45, 49, 54, 57, 62, 65, 69, 78, 80, 148
Kûfe kabileleri 28
Kureyş 20, 29
Kureyşliler 20, 28, 29
Kureyş Meclisi 20
kûttab 48
Kuzey Afrika 31, 49, 119, 147
Kuzey Irak 40, 62, 129
Kuzey Sumatra 76
küttâb 50, 121, 146

L

Lizbon 116
Lübnan 110, 127, 128, 129, 157

M

Mağrib 80
Mahâric ve'l-Hiyel, el- 78, 157
Mahmud, II. 128
Makrîzî 38, 107, 108, 111, 112, 113, 157
Malaga 76
malikâne 121, 126
Malindi 116
Maniheistler 71
Maniheizm 59, 71
Mansûr 73

Maskat 116, 117
Maveraünnehir 53, 76
Mazdekizm 63, 71
Mecme'u'l-Âdâb 100
medâris fikriyye 44
medâris ilmiyye 45
Medîne 19, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 45, 55, 56, 57, 62, 65
Mehdî 149
Mehmed Ali (bkz. Mehmed Ali Paşa)
Mehmed Ali Paşa 122, 123, 124, 137, 138, 139, 142, 152, 153
Mekke 19, 20, 21, 26, 28, 45, 57, 62, 65
memâlik 110
memâliku's-sultaniyye 110
Memlûk Devleti 114, 115
Memlukler 8, 106, 117, 136, 151
Me'mûn 66, 72, 82, 149
Merakeş 119
Merc Rahit Muharebesi 30
Merv 26, 46, 63, 66
Mesleme b. Abdulmelik 35, 46
Mevâlî, -ler, 47
Mısır 8, 9, 27, 32, 38, 39, 40, 41, 42, 53, 57, 69, 80, 81, 82, 99, 106, 107, 108, 109, 112, 114, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 150, 153
Mihrican 39
mîrî 121, 127, 128, 129, 130, 131, 132
Miskeveyh 75, 83, 92, 93, 94, 157
Mithat Paşa 129, 130, 131, 132
Moğol istilası 85, 106
Moğollar 100, 101, 104, 105, 106, 109, 114
Mombasa 116
Mozambik 116
Muâviye 34, 35, 39, 63
Mudar 64
Mudarlılar 62
Mufessirûn 56
Muhaddisûn 56
Muhammed b. Ali (bkz. Muhammed b. Ali el-Abbâsî)
Muhammed b. Ali el-Abbâsî 61, 62
Muhtar ayaklanması 40
Muhtesib 75
Mukâbele Kanunu 124
mukaddem 84
Mukanna 70
mukâseme hissesi 112
Muntefet 94
murû'et 84
musâ'ade 105
Mus'ab b. Zübeyr 35
musakkafûn 99
musâlaha 121
Musta'în 82
Musul 94, 139
Mu'tasım 67
mutekaddim 84
Mu'tezile 72
Mu'tezz 82
muzâraa 34, 95
mücehhiz 76
Mültezim 120
Münziroğulları 18
Mürcie 30, 54, 61
müşterek mülkiyet 123
mütekellimûn 72
mütevellî 107

N

Nakipler Meclisi 62
Napolyon Savaşı 137
Nâsır li-Dînillah, en- 83, 85, 103
Nasr b. Seyyâr 53, 54
Nevruz 39
Nil Deltası' 121, 122
Nisaniyye ailesi 86
Nizamülmülk 101, 102, 103
Nûreddîn Zengî 110

O

Orta Akdeniz 43, 104
Orta Asya 43, 49, 106, 146, 149
Orta Doğu 8
ortak mülkiyet 42, 130
Osman 24, 27, 28, 34, 35, 62
Osmaniyye 45, 61, 62
Osmanlı 8, 9, 11, 15, 101, 115, 117, 119, 121, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 139, 140, 141

Osmanlı Arazi Kanunnamesi 128, 129, 131, 132
Osmanlı Beyliği 101
Osmanlı Devleti 9, 11, 119, 128, 130, 136, 137, 139, 140
Osmanlı İmparatorluğu 126, 140
Osmanlılar 105, 117, 119, 120, 121, 125, 133, 136, 139, 140, 142, 151, 153

Ö

Ömer 22, 25, 31, 34, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 52, 53, 58, 60, 62, 68, 69
Ömer b. Abdulazîz 31, 41, 42, 43, 44, 46, 49, 52, 58, 60, 68, 69
Ömer b. Hattâb 22, 34, 36, 37
öşrî araziler 123
öşrî topraklar 41
öşür 25, 36, 41, 42, 58, 69, 75, 95, 112, 123

P

paşa 119, 127
Pirene Dağları 31
Pîrî Reis 117
Portekizliler 115, 116, 117, 136
Port Said 140
putperestlik 23

R

Rabîa 62
rakkâz 76
Râşid Halifeler 39
ratib 120
Râvendiyye 59
Reşîd 53, 149
Risâleler 151
ruâ 83
Rusya 76

S

Safale 116, 117
Safevî Devleti 101
Safevîler 119
Said 122, 123, 140
sakk 77, 150
samâsıra 76
Samerra 82
Sanayi Devrimi 139, 151
sarraflık 48, 77, 91, 96, 147, 151
Sasanî 19, 24, 36, 37, 39, 40, 59, 152
Sasanî Dirhemi 40
Sasanîler 18, 19, 20, 32, 39, 71
savâfî 34, 35, 36
Sayda 127
Sebe Devleti 19
Selâhaddîn 109
Selçuklu, -lar 83, 98, 102, 103
Selim, III. 117, 126, 128
Semerkand 114
serkâl 130, 132, 133
Sevad 34, 35, 37, 46, 47, 69, 80, 81, 82, 92, 94, 149
Seyahatname 101
Seylan 76
sipahi 126
Sokotra 116
Subkî 112, 113
suftece 77, 150
Suğd 53
sûkah 100
Suriye 19, 26, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 60, 68, 80, 99, 106, 109, 110, 112, 114, 115, 119, 127, 129, 136, 139, 140, 141, 150, 156
Süveyş Kanalı 131

Ş

Şam 8, 18, 19, 20, 28, 29, 37, 39, 65, 80, 81, 82, 86, 109, 113, 114, 127, 134, 135
Şam kabileleri 28
Şeriat 21, 88
Şeybânî 78, 157
şeyhu'l-ekber 134
şeyhu'l-meşâyih 134
Şîa 61, 85
Şîîlik 45
şirket ed-daman 76
şirket el-mufâvada 76
şirket el-vucûh 76

şûrâ 56, 88
Şuûbiyye 71, 72, 73

T

Tanzimat 128, 153
Tebassur bi't-Ticâreh, et- 78
temlik iktâ'ı 95
tımar 120, 125, 126
Tibet 76
Timurlenk 114
toprak vergisi 37, 39, 121
Türkler 15

U

uhde 124
ummâl 42, 52, 54, 149
ummâlu'l-cibâye 38
urât 83
ustaz 74
u'tiyyât ve'l-erzâk 146
Uzak Batı 76
Uzak Doğu 7, 8, 76, 81, 106, 114, 115, 116, 135, 136

Ü

Ümit Burnu 116
ümmet 21, 22, 23, 24, 36, 42, 44, 57, 81, 88, 89, 153

V

Van Vloten 52, 54, 155, 156, 157
Vasco de Gama 116
Vâsık 72
Vasıt 45
Vefeyâtu'l-A'yân 100
Velîd b. Abdülmelik 39, 46, 54
Velîd, II. 35, 39, 46, 54, 60
veraset 24, 30, 56, 102, 103, 105, 148
Volney 127, 141

W

Wellhausen 52, 54, 157

Y

Yahudilik 18
Ya'kubî 35
Yalta Limanı Ticaret Anlaşması 138
Yemen 18, 19, 20, 24, 33, 34, 80, 117
Yemenliler 30, 56, 60
yeniçeriler 125
Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik (III. Yezîd)
Yezîd, III. 46, 54
Yukarı Mısır 120

Z

zeamet 125
zekât 25, 89
Zenâatkârlık 74
Zenciler 151
Zendaka 59, 71, 72
Zengîler 103
Zeyd b. Ali 46, 54
Zeydî, -ler 70
zımmî 25, 37, 41, 59
zımmîler 49, 59
Zî Kar 20
zimmet ehli 37, 59, 77, 147
Ziyâd b. Ebih 45
Zu Nuvas 18

İKTİSADÎ DÜŞÜNCE DİZİSİ KİTAPLARIMIZ

Gazâli'nin İktisat Felsefesi/Sabri Orman
Ekonomi ve Ahlâk/Haydar Nakvî
Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe/İbn Teymiyye
İslâm'i İktisadın Felsefesi/Murtaza Mutahharî
İslâm'ın Malî Hükümleri/Nicolas P. Aghnides
İslâmî İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine / Sabri Orman

İSLÂM İKTİSAT TARİHİNE GİRİŞ

ABDULAZÎZ DÛRÎ
ÇEVİREN: SABRİ ORMAN

Prof. Abdulazîz Dûrî'nin, kendi türünün Türkçedeki ilk örneği sayılabilecek olan bu eseri, İslâm Dünyası'nın adeta metruk halde olan "İktisadî Tarih"inin genel bir haritasını çizerek konuya duyulan "acil" ilk bilgi ihtiyacını karşılamayı hedeflemektedir.

İslâm'ın getirdiği yeni ilke ve değerlerin, iktisadî, sosyal ve siyasî hayata, ilişkiler, kurumlar, statüler ve dengeler şeklinde nasıl ve ne ölçüde yansıyabildiğini; teorik ilkelerin sosyo-ekonomik realiteyle giriştiği diyaloğun yol açtığı oluşumlar, açılımlar, dönüşümler ve sancıları; İslâm medeniyetinin gelişme yolu üzerindeki uygarlıklarla hayatın her alanında gerçekleştirdiği alışverişleri ve nihayet tarihin seyri içinde muhatap olduğu krizleri dirayet, maharet ve ustalıkla değerlendiren Prof. Dûrî, bu konularda mevcut bilgi yetersizliğinin giderilmesi hususunda son derece değerli katkılarda bulunmaktadır.

Prof. Dûrî, her biri ayrı ayrı önemli olan üç başarıyı, aynı anda ve bir arada göstermektedir: Hem bilgi müktesebatımıza yeni ilavelerde bulunmakta, hem konusuna yeni bakış açıları getirmekte, hem de yeni çalışmaları harekete geçirebilecek taze ilhamlar uyandırmaktadır.

insan yayınları

twitter.com/insanyayinlari
facebook.com/insanyayinlari
insanyayinlari.com.tr
₺13
ISBN 978 - 975 - 574 - 726 - 2
9 789755 747262